ALKALMI LÁTOGATÓ

Konrád György beszélget

KÖZREADJA KŐRÖSSI P. JÓZSEF

GONDOLAT

ALKALMI LÁTOGATÓ

Konrád György beszélget

ALKALMI LÁTOGATÓ

Konrád György beszélget

A BESZÉLGETÉSEKET SZERVEZTE, MODERÁLTA,
A SZÖVEGEKET SZERKESZTETTE ÉS KÖZREADJA
KŐRÖSSI P. JÓZSEF

Gondolat Kiadó
Budapest, 2024

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Konrád György beszélgetőtársai:
Bálint András, Borsi-Kálmán Béla, Eörsi István,
Jovánovics György, Komoróczy Géza, Makk Károly,
Márton László, Giorgio Pressburger,
Rainer M. János, Szelényi Iván.

© Kőrössi P. József, 2024
© Fotósok, 2024

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 532 0

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2024-ben.
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

Kőrössi P. Józseffel 2013-ban, 80. születésnapján
Fotó Valuska Gábor/Litera

TISZTELETTEL KÖSZÖNTÖM ÖNÖKET!

1971-ben kaptam kölcsön Nagyváradon *A látogató* első, hatvankilences kiadását, amit őrzök azóta is. Személyes ismerkedésünk nem ott és nem akkor, hanem itt Budapesten Csaplár Vilmos baráti közvetítésével kezdődött. Talán 1990-ben. Így lettem aztán '91-től tizenhét éven át Konrád György kizárólagos magyarországi kiadója egészen 2009-ig – tizenhét könyv kéziratának egyik első olvasója, leggyakrabban szerkesztője, utóéletének gondozója is. Erről, hogy én maradjak (mert hogy később, ha kiadókat váltogattam is, mindig velem jött Gyuri), papírt sohasem írtunk. Többször csábították, nem volt nehéz ráígérni arra a tiszteletdíjra, amit nem ismerhettek. Az éppen aktuális csábításokról Gyuri mindig beszámolt, és akkor is megkérdezte, hogyan döntsön, ha alkalmi, egy-egy könyvre szóló meghívást kapott. Váltást, cserét, pláne szakítást nem kezdeményezett egyikőnk sem soha, de többször mondta: hűséges típus vagyok. Az volt, és hűségből csaknem húsz év bőven elég – mondta, majd, amikor az én kényszerhelyzetem miatt mégis másképpen alakult: kiadót, majd ismét kiadót váltott.

*

Egyszer bemutatott a holland kiadójának, Rob van Gennepnek. Nyár volt, de már sötét. Elmondta, hogy ő miként csinálja. A kocsija csomagtartója mindig tele van kötetekkel meg könyvek borítójával. Ki kellett menni a kocsihoz, hogy meg-

mutassa. Gyuri nem véletlenül szerette volna, hogy átvegyük a holland mintát: egymással összefogó kiadóknak legyen könyvesbolthálózata, és ne nagykereskedőknek (sok-sok) kiadója.

Hollandiában úgy lett a legnépszerűbb író, hogy azokban a hetekben, hétvégeken mások mellett García Márquezről és róla vetítettek a népszerű televízióban többrészes portréfilmet. Megszavaztatták a nézőket, akik úgy döntöttek, Konrádot szeretik. És akkor egy kicsit Amszterdamban lehetett élni. Nem csak látogató, örökös vendég lehetett abban a városban, ahol megszerették, szerették családdal, gyerekkel. És az jó. Mert vannak pontjai még a mi világunknak is, ahol, ha egyszer megszerettek, örök időkre megszeretnek. Emléktáblát, ha kapsz, a fejekben kapod, és nem csereberélgetik – sem a tereken, sem a kapuk alatt, sem a fejekben.

*

Gyakran voltak könyvötletei, nyugati példákból is merített, és aktivizálta magát rendszeresen. Hangsúlyozottan civil és polgár létére, ha másokon kellett segíteni, gyakran helyezte szolgálatba magát, elkísért nemszeretem miniszterekhez is.

Általa ismertem meg Danilo Kiš életművét, akinek magyarul addig kiadatlan novelláskötete *(Lant és sebhelyek),* majd az *Anatómiai lecke* című, eléggé nem hangsúlyozható zseniális műve Radics Viktória fordításában Magyarországon először éppen Gyuri közvetítésével jelenhetett meg.

*

Gyurival mindig lehetett beszélni. Mindig, mindenről, bármiről.

Meghallgatott. Elmondta a magáét, és türelmesen várta a viszontválaszodat is. Majd tette azt, amit tennie kellett a

maga feje szerint, de már a te tapasztalatoddal is. Miért kiemelendő? Mert gyakran tűnhet úgy, lehet, hogy az egyetlen ilyen az életünkben. Aki nemcsak elmondta a magáét, hanem – előtte, utána vagy közben – biztos lehettél benne: nem csak magát hallgatta meg végtelen türelemmel.

*

1990 első hónapjaiban – még jó hideg volt – Gyurit és Csalog Zsoltot kísértem el Nagyváradra, ahol a színházban, egészen pontosan már nem emlékszem, milyen alkalomból, kulturális rendezvény vendégei lehettünk. Én kérdezhettem őket a nagyszínpadon. Gyuri meg Zsolt megivott néhány (rácsodálkoztak, Magyarországon alig kapható) kubai rumot a valamikori EMKE (akkor és most Astoria) bárjában, ott, ahova annak idején Ady is szívesen járt. A színházterem kakasüllőstől zsúfolva, reflektorok tömege a szembe, villogó vakuk sorozata, a fotóriportereknek már csak a „csilláron" jutott hely. Csodálatos este volt, életemben először láttam ennyi embert irodalmi rendezvényen. Igaz, előttünk meg utánunk táncoltak is. (Később még egy hasonlót tánci-tánci nélkül Frankfurtban, de erről lentebb.)

Nagyváradon többször is jártunk együtt. A *Várad* című folyóirattal közösen szervezett *Törzsasztal* első vendége is természetesen ő volt, amikor még nem is gondoltuk, hogy az valóban egy törzsasztal lesz, ha vándor törzsasztal is, amely mellé több mint tíz éven keresztül havi rendszerességgel érkezik Budapestről és Pozsonyból, Londonból, Párizsból, Újvidékről és Berlinből, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, sőt még Kanadából is egy-egy magyar író – beszélgetni. Gyuri első, a Törzsasztalt felavató estjét (az évek során többször is megtisztelte a nagyváradiakat) a Városháza üléstermében,

Szűcs László újságíróval Nagyváradon
Both Abigél felvétele

egyben dísztermében tartottuk, ott, ahol 1908 szeptemberében *A Holnap* antológia költői is bemutatkoztak, s ahol Ady először jelent meg Lédával „hazai pályán", nyilvánosság előtt.

Másnap, szombaton a városban sétáltunk. Erős, száraz tavaszi szél fújt, söpörte az utcaköveken a port, a papírszemetet, a homokot, a koszos hóbuckák alól felbukó faleveleket. A külváros utcáin csavarogtunk, otthon érezte magát, rokonai éltek még akkor is Váradon. Az *Elutazás és hazatérés* című, egyik legjobb és egyben egyik legsikeresebb könyvében leírja, hogy a németek kipucolkodása (sic!) után, a fővárosból hazamenekülő tizenegy-tizenkét éves gyerekként nem a szülővárosában, Berettyóújfalun, hanem itt, Váradon keresete, ide várta a szüleit és a rokonokat. Kifosztott lakást talált, kiforgatott bútorokat, az egyik szobában családi fényképeket a földön, a rokonok arcát, amik akkor még nem emlékek voltak, néhány nap múlva lettek azok. Akkor, amikor a város-

ban az emlékeket keressük, nemhogy könyv, még történet sincs a fejében, de lehet, hogy éppen a mese alatt megszületik a történet és a könyv: az elutazásról és a hazatérésről. Az épületekhez is volt szava, azt mondta, semmit sem törpültek, pedig a gyerekkoriak össze szoktak menni, mire felnő az ember. Ha koldus jött, ötszázast nyomott a markába, aminek az lett a következménye, hogy egy adott pillanatban lépni nem tudtunk a gyerekhadtól. Többet ilyet ne csinálj, mondtam neki. Miért? – kérdezte.

A főutcai Plesz-ház előtt megállt. Rám nézett, és – esküszöm – megkérdezte:

– Lehetek most egy kicsit irredenta?

Nem hiszem, hogy nem bólintottam.

– Ezt a várost miért vették el tőlünk?!

Fiatal anyám jut eszembe most is, aki, amikor hónap végén már kenyérhéj sem volt a kamrában, mindig a zsidó vasedény-kereskedőt idézte: azt mondta Plesz, hogy lesz. És sohasem haltunk éhen, mert lett. Magyar állampolgárságunk is. Tényleg, mondta Gyuri. Azt mondta. Nem tudom, kire gondolt, az édesapjára is gondolhatott, akinek Berettyóújfalun volt vaskereskedése.

Ha Várad felé átutaztunk Berettyóújfalun, édesapja volt vaskereskedésénél mindig megálltunk. Megismerték, emeleti irodájában a boltvezető kávéval kínálta, amit ő akkor is elfogadott, ha történetesen éppen az előtt már megkávéztunk. Állnak egymással szemben a vasak között, ő pedig tisztelettel meghajol az ember előtt.

Ehhez is nagyon értett: úgy udvariasnak lenni, hogy a tartásod akkor is megmaradjon, ha sérteget a másik. De a szülővárosában nem sértegették. Város, szülőváros. Jávor István az *Elutazás és hazatérés*hez, a kiadó megbízásából rövidfilmet

készített, az is születésnapi volt. Ott is elhangzik, de meg is írta, mégis mindig figyelmeztetett. Nehogy azt mondd rájuk, hogy berettyóújfalusiak, azért már gyerekkoromban is seggbe rúgás járt. Ki ne próbáld, kérdezd csak meg Karcsit, majd ő ezt is megerősíti.

Sohasem a sértegető, mindig a teremtett emberi természet előtt hajolsz meg. És abban van jó is, van rossz is, aljas is. Emberi fejbólintással illeted a gonoszt is. Ez az erő, a nagyság ereje: melletted a gonosz is elfér. A gonosz ember ereje a gonoszságában van, sohasem a belátásban. A jó ember látja be, ha tévedett. Már gyermekkorodban megtanultad. Te is, én is, ő is. Amaz, a gonosz is. Ő azt mondja, tűnj el, takarodj. Te méltósággal ezt: hm!

*

Magyar állampolgárság, kettős állampolgárság. Végel Lászlótól tudom, akit ő az egyik legértékesebb magyar kortársának tartott, hogy 1992 márciusában a magyar, horvát, szlovén és szerb liberális értelmiségiek még annál is nemzetközibb Jugoszlávia-konferenciáján Budapesten ők ketten együtt javasolták, hogy a „kisebbségi sorban élőknek sokoldalú nemzetközi megállapodások garantálják kettős állampolgárságukat". A Nemzetközi PEN a javaslatukat befogadta. Azóta sem köszönte meg nekik senki.

*

Fentebb már említettem, ott voltam a frankfurti Paulus Kirchében, amikor a *Német Könyvkereskedők Béke-díját átvette.* Az első sorban, a pénzügyminiszter mellett, a kiemelt meghívottak között ülhettem mint kiadója. Azt éreztette velem, hogy ez a természetes.

Amikor őt megtisztelték, éreztette, éreztetni tudta, hogy a megtiszteltetés és a dicsőség, ha általa érkezik is, nemcsak őt egyedül illeti, hanem azt a közösséget is, amelyet ott éppen képvisel.

Mit láttam rajta? Azt, amit mindig, amit máskor is, amit a szerénysége minden helyzetben, ha bántották, ha szerették, ha gyűlölték, ha simogatták – mert ezekből is volt része még itthon is – sugallani tudott: nincs mese, jó ember kapja, higgyétek el, jó ember veszi át. És átvett, elfogadott minden szeretetet. Nagyon tudtak a legmagasabbak is felnézni rá. És tudják ma is, hogy lehet.

Nem köpött vissza soha, pedig de sokat és gyakran akarták köpdösni őt – éppen a hazája miatt, amit szeretett. Na de abból a magasságból minden – a súlytalan nyál és súlyos szeretet is – visszahull. Kire is? Ő senkire nem mondaná.

*

Néha vacsoráztam náluk, egy bazsalikomos, enyhén szaftos báránysült ízét sok éve nem tudom elfelejteni, de az utazásokat leszámítva sohasem ebédeltünk együtt étteremben, pedig kocsmákban, kávéházakban is sokat ültünk. Ebédekre tehát nem emlékszem, de egyre mégis.

A *Kőóra* című regényét fejezte be, már olvastam a kéziratot, s hogy megbeszéljük, azt javasolta, látogassam meg Hegymagason.

Azelőtt is jártam ott, de mindig a szigligeti alkotóházból, ahova ő szívesen nézett be Jutkával, az akkor még kicsi gyerekekkel, de előtte megérdeklődte, kik laknak éppen ott. A neki nem tetszőket kímélő fintor kíséretében inkább elkerülte, de „kalapot emelt", ha mégis összefutottak. Ebben is őszinte. Mészöly, Lázár Ervin, Esterházy, Komoróczy, Or-

Feleségével, Lakner Judittal 2006-ban
Kepes Judit felvétele

bán Ottó, Pályi András vonzotta. Írók között, előttem, Barna Imrével éreztette a régi szövetséges mindig baráti kötődését. Háy (aki akkor szerkesztője még nem volt) és persze sokak, mások könyveiben még a tehetség könnyű terhét szerette észrevenni.

Gyakran éreztem, és nem csak Szigligeten: nagy hibája, hogy mindenkit képes lenne szeretni. Is. Nem nem szereti, csak kíméli, akiket mégse. Indulatot csak a butaság vált ki belőle. Meg ha úgy érzi, becsapják éppen.

Kérdéseim voltak, és gondom is felmerült a *Kőóra* kapcsán nem egy, amit mindenképpen megbeszélni akartam. Odafelé menet, ahogy közeledtem, egyre gyakrabban kellett megállnom étterem mellett vagy parkolóban a vécé miatt. „Mindenbajom" volt. Mi lesz, ha az észrevételeimet, kéré-

seimet elutasítja, én meg – esetleg – ragaszkodom, mert mi mást tehetek, mind a kettőnk – szerző és kiadója – érdekében. Elviszi a kéziratot, harapnak rá a kiadók, tudjuk mind a ketten. Én meg nem lehetek többé az, aki vagyok.

Hegymagasi házában akkor alig időztünk, ebédre hívott egy közeli pincébe a Szent György-hegy alá. Sült libacombot ettünk párolt piros káposztával, ő bort is ivott. Mindig hosszan, kis kortyokban gyönyörűen tudta ízlelgetni. Azt a szokását, hogy irodalmi esteken is kér az asztalára egy pohár vöröset, azt hiszem, Németországból hozta magával, a Művészeti Akadémia elnökének ez ott természetesen járt ki.

Mindenről szó esett, barátokról, barátságokról anekdotázunk, a legvégén – a legeslegvégén – a kéziratot is néhány percben megbeszéltük. Mindenben, a legapróbb részletekben is megegyeztünk. Megint csak megtudtam tőle, hogy boldog ember vagyok. Hazaérve emlékeztetőt írtam, és faxon – internet akkor még nincs – átküldtem a listát, ami szerint dolgoznia kell, ahogy megegyeztünk. Két-három nap múlva jött a válasz, amellyel vitázni nem volt érdemes. Visszautasítani nem lehetett. Átnézte, minden marad úgy, ahogy nálam van, semmi nem változik. A hiányzó oldalt pótolni fogja. Minden észrevételt, kérést felesleges nyafogásnak minősített, amit udvariasan hallgatott végig (hogy meg ne bántson), de feleslegesen. Ő belátta, lássam be én is. Meg voltunk sértődve, mégis, mind a ketten. Most már barátilag.

*

Amikor a Szépírók Társaságának elnöke, Csaplár Vilmos megkért, kérdezzek rá, nem finanszírozná-e az addig több támogatótól összekalapozott Szépírók díját egymaga, Matyi Dezső visszakérdezett, kik tartoznak oda. Gyuri nevével

kezdtem – kezdtem volna – a felsorolást, s folytattam volna a szerte Európában jól hangzó nevekkel, de az Alexandra Kiadó tulajdonosa közbeszólt.

– Nem kell tovább mondanod – de azért mondtam mégis –, az urak nem kérhetnek tőlem olyat, amit nem teljesítenék szívesen. – 2005. január. Első közös vacsorájuk csak ezután következett.

Csaplár Vilmossal a Torockó utcai irodában valamikor a kilencvenes évek elején.

Lakner Judit felvétele

*

A kétezres évek közepén, a közelgő választásoktól függetlenül is sokat beszélgettünk arról, hogy tenni kellene valamit azért, hogy „ne szakadjon teljesen ketté a társadalom". Akkor még „csak" úton voltunk afelé, ami aztán bekövetkezett. Abban élünk ma is, ami akkoriban kezdődött, de akkor mintha lett volna még remény. Mire is?

Leülni. Leülni mellé. Leülni mindenkinek egy másik mellé, aki nem pontosan olyan, mint ő.

Sokan voltunk még meggyőződve arról, hogy ha lenne civil példa a társadalomban arra, hogy már ellentétes, de még nem ellenséges oldalon álló, régebb még a demokratikus ellenzéket együtt képviselő értelmiségiek, művészek együtt mutatkoznának nagyközönség előtt, akkor talán elindulhatna valami egészséges mozgalom is az együtt maradás, az együtt ülés reményében. Az aljas politikai érdekek ellenében. Legalább annyit mutassunk meg – mondtuk az olyan szkeptikusoknak, mint volt Jutka is –, hogy nincs még minden veszve. Ha két ember leül. Ha ti is látjátok mind, hogy ők ketten – ne mondjuk, hogy ők ketten, a legnagyobbak – képesek erre.

Gyuri fejében is motoszkáltak ötletek, tudom, hogy sokakkal beszélgetett erről. Azt hiszem, nem másról, a fájdalomról beszélt mindenkivel. Arról, amit ő akkor már nagyon érzett, mi együtt vele éppen annyira csak most, de már jó néhány éve. Nagy szavakat kellene használnom erre: arról a fájdalomról beszélhetett, amit nemzet érez a szakadás alatt, és arról a reményről, hogy végérvényesen sohasem szakadhat ketté – a saját fájdalmáról.

Fölvetettem, mi lenne, ha Csoórival találkozna egy irodalmi esten. Úgy hogy nagyon messzire üzenve megmutathassuk őket együtt.

Volt egy sorozata az Alexandra Könyvesház Nyugati téri áruházának panorámatermében, Konrád György Irodalmi Klubjának én voltam a moderátora. Gyakran voltak vendégei régi barátai (Rajk László, Komoróczy Géza, Bálint András, Makk Károly, Dőry Virág, Giorgio Pressburger, Jovánovics György, Szelényi Iván, Eörsi István), vitázó

eszmetársai (Borsi-Kálmán Béla, Földényi László, Márton László Montpellier, Rainer M. János, Pályi András, Gömöri György, Farkasházy Tivadar, Klaniczay Gábor). Hívjuk el Csoórit. Megkerestem Balogh Júliát, aki azonnal nyitott volt, és legnagyobb meglepetésemre közölte, hogy Sándor örülni fog a meghívásnak, el is fogadja majd. Így is történt. Várni kellett ugyan egy-két hetet, és már-már lemondtunk róla, aztán Csoóri Sándor meghívta Ürömre Gyurit. Utcára mentek! Hosszasan sétáltak, megbeszéltek múltat, jelent és jövőt.

– Nem hiszed el, nem volt, amiben ne tudtunk volna egyetérteni.

– Ezt ki mondta? – kérdeztem.

– A Sándor is – mondta ő.

Úgy tűnt, minden a legnagyobb rendben van, de valami mégis történhetett, mert egy idő után – a csendben, a csendben, a csendben – már nem csak Jutka, Gyuri is gyanakodni kezdett.

És Csoóri végül visszakozott. Üzenetet kapott, és megüzente.

Küldött egy dvd-t is az üzenete mellé a verseivel. Gyuri nem erőszakolta a dolgot. Ürömben ők beszélgettek, és Gyuri akkor nem a szívével értette azt, ami ugyanakkor történt meg, de jelen időben csak most történik. És nem közöttük.

A találkozó hírének megjelenését már nem tudtuk megakadályozni. A *Könyvhét* című folyóiratnál, amelynek alapító főszerkesztője Kaiser Ottó, hetekkel a megjelenése előtt van lapzárta. 2007. január 29-én jó hangulatú kisebb tömeg jelent meg a Pódium nézőterén azon az estén, amelyről Csoóri – mindannyian tudjuk – azóta is hiányzik nagyon. Gyuri be-

jelentését morgolódás nélkül fogadták. Megnéztük a filmet, meghallgattuk a költő verseit. Gyuri azon az estén nem mesélt és nem ivott vörösbort.

*

Kertész Imre Nobel-díjának nem örült annyira, mint a sajátjának örülhetett volna, de tudott örülni. És tudott lelkesen beszélni róla itthon is, a németeknek is, ahol Gyuri – nem túlzás – évtizeden át, ha nem még azon is túl a legnépszerűbb magyar tudott lenni. Őszinte volt.

Rég eldöntöttem, még akkor, amikor Kertészünk se volt, hogy egyszer majd rákérdezek az övére. Arra, amit nem kapott meg, de réges-rég (mi is, és mindenütt a legnagyobbak, a leghitelesebbek is) odaadtuk már neki számtalanszor. Azt a faxot – mondta nekem, és Jutkára nézett –, lehet, hogy mégiscsak vissza kellett volna küldeni. Tudod. Vagy valami ilyesmit. Akkor, megint, láttam azt a hosszú, tíz méternél biztosan hosszabb, minden valószínűség szerint többnapos, többhetes faxpapír-vallomást (szalagot), ami, mint egy hosszú, fehér és foltos köhögés csorgott ki a dolgozószoba – akkor még nem iroda – faxmasinájából. Mindig, évekig, amikor nála jártam. Levelekre se (nagyon) válaszol. Elküldöd a levelet, utána fölhívod telefonon, hogy levelet írtál neki, amelyben egy mondatban megkérdezed, ráér-e ekkor meg ekkor.

*

Gyuri hetvenötödik születésnapjára köszöntőkönyvvel készültünk. Ebben csaknem vagy pontosan száz magyar és nem magyar hazafi adott át neki saját magából egy-két oldalon egy pici kedveset. Ha lehet, kézirat formájában. Komo-

Gyuri gyertyái 80. születésnapján
Valuska Gábor/Litera felvétele

róczy Géza hosszabb időre külföldre készült. Elutazása előtt postára adni az erre a célra legyártott papírt már nem volt idő. Meg elkészülte előtt féltette is. Egy napot kapott, hogy a kiadóban saját kezű írással köszöntse. Reggel nyolctól délig ült a vendégasztal mellett, hiába fegyelmeztem, mindenki másnál hosszabbat írt. Este telefonált, másnap kora reggel ismét bejönne, mielőtt repülőre ül.

– Úgy emlékszem, javítani kell rajta.

– Nem tudsz már beleírni.

– De én tudok. Bemehetek?

Bejött nagyon kora reggel. Feltűnően rövid ideig maradt, majd távozáskor, Esterházy után szabadon, ezt közölte:

– Aki nem zár be egy zárójelet, más gazemberségre is képes. És Gyuri ezt is tudja rólam. Most bezártam. Mondd meg

neki, hogy isten éltesse, rád bízom, nehogy megtudja, hogy került a zárójel a helyére.

Hát így.

*

2005. április végén indítottuk Konrád György irodalmi klubjának programsorozatát az Alexandra Könyvesház Nyugati téri Panoráma termében. A vendégeket, beszélgetőtársait közösen választottuk ki. Erről ő, miután a szokásos módon felvezettem a beszélgetést („Tisztelettel köszöntöm önöket Konrád György irodalmi klubjában…" stb.) 2005. október 15-én, az irodalmi est nyilvánossága előtt így beszélt: „Hadd legyek pontosító, precíz, kukacos most: ez kettőnk irodalmi klubja valójában, mert mindig megbeszéljük, hogy ki legyen a vendégünk, és te ugyanúgy magadénak érzed, mint én, kérdezed is a vendégeket."

Ezt megelőzően emlékeztünk némán egy percig Eörsi Istvánra, aki szinte napra pontosan egy hónappal azelőtt, szeptember 13-án „klubunk" meghívottja volt, akkor már halálos betegen.

A hanganyagok leírt, rövidített, szerkesztett változata a *Könyvjelző*ben (főszerkesztő Kaiser Ottó, helyettese Diósi László) többnyire pár héttel az esemény után megjelent. Az általa még életében autorizált szövegek egy része olvasható ebben a könyvben, valamint egy vele készült születésnapi beszélgetés és egy „novella", amelynek története egy nagy-nagy, nagyon nagy kávéházhoz kötődik, és csak azért nem veszített az aktualitásából, mert sohasem volt aktuális, sohasem volt aktuálisabb, mint mindig. Ahogy minden más mondata is ennek a válogatásnak.

*

Gyuri akkoriban is sokat és gyakran utazott, szinte ingázott Budapest, Berlin és Európa más városai között. Minden alkalommal megcsodáltam, mennyire felkészülten érkezik, gyakran egyenesen Hegymagasról. Persze, olykor könnyű dolga volt, hiszen olyan régi barátokat is faggathatott, akikkel szinte napi kapcsolatot ápolt. De ha így volt is, érezhettük a foglalkozást, amit már napokkal a találkozók előtt elkezdett: könyveket olvasott el újra, könyveket rendelt, hogy naprakész legyen. Egy biztos: az évek során kevés nála kíváncsibb embert ismertem! Kíváncsisága mellett talán csak az alázata és a bölcsessége, na meg a humora és a huncutsága volt hitelesebb.

*

A kötetben szereplő személy- és intézményneveket, illetve irodalmi hivatkozásokat külön nem jegyzeteltük meg, ma már, az internet korában ezek könnyedén visszakereshetők.

2013, 2024 *Kőrössi P. József*

SZABADIDŐT ÉS KALANDOZÁSOKAT

Kőrössi P. József kérdezi Konrád Györgyöt

Berettyóújfalun 2000 áprilisában Kőrössi P. Józseffel

Kőrössi P. József Gyakran és sok időt töltöttél külföldön, legtöbbet talán Németországban. Megpróbáltam összeszámolni, hány nyelvre fordították le a könyveidet, egyszer tizenhetet, máskor huszonegyet számoltam, úgyhogy föladtam. Száznál több idegen nyelven megjelent könyved van [105], magyar nyelven megjelent könyveiddel együtt közelíted a kétszázat. Különböző, nagyon komoly európai és nem európai díjak birtokosa vagy. Herder-díj, a Német Könyvkereskedők Békedíja, Nemzetközi Károly Díj, Goethe-emlékérem

és sorolhatnám. Magyar elismerések között a legnagyobb a Kossuth-díj. Egyszer azt hallottam, hogy Hollandiában a legnépszerűbb külföldinek választottak az egyik tévécsatorna nézői, s ugyanez Németországban is megtörtént, ott úgy tudom, újságírók szavaztak, talán informálisan. 1990 és '93 között a nemzetközi PEN elnöke voltál. 1997 és 2003 között, két ciklusban is a berlini Brandenburgi Művészeti Akadémia elnökévé választottak; ekkor huzamosabb ideig ismét kint tartózkodtál Németországban. Azért gondolom, hogy itt kezdjük a beszélgetést, mert ugyan te a könyveidben elég részletesen vallsz az életedről, a gyermekkorodról és felnőtt életedről is, önéletrajzi műveid is vannak szép számmal – gondolok itt a *Kerti mulatság*ra vagy az *Elutazás és hazatérés* című, vállaltan önéletrajzi regényedre, a *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor*ra. És természetesen írsz a berlini időszakodról is, de inkább esszéket, tanulmányokat, azok nem önéletrajzok. Olyan művek ezek, amelyeken keresztül a szerzőre az átlagosnál kíváncsibb olvasó közelebb kerül az író személyéhez is. A jó ízlés határain belül maradó kukkolást javasolnék magunknak ezen a beszélgetésen, amit a te berlini éveddel kezdenék. Hat évről van szó. Hogyan lesz egy magyar író, még akkor is, ha Európa-szerte ismert és népszerű, a berlini és éppen a berlini akadémia elnöke? Abban a Berlinben, ami ebben az időszakban, vagy éppen ebben az időszakban, újra Európa kulturális központjává válik.

Konrád György Nem újra, először. A húszas években élénk volt Berlinben az élet, de ami most történik, hangulatában sem hasonlítható, és mélységében sem. Nem is tudjuk, hogy van-e központ egyáltalán, de mindenesetre *egy* központ igen. Hogy hogyan lettem? Egy tavaszi délután ültem egy kis falu-

ban, nem messze a Balatontól a Szent György-hegy tövében, Hegymagas községben a szobámban, és dolgoztam. Hívtak telefonon, és egy német hang kérdezte, hogy nem akarnék-e az Akademie der Künste, a Művészetek Akadémiája elnöke lenni. Hozzáteszek néhány felvilágosító magyarázatot. 1989-ben ugye ledőlt a fal, de még valahogy tovább élt a két város szervezete, Kelet-Berlinnek és Nyugat-Berlinnek, és a hidegháború idején mindennek megvolt a megfelelője a fal két oldalán. Volt egy Művészeti Akadémia Nyugat-Berlinben, és volt egy Kelet-Berlinben. Ezt a két akadémiát egyesítették, és nem tudták, hogyan tegyék ezt, és az így egy fedél alá hozott tagok mit kezdjenek egymással. És ha ezt már eldöntötték, kit fogadjanak el, ki legyen az elnök. Keletnémetet nem akartak a nyugatnémetek, nyugatnémetet pedig a keletnémetek. Akkor egy külföldit. Egy külföldit, aki megfelel a nyugatnémeteknek, mert megbíznak benne, mert, mondjuk, a demokrácia eszméit magáénak vallja, és ezek jegyében cselekszik. A keletiek többen ismerték a könyveimet, amelyek le voltak fordítva németre, másrészt azt gondolták, hogy megért minket, mert ő is ebben a bőrben vagy ebben a helyzetben volt, mint kelet-európai. Hozzátartozik még a dologhoz, hogy miután egyesült a két akadémia, hoztak egy új rendelkezést, amelyet a német parlament emelt törvénnyé. Nevezetesen azt, hogy ennek az akadémiának egyenrangú tagja lehet belföldi és külföldi, német és nem német, nemcsak választóként, hanem választhatóként is. Nagyvonalú mentalitása ez a mai Németországnak is, ami nekem tetszik.

Kápéjé Pedig disszidensnek számítottál?
K. Gy. A kelet-berlinieknek az inkább tetszett. Ők nem annyira bátorkodtak Nyugat-Németországban kiadatni a

könyveiket, de szívesen olvasták azokat a „tömbbeli" szerzőket, akiket „odaátról" csempésztek be hozzájuk stikában. Hadd dicsekedjek: Günter Grass elég gyakran ment át Nyugat-Berlinből Kelet-Berlinbe, ilyenkor mindig meghízott. Tudniillik az inge mögé bepakolt csomó zsebkönyvet, köztük az enyémet is ajándékba.

Mondtam ennek a Hegymagasra váratlanul érkezett hangnak, hogy hadd gondolkozzam ezen, mert ez így furcsa most. Szerdán hívtak, pénteken igent mondtam, szombaton volt a közgyűlés. Fölhívtak, hogy meg vagyok választva, legyek szíves másnap reggel repüljek Berlinbe, tizenegykor tartsak egy programbeszédet. Közben én dolgoztam is, nem is nagyon figyeltem oda arra, amiről beszélünk. De én szeretem azt, hogy ha véletlenül történnek a dolgok, ez érdekes kihívás. Mit tudtam csinálni? Elrepültem, és mondtam valamit, ami egész tűrhető volt.

Kápéjé Hogy éltél ott?

K. Gy. Elég fegyelmezetten, annyiból, hogy összesűrítettem az ottani teendőimet, egy hónapban nyolc-tíz napra, és ilyenformán haza tudtam jönni, mert lakásunk, a családom Budapesten van. Itthon is akartam dolgozni, de Berlin is érdekelt, mert nagyon kihívó munka volt. Az akadémia azt jelenti, hogy minden este nem egy, hanem több program is van különböző termekben. Nem csupán akadémiai tagok, hanem mindenféle érdekesebb ember szerepelhet ott, és mivel éppen az újraegyesülés miatt nem akartak elbocsátani munkatársakat, valami száznyolcvan munkatársa volt az akadémiának. Először volt ilyen feladatom, hogy főnök legyek mindenféle vonatkozásban.

Kápéjé Őket is kellett irányítgatnod?

K. Gy. Igen. És nem lehetett megúszni. De érdekesek voltak a könyvek, a témák, a problémák, és magam is kitalálhattam mindenfélét.

Kápéjé Hadd mondjam el, te biztosan nem fogod, hogy éltél is az előbb említett törvény adta lehetőséggel, aminek értelmében te ott elnök lehettél. Tudomásom szerint nagyon sok, nemcsak kortárs magyar írót javasoltál fölvételre az akadémiára, hanem egy kelet-európai vagy közép-kelet-európai rohamot indítottál el, idéztél elő.

K. Gy. Valamit lehetett csinálni.

Kápéjé A te javaslatodra vagy kezdeményezésedre lett az Akadémia tagja Esterházy Péter, Nádas Péter, Kertész Imre. Számos román, szerb s egyéb nációhoz tartozó művészt hívtál meg bemutatkozni, előadni.

K. Gy. Volt egy vándorló kerekasztalunk, amelyhez Közép-Európa különböző városaiból hívtam meg jó művészeket, többé-kevésbé okos értelmiségieket, és fontosnak tartottam, hogy ők egymással is összejöjjenek, találkozzanak.

Kápéjé A németek hogyan fogadták azt, hogy Közép-Kelet-Európából többen jönnek, mint korábban?

K. Gy. Nagyon méltányolták. Érdekesnek tartották, és észlelték, hogy sok művész Európának ebből a feléből nem rosszabb, mint az övék, sőt.

Kápéjé Korábbról is ismerhették őket, hiszen számos ösztöndíj van, ami kifejezetten kelet-európai művészeknek szól.

K. Gy. Jó, hogy mondod, mert én is úgy kerültem oda, hogy még 1976-ban meghívtak Nyugat-Berlinbe a német akadémiai csereszolgálat művészprogramjának a keretében. Egy évre a világ minden tájáról vendégül láttak művészeket. Lakást adtak, ösztöndíjat adtak, hogy élhessen, békén hagyták, csináljon azt, amit amúgy is akar. Lehetőséget kapott

fellépésre, felolvasásra, kiállítás rendezésre, filmjei bemutatására, az írók összejöhettek kiadókkal, fordítókkal, folyóirat-szerkesztőkkel, kritikusokkal. Magyarországról mintegy 110-120 művész és író volt mindösszesen ott '72–73 óta. Író előttem Mészöly Miklós volt. Minden évben van egy, két vagy több kolléga ott Magyarországról.

Kápéjé Százhúsz, az nagyon sok. Gyönyörű szám!

K. Gy. Nem csak írók, képzőművészek, zenészek és egyéb művészek is. Ebből adódik kicsit az a benyomás, hogy Berlin olyan fontos. Igaz, hogy emögött volt valami, hogy is mondjam, politikai megfontoltság vagy ravaszság is. Ugyanis Nyugat-Berlin egy sziget volt a szovjet hadsereg által uralt térségen belül, fallal körülvéve. Egy ilyen szigetnek nehéz életben maradnia. Akkor tud, hogyha előnyök társulnak hozzá, az ottlléthez. Társultak is a fiatalok számára, általában az emberek számára. Annyiban, amennyiben volt valamiféle fogyasztási adókedvezmény. A nyugat-berlini fiatalok kedvezménye pedig az volt, hogy nem kellett katonának menni, több diákösztöndíj volt. Ennélfogva összejöttek a fiatalok mindenfelől, Németországból, Európából és nem csak Európából, Latin-Amerikából is, ilyen-olyan emberek, akiknek otthon kétséges helyzetük volt. Egy kedves, jóképű fekete költő, Nuruddin Farah például Szomáliából jött. Hazájának a diktátora felszólította a költőket, írjanak verseket róla. Méghozzá szonetteket.

Kápéjé Kicsit ismerős ez a helyzet, kelet-európai.

K. Gy. Igen. Megkérdezte a tudósait, hogy ki a tíz legjobb költő. Megmondták. Azok kapták meg a feladatot, hogy írjanak az elnökről szonettet. Írtak. Nem tetszettek neki. Mind a tízet kivégezték. Kérdezte, ki a következő tíz. Ez a fiú mikor meghallotta, hogy őt beválasztották ebbe az előkelő

gyülekezetbe, gyorsan megpucolt. Mindenféle ilyen ember is összejött Berlinben. A kommunista blokkból két országból engedtek oda embereket, Lengyelországból és Magyarországról. Abban a lakásban laktam, amiben három kiváló lengyel kolléga lakott előzőleg: Mrożek, Brandys, Bocheńsky. Éreztem, hogy a falakban már benne van az ő szellemük. Ez volt az ösztöndíjas időszakom Berlinben, ami harminc évvel később megalapozhatta az elnökséget.

Kápéjé Gondolom tudjuk, mit köszönhet a kortárs magyar irodalom a német ösztöndíjaknak, és egyáltalán a német – nem tudom, szabad-e ilyen mondani – kulturális politikának, tömören: Németországnak. Rengeteg írónk, köztük nagyon fiatalok is, lehetőséget kaptak arra, hogy a német befogadóknak megmutatkozzanak. A legújabbak, akik sikert is arattak, Bartis Attila és Dragomán György. Ez utóbbit, tudom, hogy te javasoltad ösztöndíjra. Remek magyar íróról van szó, akinek eddig mindössze két regénye jelent meg, de mind a kettővel fölforgatta az állóvizet. Tudjuk, hogy mit köszönhetünk, de akkor, amikor te ott hat éven keresztül, kisebb-nagyobb megszakításokkal éltél, milyen volt a magyar irodalom megítélése?

K. Gy. Ne feledd, hogy 1999-ben Magyarország, a magyar irodalom volt a Frankfurti Könyvvásár vendége, a Schwerpunkt. Mi az akadémián megszerveztünk egy nagy magyar művészeti felvonulást. Irodalomtól a zenéig, filmtől a kiállításig és a táncig sok jó művet és művészt bemutattunk.

Miért is voltak a németek ilyen befogadóak? A németek nem voltak már olyan dölyfösek, amilyenek voltak a hitleri korszakban, a felsőbbségtudatuk megtört. Ezzel szemben gondolták, hogy akkor ki kell nyitniuk magukat a világ felé. És ez nem volt újdonság náluk. Már Goethe világirodalomról

beszélt, és ha volt valaki, akitől idegen volt a nacionalizmus, az ő volt. A romantikus költők a Shakespeare-fordításokkal mintegy kinyitották a kaput, és Shakespeare az európai színházakban megjelent. Magyarországra is így jött el szinte kötelezettségként: le kell fordítani a legfontosabb Shakespeare-drámákat. Így lett Vörösmarty, Petőfi és Arany nagyszerű Shakespeare-fordító. De ez a vállalkozás, ha Bulgáriától Lengyelországig végigpillantunk a kelet-közép-európai országokon, mindegyikbe egy kicsit később jutott el. Azt hiszem, Magyarországot érintette meg először a Shakespeare-láz. A világ irodalmának bevétele, befogadása, a rá nyíló kíváncsiság hozzá tartozott a tizenkilencedik század nemzeti kultúráihoz. Így lett Európának ez a nemzetállamokból felépülő kultúrája – a nemzeti akadémiákkal, szótárakkal, színházakkal, múzeumokkal – egyszersmind a többi európai ország iránt érdeklődő és befogadó. Ebből a szellemből született meg az európai irodalom intézményszerű felfogása. Az, amit Goethe nevezett világirodalomnak, jobbára európai irodalom volt. Kialakult az az érintkezési kör, amihez nem kellettek az államok. Ahhoz, hogy Thomas Mann gratulálólevelet írjon Kosztolányinak a Nero-könyvéért, nem kellett semmiféle állami közbenjárás. Nekem nagyon tetszett az is, ahogy '89 után születtek meg a kapcsolatok. Talán továbbadhatom, amit Szávai János, a párizsi magyar követ kicsit indignálódva mondott: fejünk felett születnek a kapcsolatok, nem is tudunk róla. Mondta ezt 1990-ben vagy '91-ben. Kérdem, hogy érted? Képzeld el, mondja, egy normandiai gimnáziumi osztály, felsősök, elmentek a Fekete-erdőhöz, és beledobtak a Dunába egy palackot. A palackban egy levél volt, a levélben az állt, hogy ha valahol valaki netán kihorgássza ezt a palackot, és elolvassa a benne lévő levelet, és ha netán az illető gimnazista vagy köze

van valamilyen iskolához, akkor őt és őket, tehát egy egész osztályt ennek a normandiai városka gimnáziumi, líceumi osztályának a tanulói szeretettel vendégül látják.

Kápéjé Megtalálták?

K. Gy. Megtalálták! Egy gimnazista Ráckevénél kifogta. Ráckeve és a normandiai kisváros között megszületett a kapcsolat, lehetett már utazni úgy, hogy nem kellett hozzá semmiféle állami közbenjárás.

Kápéjé Csak egy palack.

K. Gy. Úgy van.

Kápéjé Milyennek látták a németek 1997-ben, amikor te elnöknek odakerültél, a magyar irodalmat?

K. Gy. Azt gondolták, hogy rendkívüli. Rendkívüli. Irodalomban mi nem vagyunk kisebb hatalom, mint más európai országok. Gazdaságban, tudományban, politikai bölcsességben vagy érettségben, az más, de irodalomban nem.

Kápéjé Sokat csatangoltál a világban, nemcsak Európában, hanem talán minden, az ember számára lakható földrészen jártál már. Csavargásaid közepette volt egy időszak, még a múlt rendszerben, amikor, hogy mondjam, az állam nem nagyon akarta, hogy hazagyere. Egy szintén jeles írót, nevezetesen Örkény Istvánt, bízott meg azzal, hogy beszéljen le téged a hazatérésről.

K. Gy. Itthon már megfogalmaztam, és nem is titkoltam el, hogy miként képzelem el a magam dolgát, szerepét. 1974-ben, mondjuk, a *Die Zeit* című hetilap újságírójának azt mondtam, hogy én írok, amit írok, a hazai kiadó kiad, amit kiad. Én viszont úgy, ahogy tudom, ott, ahol lehet, bárkibármit szól hozzá, megjelentetem a munkáimat, függetlenül attól, hogy felülről irányított magyar állami kiadók mit óhajtanak tőlem közölni, és mit nem.

Kápéjé Úgy döntöttél, hogy nem engedelmeskedsz annak a tilalomnak, miszerint Nyugaton nem közölhet magyar író csak engedéllyel. Illetve, ha a tilalmat megszegi, akkor itthon szilencium vár rá.

K. Gy. Igen. 1989-ig betiltott és még a könyvtárakban is zárt anyaggá minősített szerző voltam.

Kápéjé Ne felejtsük el, hogy '69-ben *A látogató*, 1977-ben pedig a *Városalapító* is megjelent már.

K. Gy. Ekkor, a hetvenes években született meg, nem csak Magyarországon, Lengyelországban is, egy másfajta értelmiségi magatartásnak a mintája. Nevezetesen az, hogy mi csináljuk a magunkét, úgy, minthogyha szabad lenne. Ha azt mondják, nem szabad, nem vesszük figyelembe.

Kápéjé Felszabadítottátok magatokat.

K. Gy. Így van. A szovjet birodalomban néhányan úgy döntöttek, hogy magukat – lesz, ami lesz – felszabadítják. A politikai értelmiségiek közül a lengyeleknek volt kezdeményező szerepe, ilyen volt Adam Michnick, Jacek Kuron. Ők nem úgy gondolták, hogy a párt felső vezetőségén keresztül érnek el társadalmi változásokat Lengyelországban, hanem független szigeteit alkották meg a legfüggetlenebb tevékenységi köröknek, értelmiségi csoportoknak, művészi intézményeknek. Aztán az állam reagál úgy, ahogy tud, betiltja, vagy nem tiltja be. Magyarországon az első ilyen nagyobb szabású megnyilvánulás, azt hiszem, az Iparterv-kiállítás volt; a fiatal, önálló szellemű képzőművészek szemléje az ipari épülettervező intézet kiállítóhelyiségében. Nem kértek cenzurális jóváhagyást a manifesztumokhoz, a szövegükhöz, azt választották, ami nekik tetszett a maguk műveiből, egymást nézték, és nem a minisztérium hozzájárulását várták. Itt tűnt fel Jovanovics György, Lakner

László, Hencze Tamás, Bak Imre, Pincehelyi Sándor, Keserű Ilona, Maurer Dóra is. Azok, akiket Magyarországon ma nagyra tartanak. Ez a fajta magatartás érdekes volt a nyugati kollegáknak, mert ők is voltaképpen a saját szabadságukat keresgélték.

Kápéjé Elmentél tehát Berlinbe, kiengedtek, de nem akartak visszaengedni?

K. Gy. '76-ban kaptam ezt a meghívást Berlinbe, majd a New York-i kiadómtól Amerikába, hogy ismerkedjem vele. Mikor vissza akartam jönni, a párizsi magyar kulturális intézet vezetője fölhívott, hogy látogassam meg. Meglátogattam, átadott egy levelet, amelyet a Magvető Könyvkiadó akkori igazgatója írt. A levél keserű szemrehányásokat tartalmazott amiatt, hogy én milyen nyilatkozatokat tettem Nyugaton. A Szabad Európának nyilatkoztam, amit akkor nagyon rossz néven vettek. És hogy ne jöjjek most haza, mert rossz következmények lehetnek, maradjak egyelőre odakint.

Kápéjé Kardos György írta, aki neked jót akart.

K. Gy. Mondhatni. Mondhatni igen. Azt mondtam, hogy hazajövök. Az intézetigazgató arra kért, hogy néhány napig várjak, pontosabb felvilágosításokat kér feletteseitől. Külpolitikai nehézségeket is említett. Szovjet diplomaták kifogásolták, hogy én engedélyezett külföldi utamon tűrhetetlen nyilatkozatokat teszek.

Felhívott két nap múlva ez a párizsi magyar diplomata, és azt mondta, hogy kapott Magyarországról egy üzenetet a feletteseitől, amit nem ért, és nem tudja, mit akarnak ezzel mondani. A Magyarországról érkezett üzenet, amit nem értett, a következő volt: Konrád még maradjon, Örkény megy.

Kápéjé Ezt kapta a nagykövetségi ember?

K. Gy. Ezt kapta, igen. Örkény jött, és felhívott telefonon. Én őt nagyon szerettem, írtam is róla még kezdő kritikus koromban egy hosszú esszét. És szerettem a lényét.

Kápéjé Első írásodat neki vitted el?

K. Gy. Igen, igen. *A látogatót* kedvelte, de azt mondta, hogy a végén sok a kuszkusz. Felhívott telefonon, és azt mondta, vacsorázzunk együtt. Nagyon jó. Örkény pompásan élvezte a hallevest. A szalvétát gyerekesen megkötötte a két füle mögött, és egészen kipirult. Elmondta, hogy Aczél György őt felhívta, és azt mondta: „Azt hallom, készülsz Párizsba." Ez volt decemberben. December vége felé. A *Rózsakiállítás* című könyve jelent volna meg Franciaországban. „Gyere be előbb!", mondta neki Aczél. „Nem akarnál már most menni?" „De én februárban gondoltam." – „Jó, mehetsz februárban is, csak most menjél el." És miért? „Keresd meg a Konrádot, és mondd meg neki, tudom, hogy ő tisztel téged, mond meg neki, hogy ne jöjjön haza, mert ha hazajön, letartóztatjuk, és per lesz ellene. Jöhet akármekkora tévéstábbal is, akkor is letartóztatjuk. Most ne jöjjön!" Jó, várok március végéig, mondtam. Mellesleg ez a haladék nekem jól jött volna, hogy sajtó alá rendezhessem *Az autonómia kísértése* című esszékönyvemet. Abból indultam ki, hogy Magyarországon minden ideiglenes. Jó, akkor én most nem jövök. Majd csak március végén. Addigra elfelejtik a dolgokat, és szépen csöndesen hazautazom. István azt is kérte, hogy ne publikáljak semmit addig.

Kápéjé Kérte ezt Örkény?

K. Gy. Igen. Ebbe belementem. „És küldjél haza valamilyen kéziratot." Ebbe is belementem. Elküldtem *A cinkos* című regényem egyik fejezetét. Volt egy hosszabb cikkem Európa politikai-katonai megosztottságáról, az úgynevezett

jaltai rendszerről, amelyet már francia fordításban átadtam a *Le Monde* szerkesztőjének. Azt kértem, hogy áprilisban közöljék, akkor, amikor én már otthon leszek. Hazajöttem, István és Zsuzsa vártak a repülőtéren anyámmal együtt, nagyon kedvesek voltak. A családom – a feleségem és a két gyermekem – kint maradt Párizsban. A feleségem, Lángh Júlia tanár, író, újságíró azt mondta, hogy nem szeretne hazajönni egy rendőrállamba. Számomra is megnyugtató volt, hogy a gyermekeim nincsenek ennek a rezsimnek a kezében. Tanulmányútra örömmel mentem, emigrálni azonban nem akartam. Hamarosan megjelent a *Le Monde*-ban a szöveg. Örkény István akkor már nagyon beteg volt, és ez nagyon rosszulesett neki. Azt üzente, nem is akar látni. Pedig én nem ígértem többet, csak hogy három hónapig, márciusig nem publikálok semmit Nyugaton. Be is tartottam.

Kápéjé Nem is találkoztatok többet Örkénnyel?

K. Gy. Nem. És ezt őszintén sajnálom.

Kápéjé Több könyvedben is foglalkozol Berettyóújfaluval, a gyerekkoroddal. Nagyon konkrétan önéletrajzi művek ezek. De a te leghíresebb könyvednek, a legtöbb nyelvre lefordított *A látogató*nak szintén vannak önéletrajzi vonatkozásai. A főhőse, egy szociális munkás, ha szabad így mondani…

K. Gy. Gyámhatósági tisztviselő.

Kápéjé Gyámhatósági tisztviselő, aki járja a városnak egy szegény, lepusztult negyedét, és empátiával éli meg, éli át azokat a sorsokat, amelyekkel találkozik.

K. Gy. Magam is az voltam.

Kápéjé Igen. Akár Nyugaton, akár Keleten, itthon vagy a szomszédos országokban jelenik meg, mindenütt siker. Itthon is újra és újra kiadjuk, és nem kopik egyáltalán. Szerin-

ted miért ez a könyved lett világszerte ismert és a legnagyobb siker?

K. Gy. Hogy nem kopik, annak nagyon örülök.

Kápéjé El szoktad újra és újra olvasni?

K. Gy. Megesik, hogy beleolvasok, ha valahol fel kell olvasnom valamit belőle, előtte felütöm. Beolvastam a rádióban. Hogyha a mondatok állnak a lábukon, hogyha az idő nem lökte föl a szöveget, nem lett idétlen, nevetséges, hamis vagy fecsegő, az nagy megnyugvás.

Kápéjé Úgy érzed te is, nem történt semmi rendkívüli a szöveggel?

K. Gy. Úgy érzem, hogy él. Kérdés az, hogy milyen hosszú a próbája egy irodalmi szövegnek. Hány év után lehet mondani, hogy nem romlott meg? Negyven éve jelent meg, és még tartja magát, ez már mutat valamit. Szerződ, Eörsi Pisti mondta, hogy van olyan szöveg, ami nyári szalámi, és van olyan is, ami téliszalámi. Ő köztudottan szerette a szalámikat. Az én kis regényem alighanem téli. Jobban elál. Miért? Ez volt a kérdésed. Ezt éppenséggel nem tudod tőlem meg, mert én sem tudom. De azt hiszem, hogy az együttérzés a másik emberrel nem veszett ki. Az érzékileg látható, szemlélhető, megfogható, megszagolható másik emberrel, ezzel a kis képezhetetlenül idióta kisfiúval, akiről szó van ebben a könyvben, sokan tudnak, tudnának együttérezni.

Kápéjé A szülei meghalnak, a gyámügyi tisztviselő eljátszik a gondolattal, mi van akkor, ha magához veszi.

K. Gy. Igen, igen. A gyámhatósági tisztviselőnek gondoskodnia kell egy gyerekről, akinek meghaltak a szülei, és nem tudja hova tenni. Elképzeli ebben a lakásban, hogy mi volna, ha a gyerekkel maradna. De ő is családos ember, végül

úgy dönt, hogy hazamegy. Végigjárja képzeletben egy ilyen együttélésnek az állomásait. Egészen különleges kisfiúról van szó.

Kápéjé Szellemi fogyatékos.

K. Gy. Szellemi fogyatékos volt, folyton megfázott, a szülei is zilált, deklasszált emberek voltak. A kisfiú mindig megfázott a pisitől, amiben volt, akkor a szülők úgy döntöttek, hogy nem adnak rá semmiféle ruhát. Mint egy kis vadember úgy élt. Rendkívül erős, szőrös kis teste volt. Én úgy éreztem akkor, hogy igen, ez egy másik ember, akinek nincsenek egyéni tulajdonságai, mert nem volt semmiféle beszédre képes, de nagyon szép arcú, jó formájú gyerek volt.

Kápéjé Gondolod, hogy ez az empátia, amit ez az állami hivatalnok, mert végül is az, sugároz, ez az, ami megragadja az olvasókat?

K. Gy. Talán tetszik az embereknek. Azt hiszem, akkoriban a szövegnek ez a képsűrűsége, tárgyi, érzéki sűrűsége volt fontos. És még valami: talán fontos volt, hogy egy tisztviselő, egy hivatalnok, aki átéli azt, hogy ő van az asztalnak ezen az oldalán, és az ügyfél azon a másik oldalon. Az emberek a szerepüket cserélgetik is néha. Hogy ki az ügyfél, ki az, aki az íróasztal másik oldalán ül mint ügyfél, és ki az, aki esetleg beállhat a helyemre mint hivatalnok, és mindannyian tudjuk, hogy a hivatalnok is egyszer csak ügyfélként veheti észre magát. Ezt ismerjük. A kommunizmusban ez a szerepcsere nagyon is könnyen adódott, az ember egyszer csak átkerült az íróasztal egyik oldaláról a másikra. A másik emberhez való viszony elementáris kérdés.

Kápéjé Kiírtam magamnak néhány dolgot *A látogató* kritikai visszhangjáról. Rengetegen írtak róla, Vitányi Iván, Bojtár Endre, '89-ben Pályi András egy akkori kiadásról, Sü-

kösd Mihály nagyon megdicséri, E. Fehér Pál ledorongozza, természetesen.

K. Gy. Azzal kezdődött. Az volt a vicces, hogy egy teljes oldalt betöltött a kritikája, miközben az volt a címe, hogy *Egy rossz regény*.

Kápéjé Ezzel el is indultál a világhír felé.

K. Gy. Nem értettem, senki nem értette, hogy ha ez olyan rossz, miért szánnak rá egy egész oldalt a *Népszabadság*ban. Nagyon fölvidultam, az az igazság, mert tudtam, hogy erre sokan odafigyelnek.

Kápéjé Rónai György azt írja, idézem: „Újabb termésünkben alighanem az egyik legjelentősebb munkák egyike." De te is foglalkozol vele jóval később. A *Fenn a hegyen napfogyatkozáskor* című könyvedben így emlékezel, ha megengeded, idézném. Nem emlékszel rá?

K. Gy. Nem.

Kápéjé Akkor most emlékeztetlek: „*A látogató* volt azoknak az éveknek a legfeketébb könyve. Magam sem hittem, hogy ez megjelenhet, annyira ellentétes volt a rendszer hivatalos önarcképével. Akárhogy is olvasom saját könyvemet, nem a fölemelkedés, hanem a lefelé hullás, a lentmaradás híreit hozza." Nagyon szép.

K. Gy. Igen. 1959-ben kaptam ezt az állást. Egy barátomat kísértem el az óbudai téglagyárba, Csillag Tamásnak hívták. Egyetemi kollégák voltunk, ő két évvel feljebb járt, és az akkori bajnok vízipólócsapatnak egyik játékosa volt. Jó kötésű fiú. Rossz novellákat írt, és nagy szoknyavadász is volt. Elkísértem az óbudai téglagyár lakótelepére, és eldöntöttem, hogy én is ezt szeretném csinálni. Családokat látogatni, gyerekek ügyében tenni valamit, méghozzá kötetlen munkaidőben. A Fővárosi Tanács oktatási osztályán egy kedves

főnöknő elfogadta ajánlkozásomat, hogy gyermekvédelmi pedagógus legyek.

Kápéjé Hogyan készül ma egy könyved? Van a nyersanyag, vagy már elképzelésed, terved is van, amikor leülsz? Megvan a fejedben, hogy mi lesz, vagy készülnek folyamatosan a szövegek, amiből „majd lesz valami"? Mindennap írsz, napi penzumod van, ha nem is szabod meg magadnak, hogy mennyit kell írnod. Amikor összegyűlt egy nagyobb anyag, abból készül el az új könyv? A napi adagokat dolgozod fel, gyúrod könyvvé?

K. Gy. Nagyjából. De az az igazság, hogy nem tudom. Írok mindenfélét, aztán megnézem, mi az, ami nem is olyan rossz. Arról lehámozgatom a pudvásabb részeket. Ami marad, ami keményebben tartja magát, azt rakosgatom innen oda, onnan amoda, és egyszer csak összeáll a dolog. Az anyag megmutatja magát. Én nem vagyok az a szerencsés regényíró, mint azok, akik egy sztorit kigondolnak, kieszelnek, és az viszi őket, isten tudja, hová. Unom is az ilyen regényeket, az az igazság.

Kápéjé Lemondani vagy írni szeretsz jobban?

K. Gy. Lemondani?

Kápéjé Igen. Lehántani a pudvás részeket, ahogy te fogalmaztál. Mi az élvezetesebb? A pudvástól megszabadulni, vagy írni pudvásan, mindenestől.

K. Gy. Legélvezetesebb az, amit egy nem létező szóval úgy hívok, hogy rohanat.

Kápéjé Rohanat?

K. Gy. Igen.

Kápéjé Ez a szó most már létezik, ha kimondod.

K. Gy. Nem létezik.

Kápéjé Egyenesen számítógépbe írsz?

K. Gy. Vagy oda, vagy kézzel

Kápéjé És mindig rohanatolsz?

K. Gy. Nem nézek vissza, nem teszem ki az ékezeteket, és hagyom futni a kocsit. Az ilyen szövegben erős töredékek mellett még sok fecsegés is van bizonyára, de menjen a kocsi, ne álljunk le, az anyag maga mutassa meg magát. Derüljön ki, mi az, ami az agyamban lappang. Amikor ez a nyersfogalmazvány megvan, akkor ezt darabolom. Pontokat teszek bele, kihúzom azt, ami nem tetszik, és így fogy, fogy, a szöveg, egyre soványabb lesz, és egyre szerethetőbb. Egy barátom erre azt mondta, hogy amikor kész a szöveg, húzódjunk hátra, és bombázzuk meg.

Kápéjé Kosztolányi meg azt mondja, hogy nem írni kell tudni, hanem húzni.

K. Gy. Radírozni.

Kápéjé Bodor Ádám pedig azt, hogy „Úgy, ahogy én húzok, csak Parti Nagy Lajos tud". Váltsunk megint, csatangoljunk vagy csapongjunk keményebb terepre talán. Magyar író vagy, a múlt rendszerben ellenzéki voltál. Betiltott is voltál, aki nem jelenhetett meg Magyarországon. Jött a rendszerváltás akkor meg valahogy elkezdtek bántani az olyasfélék, akikről az ember azt gondolta (volna), hogy a kommunizmusban, mint örökös ellenállóra, felnéztek rád. Eljött az az idő is, amikor fordítva írták le a neved, György Konrád lettél a saját hazádban – ha szabad érzelmes húrokat megpengetnem.

K. Gy. Nem barátságból történt.

Kápéjé Nem barátságból történt, de a te múlt rendszerbeli betiltásod sem barátságból történt, azzal együtt, hogy sokat használtak neked vele, hála istennek. Zárjuk rövidre. Zsidóságodat és magyarságodat hogyan éled meg?

K. Gy. Mind a kettő van. Magyar is vagyok, zsidó is vagyok, magyar zsidó, vagy zsidó magyar. A sorrendekkel el lehet játszani. Bennem a kettő összefér. Ha másvalaki szerint nem fér össze, ez az ő gondja, törje ezen ő a fejét. Az embernek nem árt, sőt gazdagító, ha diskurzus vagy akár belső vita zajlik a különféle énjei között. Szigorúan ortodox, vallásos zsidók esetleg kétségbe vonják a zsidóságomat, de ők ezt úgy oldják meg, hogy meg sem látnak. Szidalmazni, bántani világi mivoltom miatt nem szoktak. Zsidó vagyok? Persze, hogy az vagyok. Magyar vagyok? Persze, hogy az vagyok. Mondják azt, hogy nem vagyok magyar? Nem magyarul beszélek? Nem itt születtem? Nem itt vannak eltemetve az őseim? Nem magyarul írok? Ártottam a magyar irodalom vagy a haza becsületének? Ha bárki azt mondja, hogy nem vagyok magyar, vagy nem vagyok zsidó, vagy én nem vagyok ez vagy az, amiről ő azt gondolja, hogy odatartozni dicsőség, akkor azt mondom, mondja csak, ha nincs értelmesebb elfoglaltsága. Ha csak ez jut az eszébe. Nem dicsőség sem ennek, sem annak lenni, hanem adottság. Szabad embernek módjában áll azonosulni az adottságaival. Én ezt választottam, elfogadom a hovatartozásaimat, tisztelem és ébren tartom őket, mind a kettőről sokat gondolkodom. Ha némelyek zsidóságomból kitagadnak, ez egy vitatható állítás. Különösebb bajom nem származik belőle. Hogy a magyar zsidógyűlölők a magyarságomból kitagadtak, ezt kivételesen megúsztam, iskolatársaim azonban, csupa ártatlan gyerek, mind belehaltak. A nemzetből kiközösítő beszédnek majdnem teljes népirtás lett a vége. Az auschwitzi hamvasztókemencében 1944 nyarán főképpen csak magyar állampolgárok égtek, idősek és gyerekek nagyobbrészt. A máig megmaradt hamudombban lehet még gyerekcsontszilánkot találni.

Kápéjé. Sokat utazol még manapság is, Németországban, Amerikában, Franciaországban, Hollandiában is időztél. Ezekben az országokban, az általad megtapasztalt országokban van-e ilyen megkülönböztetés? Érezted-e, hogy azért, mert magyar vagy, zsidó vagy másképpen kezelnének?

K. Gy. Semmiképpen sem hátrányos értelemben. Azt mondják, hogy ez ilyen, és ez egy hozzá tartozó tulajdonság. Ha bolgár vagyok, akkor bolgár vagyok, ha kazah vagyok, hát akkor kazah vagyok. Hány nemzete van az emberiségnek?

Kápéjé Lennél bármelyik? Lennél bármelyik nemzethez tartozó, vagy jó így ahogy van?

K. Gy. Szívesen kipróbálnék sokat, különösen olyat, ahol nem jár a hozzátartozáshoz sok kellemetlen szabály, büntetés vagy hátrány. Nem szeretnék, mondjuk, Iránban vagy Szaúd-Arábiában muzulmán lenni, mert ott a saría, a muszlim törvénykezés még érvényben van, aminek következtében levághatják az ember fejét. Nem szeretném magam ilyesminek kitenni.

Kápéjé Nem szeretnél fej nélkül élni?

K. Gy. Nem, nem. Ha azt kérdezed tőlem, hogy szívesen lennék-e izlandi, azt mondanám, igen, bár ott elég hideg van, és összesen talán kétszázezren vannak. De roppantul tisztelik az irodalmat, sok irodalmi folyóirat van. Az egyiknek a szerkesztőjét úgy hívják, hogy Magnusson, és a másikat úgy hívják, hogy Sigurdson, és tele van a két folyóirat Magnussonokkal és Sigurdsonokkal. Na de értelmes, művelt, jóravaló, nagydarab, barátságos emberek. Megállták a helyüket nehéz időkben, nehéz természettel. Sok ilyen nemzethez tartoznék szívesen, de nem sürgölődnék egyiknél sem az odatartozás érdekében, ezért hát a legszívesebben maradok, ami vagyok,

aminek születtem. Semelyik örökségemet nem szeretném elkótyavetyélni, lefaragcsálni.

Kápéjé Egyszerre több irodalomban élsz benne, a véleményed számít, véleményformáló polgár vagy csaknem ötven éve, de negyven biztosan. Milyennek látod a mai irodalmunkat, követed-e?

K. Gy. Azt hiszem, hogy a magyar irodalomhoz tartozni olyannyira nem szégyen, hogy még azt is megkockáztatom, hogy némi szolid önérzetet adhat bárkinek, aki ezt magáról elmondhatja, mert jó minőségű irodalom. Lehet, hogy a politikusaink, visszatekintve, nem váltak igazán díszére ennek az országnak. Az is lehet, hogy tudósaink inkább külföldön lettek dicsőséggel koronázott tudósok. Az írók inkább maradtak. Voltak ugyan kiváló emigráns írók is, de az írók állékonyabb lények. Jobban bírják a kellemetlenségeket. Az én kedves barátom, Szelényi Iván társadalomtudós – amikor 1974-ben felkínálták nekünk, hogy ha nem tudjuk a mi munkánkat a fennálló törvényekkel összeegyeztetni, mert a tollunkból államellenes izgatás folyik, emigrálhatunk, ha akarunk – azt mondta: neki kell a tanítás lehetősége, kell a tanterem, kell hogy őt engedjék be az egyetemre, és elmondhassa, amit tud, a diákoknak. Kutatáshoz pénz kell, szervezet kell, eszközök kellenek. Nekem meg mi kell? Egy füzet meg egy toll. Ez az igénytelenség nagy áldása a mi szakmánknak. Minél alázatosabb mesterség, annál büszkébb is lehet. Szokás volt az irodalomról úgy beszélni, mint egy nagy nemzeti vállalatról vagy futballcsapatról, ami nagy butaság. Írókról van szó, és nem az irodalomról mint nemzeti intézményről. Az irodalom egyének élete és munkája. Attól tud csodálatos lenni, hogy különös, merész és nagyszabású egyéniségek ön-

álló tevékenysége. És ha nem ilyen lenne, akkor vezényelni is lehetne neki. Hála istennek, nem lehet.

Kápéjé Sok fiatalt juttattál el Berlinbe, tavaly Dragomán Györgyöt és a feleségét, Szabó T. Annát, és időnként fellépsz fiatal írók társaságában. Író-olvasó találkozókon még olyan fiatal szerzőkkel is, mint Karafiáth Orsolya vagy Grecsó Krisztián. Milyennek látod a fiatal, a nálad lényegesen később indult fiatal írókat?

K. Gy. Nem becsülném túl az ismereteimet, látok érdekes arcéleket, vonzó fiatal nőket és férfiakat, barátaim is vannak közöttük. Úgy látom, hogy húszévenként jön egy figyelemre méltó generáció, Húszévenként ugrik egyet az irodalom. A tegnapi fiatalok ma ötven-hatvan évesek. A mai fiatalok harminc körüliek. Azok, aki őket le fogják váltani, most tízegynéhány évesek. Mind tud valamit, amit a másik nem tud.

Kápéjé 75 éves leszel április 2-án, mit kívánsz magadnak ebből az alkalomból?

K. Gy. Magamnak? Családom és szeretteim boldogulását, egészségét, jókedvét. Magamnak – mondjuk 120-ig – még egy kis szabadidőt és kalandozásokat.

(2008. március 10.)

KAPTÁL EGY CÉDULÁT

Konrád György irodalmi klubjának vendége Szelényi Iván (1938) szociológus, egyetemi tanár

Szelényi Iványal.
Haász István felvétele

Konrád György 1975-ben kaptál egy cédulát, amellyel elhagyhattad az országot, ez azonban nem jogosított fel arra, hogy vissza is térj. Akkori feleségeddel és három gyermekeddel elmentél, először Angliába, azután Ausztráliába. Az Egyesült Államokban előbb New Yorkban, majd Madisonban, aztán Kaliforniában tanítottál, most a Yale Egyetemen. Egyetemről egyetemre vezet egy professzori pálya. Azt kérdezném tőled,

hogy mi az éthosza, mi a lelke az akadémikusi, professzori életútnak? Azt, hogy mi a tanár egy gimnáziumban, tudjuk, hogy mi még az itteni felsőoktatásban, az is. De te végigjártál egy csomó egyetemet, ezek között különbség is volt, de volt közösség is. Az általad megjárt egyetemeknek jellemző közös eleme az angolszász szisztéma, amelynek megvannak a maga állandó és gondolom, másutt is előjövő értékei. Erről beszélj, ahogy kedved van, szeszélyesen vagy rendszeresen. Te nehezen tudsz szeszélyesen. Amikor együtt dolgoztunk, mindig fontosnak tartottad, hogy legyen egy vázlat. És a vázlat „A" pontjából következzen az A/B. Így képződött ágas-bogas szerkezete a műnek, és ilyen módon a vázlat már műnek is nagyszerű volt. Még teste nem volt, de jobban tudott egy ilyen ágbog szerkezetre rárakódni a test is.

Szelényi Iván Most nincsen vázlatom. Nem hiszem, hogy ez az angolszász egyetemeknek a különlegessége, de az ember egyetemen élve vagy dolgozva kettős követelményrendszer között próbál lavírozni. Mindannyian tanítunk, és mindannyiunktól elvárják, hogy kutassunk. Ennek a két követelménynek nem olyan könnyű eleget tenni. Az ember élete során változik, hogy mi könnyebb és mi a nehezebb. Az sem egészen világos, hogy mit várnak el az embertől. Amikor az egyetem hivatalosan nyilatkozik, akkor mindig azt mondja, hogy a kutatás és az oktatás egyformán fontos az ember életében vagy előrejutásában a pályán. Egyeteme válogatja, hogy mire kerül a hangsúly, de a rangosabb kutató egyetemeken a kutatás fontosabb kritérium. Ebből következik, hogy sok kollégám igyekszik is – amennyire lehet – kibújni az oktatás alól. Ez például egy alkutétel: amikor hívogatnak egyik állásból a másikba, gyakran megpróbálják kialkudni, hogy kevesebbet kelljen tanítaniuk.

K. Gy. Hogy egyáltalán ne tanítson?

Sz. I. Arra is van példa, egyeteme válogatja. A Yale ebből a szempontból kőkemény egyetem. Nagyon sok mindenen lehet alkudni, a tanításon nem lehet. A tanítás szent dolog, úgyhogy a négy kurzust mindenképpen le kell tanítani egy évben. Ha valaki Nobel-díjas, akkor is le kell tanítani a négy kurzust. Két kurzust szemeszterenként.

K. Gy. Szemeszterenként négy óra, hat óra? Mint önálló felkészülés.

Sz. I. Igen. Osztályteremben az ember nem tölt sok időt. Egy szeminárium azt hiszem, egy óra tíz perc vagy egy óra húsz perc. Hogyha előadást tart, akkor egy héten kétszer kell találkozni a diákokkal, az ötven perc.

K. Gy. Amikor mi megismerkedtünk, te a Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatócsoportjának voltál a tudományos titkára, egyszersmind kutatója. Én akkor egy ilyen minisztériumi tervező-kutató intézetben dolgoztam, a VÁTI-ban [Városépítési Tudományos és Tervező Intézet], ami az építésügyi minisztériumhoz tartozott. Elég kényelmes volt mindkettőnk számára, csak kutatnunk kellett. Ez a magyar akadémiai rendszer nekem is egy kicsit kérdéses annyiban, amennyiben a kutatásra szorítkozik, és ezek az intézetek nem nagyon tanítanak. Mostanában kezdenek meghívogatni doktoranduszokat, de igazából nem a tanítás az elsőrendű feladatuk. És elég nagyszabású intézményrendszer. Mit gondolsz, mi a ráció abban, hogy ezeken az elég jómódú angolszász egyetemeken – gondolom a Yale különösképpen jómódú ezek között – megengedhetnék maguknak, hogy a dicsőség kedvéért csak kutatókat fizessenek, mégis ragaszkodnak ehhez az egyensúlyhoz.

Sz. I. Sőt nemcsak hogy tanítani kell, ahhoz is ragaszkodnak, hogy a kurzusoknak, amit az ember tanít, a fele legalábbis „alsó tagozatos", tehát a *bachelor's degree*-hez vezető tanfolyamoknak a kurzusa legyen. Nem lehet csak doktoranduszokat tanítani. Mi a ráció mögötte? Mi az az ideológia, mi az az elmélet, amivel az egyetem próbálja legitimálni ezt? Az elv az lenne, hogy egyetemi szinten, komolyan oktatni csak a legkreatívabb kutatók tudnak. Aki nem kreatív kutató, az tanítson középiskolában. Tehát egy kreatív, új dolgok iránt érdeklődő, új dolgokat felfedező ember kell ahhoz, hogy igazán jó kutató legyen.

K. Gy. Vagy tanítson College-ban.

Sz. I. Igen. Négyéves College-ban, amelynek nincsen doktori programja. Ott rendben van, hogy nem vezető kutató, de az elit egyetemeknek, az elit állami és magánegyetemeknek az a kiválósága, hogy az elsőéves kémiát, a „Bevezetés a kémiába" című tantárgyat Nobel-díjas kémikus tanítja. Mert a Nobel-díjas kémikus másként fogja a „Bevezetés a kémiába" című tárgyat tanítani, mint egy kémiatanár.

K. Gy. És ez áll?

Sz. I. Nem tudom megmondani. Nehéz lenne ellenőrizni.

K. Gy. Egy magyar egyetemi tradíció azt mondja, hogy a nagy professzoroknak a puszta látványa is olyan érdekes és értékes volt a hallgatóság számára, hogy valahogy aztán megtanulták az anyagot. Egy nagy tudós személyiséget megszagolni a legelemibb élmény volt.

Sz. I. Igen, én is hajlamos vagyok elhinni, de hadd mondjak azért ellenpéldákat is. És az ellenpélda legyen mindjárt Magyarországról a Fasori Gimnáziumból, ahol volt egy jó fizikatanár, akinek a nevét nem tudom, de mindenesetre három Nobel-díjas került ki az osztályaiból, Teller Ede volt

az egyik. Egyszer Tellert megkérdezték erről a tanárról. Azt mondta, borzalmas volt. Borzalmas! Nem értett egyáltalán a fizikához. Na ezt én nem igazán hiszem el, mert valahonnan az a három Nobel-díjas csak kikeveredett. Vannak karizmatikus tanárok, akik képesek azt az izgalmat a diákokban felkelteni egy tárgy iránt, ami elégséges, hogy belőlük kiváló szakemberek legyenek, vagy akár alkotó kutatók legyenek, még akkor is, ha a tanár maga nem egy alkotó, kutató személyiség.

K. Gy. Maga a vallásos rettegés, ami egy ilyen embert körülvesz, már az maga inspiratív. Én emlékszem egyetemi tanulmányaim során arra a szcénára, ahogy Pais Dezső órái előtt bejöttek a gyakornokok, és söpörgették az elülső padokat, a katedrát, mindent letörölgettek. Aztán jöttek a tanársegédek, ezt kontrollálták, azután jöttek a docensek, és akkor már a tanszemélyzetből mindenki leült az első padba, és hegyezték a ceruzájukat. Készen álltak, arra, hogy minden egyes szót lejegyezzenek. Amikor bejött a professzor, már borzalom vette körül. Egyébként nagyszerű ember volt. Azt mondta valamilyen nyelvészeti tételről: „Ezt elsőként mondta Pais Dezső 1932-ben. Másodikként Joszif Sztálin 1949-ben." Az biztos jó, nagyon jó a nagy tanár. De mondd, neked milyen a tanítás?

Sz. I. Hát azt hiszem, ha én általában a magam identitását keresném… Ha repülőgépen utazom, ül mellettem valaki, és megkérdezi, mit csinálok? Azt mondom: *Én egy tanár vagyok.* Ez a rövid válaszom. Aztán kezdenek faggatni, hogy mit tanítok, meg hol tanítok, meg miről tanítok, és akkor valahogy kibontakozik, de az én önidentitásom az, hogy tanár vagyok. Nem mondanám, hogy ez jellemző egyébként, mert ahogy mondtam tulajdonképpen az informális presztízshie-

rarchiában az, hogy valaki kutató, az egy magasabb rang, és egy ilyen egyetemre, mint Yale, nem lehet másként bekerülni, csak hogyha valaki elhiteti a kollégáival, hogy világhíres kutató.

K. Gy. Találkoztál sok ilyen világhíres kutatóval? Mi volt a jellemző benne? Ha volt valami?

Sz. I. Én nem hiszem, hogy egy jellemzőt lehet mondani. Világhíresség re sok módon lehet szert tenni. Gondolom, egyik fontos kulcsa a híresség nek az, hogy valaki hogy tudja eladni a termékeit vagy önmagát. Ezt nem pejoratívan mondom, mert minden szakmában – gondolom, az író szakmájában is – egy dolog, hogy valaki megtermel egy művet, egy másik dolog az, hogy el tudja adni. Tehát mindannyian kereskedők is vagyunk, és a kereskedői képességünknek hasonló fontossága van abban, hogy hová jutunk el a világban, vagy az olvasóink vagy a hallgatóink között, mint a műnek magának.

K. Gy. Biztos, hogy sok múlik a személyen is. Egy nagy német professzor, irodalomtörténész, már nyolcvan felett, úgy érezte, hogy érdemes mindegyik születésnapját megünnepeltetni tanítványaival, híveivel, olvasóival. Odáig fejlesztette ezt a művészetet, hogy miután megtörtént a nagy ünnepség, elhangzottak az előadások őróla, már másnap kezdte szervezni következő születésnapját.

Sz. I. Egyébként hadd tegyem ehhez még azt is hozzá, hogy az igazán nagy trükk, életben maradni azután, hogy meghalt valaki. Érdemes figyelni, mi történik híres emberekkel a haláluk után. Sokan a halálukkal eltűnnek, mert a fontosságukat a személyes jelenlétük hangsúlyozta. Van, akiknek az életét különösebben nem bántja a halál. Az életművük továbbra is megmarad, sőt haláluk után teljesedik ki. Fontos emberek-

nél lényeges lehet a személyes jelenlét. Vannak konferenciák, ahol a személyes jelenlét és a kommunikáció nagy szerepet játszik abban, hogy ki mennyi figyelmet kap, a gondolatai mennyire jutnak tovább. Nagyon keveset olvasunk, nagyon sok mindent szóban hallunk meg, és szóban adunk tovább. Nagyon sok gondolat szóban terjed inkább, mint írásban. Riasztó, hogy mennyi mindent megír az ember, amit tulajdonképpen soha senki nem olvas el, legalábbis semmi nyoma nincs, hogy bárki elolvasta. Azt sem tudjuk, hogy gondosan olvassák el az egész szöveget, vagy belelapozva, elolvasva az első néhány oldalt és az utolsó néhány oldalt, gondolja az illető, hogy a könyvet megismerte, és úgy beszél róla, mintha olvasta volna. De hát a tudományban van még egy ennél kínosabb dolog, a referenciaszámítások. Megsemmisítő, hogy mennyi mindent megír az ember úgy, hogy soha senki nem hivatkozik rá, illetve gyakran hivatkoznak az emberre úgy, hogy nyilvánvaló: egyáltalán nem olvasták el. Például: együtt írtuk *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvet, és nemegyszer előfordult már életemben, hogy jöttek hozzám emberek, és tudós arccal mondták: igazán nagyon sajnálják, hogy ez a jó ötletünk, hogy az értelmiség osztályhatalomra jusson, nem jött be… Gondolom, gondosan áttanulmányozhatta az illető a könyvet. A hivatkozásoknak van egy érdekes politikája is. Egy nagyon kedves, jó barátom, egy Kína-szakértő, aki gyakran hivatkozott rám, egyszer csak felhív telefonon, és azt mondja: „Te nem hivatkozol rám eleget. Ha nem hivatkozol gyakrabban rám, én sem fogok rád hivatkozni." Ő őszintébb ember, mint a legtöbb, de valóban létezik az ilyen kalaplengető, kölcsönös hivatkozásoknak egy egész rendszere, és fontos, hogy az ember belekerüljön a jó hivatkozási körbe. És akkor elkezdik az embert a hivatkozásokról

hivatkozni. Nem is beszélve persze az önhivatkozásokról, ami szintén gyakori.

K. Gy. Az milyen?

Sz. I. Amikor az ember saját magára hivatkozik, és bekerül abba a hivatkozási rendszerbe, hogy miben hivatkoztak rá. Előreléphet az állásában, mert megnőtt a hivatkozási indexe.

K. Gy. És ez jótékony hatással lesz a fizetésére is?

Sz. I. Természetesen. Az, hogy mennyit hivatkoznak az emberre, fontos mutató.

K. Gy. A tudományos pályán is meg lehet tervezni különféle ráhatásokkal az emelkedést.

Sz. I. Meg lehet tervezni. Egyébként ezt azzal is el lehet érni, ha valaki különösen nagy marhaságot ír. Akkor szinte megkerülhetetlen, hogy hivatkozzanak rá. Ha olyan nagy butaságot írsz le, amit még senki…

K. Gy. Ha sokan szidják az embert, az is valami, az is teljesítmény?

Sz. I. Természetesen, mert csak azt nézik, hogy hány hivatkozás van. Ez sem rossz stratégia, de nagyon hangosan kell a butaságot is mondani, hogy felfigyeljenek rá.

K. Gy. Mondd, és erről nincsenek könyvek?

Sz. I. Könyvekről nem tudok, de van egy Andy Abbot nevű, egyébként igen kellemetlen kollégánk Chicagóban, aki írt erről egy tanulmányt, amiben kielemezte az önhivatkozásokat és az önnagyításokat jeles emberek esetében is. Kellemetlen alak, aki ettől nem lett népszerű. Engem nem méltatott figyelemre, nem vagyok a leleplezettjei között.

K. Gy. Diákjaid – a szociológia szakos diákok – miről álmodnak, mit szeretnének elérni? Ők is szociológiaprofesszorok szeretnének lenni?

Sz. I. Mindenki tudja, hogy az amerikai egyetemi rendszer alapjaiban különbözik a magyartól vagy az európaitól. A college-ban az első négy évben mérsékelt a szakosodás, *liberal art education* – általános képzés van. Ezt követően masters vagy a PhD-programban szakosodnak. Tehát, ha valaki a college-ban az első négy évben azt mondja, hogy szociológia a főszakja, az a világon semmit nem jelent. Ő is tudja, mindenki tudja, hogy ezzel soha semmiféle állást nem lehet kapni.

K. Gy. Én európai regényt tanítottam egy college-ban, a Coloradóban, és a legértelmesebb diákok mind üzletemberek akartak lenni. Azt mondták, hogy az irodalom nekik jó az üzletemberséghez, mert tudnak miről beszélni, és választékosabban tudják majd kifejezni magukat.

Sz. I. Ráadásul kötelező is nekik bizonyos számú irodalmi kurzust felvenni. Igen, ezt jelenti a *liberal art education*. Egy közgazdász kurzusai kétharmadának közgazdaságon kívüli tárgyakból kell lennie, csak egyharmada lehet a közgazdasági vagy üzleti szakma tárgyköréből. És annak a kétharmadnak az egyharmadát tegyék ki humán tudományok, az irodalom, képzőművészet, történelem. Úgyhogy a te tanítványaid a nagy lelkesedésen túl egyetemi követelményeknek is eleget tettek. Nem kétlem, hogy az irodalom jobb üzletemberekké teszi őket, miért ne tenné?

K. Gy. Volt olyan, aki azt mondta, hogy Konrád professzor, miért foglalkozunk ezzel a hülye könyvvel. Már az elején kiderül, hogy ki a gyilkos, utána meg csak izgul ez a ronda alak, hogy leleplezik-e vagy sem? Miért érdemes nekünk elolvasni ezt? Hát ez ugye a *Bűn és bűnhődés* volt. Az év végén ez a pasas a kis barátnőjével elment akkor még Leningrádba, hogy megnézze mindazokat a helyeket, amelyek Doszto-

jevszkij számára fontosak voltak. Az a gyanúm, mégiscsak beleszeretett.

Sz. I. Különbséget kell tenni az *undergraduate* (egyetemista) diákok, azaz a *bachelor's degree*-hez dolgozó és a PhD-diákok között. Ezek különböző műfajok. Az *undergraduate* diákok, tehát akik a normális egyetemre járnak az első négy évben, akármit akarhatnak. Hogy éppen ki az, aki szociológiát vesz fel, az egyetemenként erősen változik. A nagy állami egyetemeken – egy ideig UCLA-n [University of California, Los Angeles] tanítottam – ezer főszakos diákunk volt. A Yale-en húszan vannak. Egy ilyen nagy állami egyetemen sokkal érdekesebb a diákok számára, hogy szociológiát végezzenek. Részben azért, mert nekik olyan karrierterveik vannak, amelyek…

K. Gy. Bocsáss meg, ezer fő szociológia szakos volt?

Sz. I. Igen. Ennyi volt UCLA-n a két év alatt. Egy évre mondjuk ötszáz. Tömegtermés. Negyvenezer diákból ezren végeztek szociológiát, de szinte senkiből nem lett szociológus. Nem is gondolták, hogy az lesz belőlük. Olyan életpályában gondolkodtak, amihez a szociológia segítség lehet. Ha valaki jogi karra akart menni, gondolhatta, talán nem árt, ha előtte szociológiát tanul. Vagy ha oktatásügyet akar tanulni, vagy várostervezést, szociális munkás akar lenni, vagy a közegészségügyben akar dolgozni, akkor a szociológia nagy segítség lehet. Megpróbáltam jelezni azt a skálát, amin belül úgy gondolják, ha valaki politikatudományt vagy szociológiát tanul, az nem néz ki rosszul a fölvételinél. De mondjuk, ha egy évben UCLA-n ötszáz diák végzett, akkor abból csak két vagy három diák ment el PhD-re. A többiek vagy nem tanultak tovább, ami pech, mert mondjuk pusztán egy négyéves fokozattal nem lehet sehova sem jutni, vagy ha továbbtanul-

tak, alkalmazott területen folytatták. Nos, aki Amerikában PhD-t tanul, az társadalomtudományból akar professzor lenni. Ez azért érdekes, mert szerintem Magyarországon a PhD-nek egészen más holdudvara kezd kialakulni. Ez egy kutatói fokozat. Tehát az alkalmazott területen nincs szükség PhD-re. Időnként keveredik hozzánk olyan PhD-s diák, aki azért kezd el tanulni, mert azt gondolja, hogy ezzel szélesíti a világnézetét, vagy valami nemes emberi megfontolás miatt dönt a PhD mellett. Én, ha észreveszem, ezeknek nagyon hamar azt mondom, hogy rossz helyen van. Mi itt megkínozzuk mindenféle marhasággal, mindenféle statisztikai meg elvont elméleti dolgokat kell tanulnia. A mi dolgunk a kutatásra való felkészítés, nem pedig az, hogy kiművelt emberfőket adjunk a társadalomnak. Ha valaki politikai aktivista akar lenni, ne szerezzen PhD-t magának. Az szerezze meg PhD-t, aki kutató akar lenni, és egyetemeken akar dolgozni.

K. Gy. Magyarországon a nemesség fokozata lett a PhD?

Sz. I. Úgy érzékelem, hogy Magyarországon afelé megyünk, hogy lassan a rendes egyetemi fokozat lesz a középiskolai érettségi. Azt képzelik, hogy valaki csak akkor végezte el valóban az egyetemet, ha PhD-t is szerzett. Úgy érzékelem, hogy iszonyatos túltermelés van különösen társadalomtudományokban azokból, akiknek PhD-jük van. Nincsen az az egyetemi felvevőpiac, ahol az így végzettek egyetemi tanári állásokat kaphatnának. És van az akadémiai piac, de hát az inkább zsugorodik, mint bővül, tehát az sem igazi felvevőpiaca a PhD-nek.

K. Gy. Szép. Emlékszem, volt egy állandó arányszám: a férfilakosság egyhuszada volt érettségizett a huszadik század kezdetén. Azok voltak az úriemberek. Aztán már úgy a század közepére a férfilakosság egyhuszada lett diplomás, és

akkor ezt az arányt már a nők is elérték, mert ők mentek bölcsészkarra. Úgy látszik, most majd az egyhuszad lesz doktori fokozatú. Az úriemberségnek a grádusa mindig feljebb emelkedik, és statisztikailag bővül. Nagyon érdekes.

Sz. I. Ha erről egy kicsit közgazdászként és humántőkében gondolkodunk, akkor a dolog problematikus. Egy PhD óriási beruházás. Itt Magyarországon megpróbálják gyorsan lezavarni. Amerikai egyetemen nem lehet PhD-t öt éven belül megszerezni. Mi a Yale-en azt szeretnénk, hogy öt év alatt szerezzék meg. Szinte nincs diák, aki öt év alatt megszerzi, inkább hat-hét évbe kerül. Egy disszertációt megírni két vagy három esztendő, és közben az embernek kurzusokat kell végezni, vizsgáznia kell. Na most, ha ezután semmi nem jön be, és elmegy taxisofőrnek, életének egy iszonyatos beruházásról mond le.

K. Gy. Ő ruházza be?

Sz. I. Részben ő ruházza be, részben az, aki az oktatásának a költségeit finanszírozza. De a diák szempontjából is veszélyes beruházás. Mondok erre egy nagyon konkrét példát. Van egy diákom, egy nagyon aranyos dán fiatalasszony, akinek mindenféle idegrendszeri problémái adódtak az elmúlt két esztendőben. Egész jól indult, és leállt. Két éve nem csinál semmit. Néhány hete beszéltem vele. Mostanra kifutott mindenféle ösztöndíjból. A hetedik évébe lép, soha senki nem tud neki több ösztöndíjat adni. Nem tudja fenntartani magát. Kölcsönt akart fölvenni, hogy befejezze a PhD-jét. Én azt mondtam neki, ha rám hallgat, most azonnal abbahagyja a folyamatot. Hetedik évben van, a disszertációjából még semmi nincs. Ha most meggyógyul, kilenc éven belül sem lesz meg a disszertációja. Állást sehol nem fog kapni. Miért akar kölcsönt felvenni? Miből fogja visszafizetni? Úgyhogy,

ha humántőke-beruházásban gondolkodunk, nagyon meg kell fontolni, hogy ki az, aki pusztán passzióból harmincöt éves koráig tanulni akar.

K. Gy. Mit gondolsz a tandíjról? Előzetes, utólagos beruházás? Ha ez egy beruházás, akkor a különféle érdekelteknek milyen ráció van benne?

Sz. I. Én tandíjpárti vagyok. Mindig is az voltam. A legfőbb oka a tandíjpártiságomnak az, hogy az ingyenes egyetemi oktatás egy nagyfokú jövedelem-újraelosztás az alacsonyabb jövedelműektől a magasabb jövedelműek felé. Hiszen egyetemre szisztematikusan inkább a magasabb jövedelműek gyermekei járnak, és nem az alacsonyabb jövedelműeké. Tehát ennek az ingyenessé tételét minden adófizető fizeti, és az alacsonyabb jövedelműek kevésbé jutnak a termékhez hozzá, mint a magasabb jövedelműek. Tehát egy nagy társadalmi igazságtalanságról van szó, amit valamiként észszerű megoldani.

K. Gy. Francia és német szegényebb diákok, akiknek ingyenes az egyetemi oktatás, azt gondolják a tandíjról, hogy akkor kevesebben tudnak az alacsonyabb jövedelmű családok gyermekei bejutni az egyetemre – mármint ebben az angolszász tandíjas szisztémában –, mint a tandíjmentesben.

Sz. I. Ebben lehet valamennyi igazság, bár az a helyzet, hogy minden magára valamelyest is adó egyetem olyan felvételi politikát folytat, amelyik figyelmen kívül hagyja a felveendő diákok fizetőképességét. Hogy nagyon egyszerűen mondjam: a Yale-re mondjuk egy évben tíz-tizenötezren jelentkeznek, ebből ezret vesznek fel. A felvételnek az egyetlen kritériuma, hogy ki az, akit a legjobbnak ítélnek meg akadémiailag.

K. Gy. Hogyan ítélik ezt meg?

Sz. I. Pontos mérőszámok nincsenek. Országos, standartizált vizsga van. A Yale külön nem adminisztrál semmilyen vizsgát. Vannak még a középiskolai eredmények, vannak ajánlólevelek, kell írnia önmagáról jellemzést, miért akar egyetemre menni, miért épp erre az egyetemre, satöbbi.

K. Gy. Gondolom, valami individuális elbírálás is van.

Sz. I. Van. Igen, van. Ha valaki meggyőzően el tudja mondani, hogy annak ellenére, hogy a jegyei rosszak, ő miért zseni, akkor felvesszük. A lényeg: nem veszik figyelembe, hogy ki tudja-e fizetni a tandíjat. Csak miután felvettük, derül ki, hogy tud-e fizetni. Akinek a szülei ki tudják fizetni a tandíjat, azt jól megvágják. Ez természetes. Egy év a Yale-en ma negyvennyolcezer dollárba kerül. Aki nem tud fizetni, annak ösztöndíjat adnak.

K. Gy. Ugyanolyan esélye van annak, aki nem tud fizetni, mint aki fizetni tud?

Sz. I. Így van. A rendszer majdnem az irracionalitásig megy el, mert a tandíjbevételnek mintegy 70%-ából ösztöndíjakat adunk. Az egyetem fenntartására csak a tandíjaknak a 30%-a jut.

K. Gy. Ez... irracionális?

Sz. I. Mondjuk elegáns. Én a legnagyobb problémát abban látom, hogy ugye az oktatásnak a költsége az egészségüggyel párhuzamos dolog. A második világháború óta töretlenül és gyorsabban nőttek és nőnek ezek a költségek, mint az átlagjövedelmek, illetve mint az inflációs ráta. Tehát a jövedelmek egyre nagyobb részét kell az oktatásra, illetve az egészségügyre költeni. Az nyilvánvaló, hogy ez örökké nem fenntartható.

K. Gy. Lehetséges egy olyan nézet is, amely szerint ezeket a költségeket öncélúnak tekintik? Gondolván, hogy az em-

bereknek holtukig tanulni kell, és mivel tovább kell élniük, ezért az egészségükre is többet kell költeni?

Sz. I. Nem tudom. Én ugyan közgazdász diplomát szereztem, de a Marx Károly Közgazdasági Tudományegyetemen, ahol 1956 és '60 között nem tanítottak sok közgazdaságtant, jóformán semmit sem. Ennek ellenére azért annyi közgazdasági tudásom, azt hiszem, van, hogy azt gondoljam, nem létezik egyetlen olyan részpiac sem, ahol bármelyik terméknek az ára állandóan gyorsabban nőhetne, mint az átlagjövedelmek vagy az infláció. Azt mondták ugye nem olyan nagyon rég még a tőzsdéről, hogy új gazdaság van, és az lehetséges, hogy a tőzsde gyorsan nőjön. 2000-ben meg is láttuk, hogy ez mennyire nem lehetséges.

K. Gy. Oltári nagy bukás volt.

Sz. I. És most pillanatokon belül látni fogjuk a lakáspiacon, ami szintén fel fog robbanni. Nem fenntartható, hogy a lakásárak minden évben 30%-kal nőjenek, amikor a jövedelmek csak 2%-kal nőnek. Ez lehetetlen. Előbb-utóbb lesz valami kiigazodás, és az olyan embereknek – mint én –, akiket túlfizetnek, hozzá kell szokniuk, hogy kevesebb jövedelmük lesz. Az egyik oka szerintem a felsőoktatás iszonyatos költségeinek az angolszász világban a sztároknak az inflációja. Egyetemek között óriási verseny van a sztárokért, mert a nagy nevekkel mutatják, hogy ők milyen kiválóak. És a neveket óriási pénzek árán szerzik meg.

K. Gy. Ez bejön valahol?

Sz. I. Az egyetemi adminisztrátorok azt gondolják, hogy bejön. Közgazdaságilag szerintem képtelen a dolog. Ez fűti túl az egyetemeknek a költségvetését, és előbb-utóbb ennek is ki kell pukkadnia, mint ahogy a tőzsde kipukkadt, és mint ahogy a lakáspiac is ki fog pukkadni.

K. Gy. Lehet érezni azt is, hogy a tanárok is mozognak innen oda, egyik egyetemről a másikra.

Sz. I. Másképp a fizetésed nem tud megemelkedni, csak úgy, hogyha elmész egy másik helyre.

K. Gy. Hm.

Sz. I. Megteheted, hogy mindig fenyegeted a dékán urat: továbbállsz, mert máshol többet ajánlanak. Akkor a dékánod, ha fontos vagy neki, több fizetést fog adni. Piac. Mit mondjak? Ez is piac.

K. Gy. Bizonyára hallottál a vitákról a Magyar Tudományos Akadémia körül. Szerinted jó az, hogy annyi ember, több ezer – nem tudom pontosan, hány ezer – tagja, kutatója van az Akadémiai Intézeteknek? Volt egy olyan ötleted, hogy ebből egy óriási egyetemet lehetne csinálni.

Sz. I. Igen. Nem nagyon szeretnék erről sokat beszélni: „Kibicnek semmi sem drága." Meg hát, ahogy Füst Milán mondta: „Könnyű mások sorsába belenyugodni." Nem akarom kirúgatni magamat az intézetemből, aminek a munkatársa vagyok. Ez a gondolat, hogy az Akadémia egy egyetemmé alakuljon át, közkézen forgott így vagy úgy. Észszerűnek tűnik a javaslat, különösen azért, mert a Tudományos Akadémia tulajdonképpen az egyetlen igazi univerzitás, abban az értelemben, hogy az egyetlen olyan egyetem, amelyik valóban minden tudományszakot lefed. Egy kicsit Szeged is meg Debrecen is. De Budapesten nincs olyan univerzitás, amelyik hasonló lenne a Magyar Tudományos Akadémiához, ami az orvostudománytól a műszaki tudományokon, informatikán keresztül a művészettörténetig, az irodalomtudományig mindent lefed. Mindegyiknek megvan a megfelelő intézete. Tehát az egyetlen igazi univerzitás, amely paradox módon nem tanít.

K. Gy. Régen, az előző rezsimben úgy volt, hogy az érdekesebb, tehetségesebb emberek, a kreatívak – ha egyébként nem volt valami nagyobb baj velük – mehettek az akadémiai kutatóintézetekbe. Ott tulajdonképpen félre voltak téve egy aránylag csendes helyen, sok vizet nem zavarhattak, nem fertőzhették az ifjúságot sem. A közepesebbek mentek vagy mehettek az egyetemekre, azok taníthattak. Egy-egy ilyen hagyomány mintha sokáig tudna élni.

Sz. I. Igen, azt hiszem, pontos az analízis. Valóban így alakult ki az államszocialista országok akadémiai rendszere. Az egyetemeken erős ideológiai kontroll volt, de még a legrosszabb sztálinista időkben is volt annyi esze a pártvezetésnek, hogy tudta: valamiféle alkotó, tudományos kutatásra szükség van, és az alkotás általában rendetlen embereket kíván. Nos, ezeket nem volt szabad a diákok közelébe engedni, be kellett zárni őket gettókba. Időnként Novoszibirszkbe is elvitték őket, az akadémiai városba, és ott meglehetős szabadsággal kutathattak. Ennek is lett egy következménye: tudósképzés sem történt az egyetemeken, hiszen tudósképzés csak ott történhet, ahol alkotó kutatók vannak. Tehát a kandidátusi fokozatot gyakorlatilag az Akadémia adta, hiszen nem lehetett máshol kiképezni a tudósokat, csak ahol az alkotó tudósok voltak. Ennek befellegzett, ha úgy tetszik, kihúzták alóla a szőnyeget. 1989-ben megszűnt az a szisztéma, ami az egyetemek felett ideológiai kontrollt gyakorolhat. Az egyetemeken szabad a pálya az alkotó gondolkodásra. Hogy hol vannak a legalkotóbb gondolkodók ma, azt nem tudom megítélni, de bizonyos, hogy ez az eredete a mai rendszernek, és ezért is gondolom, hogy az intézményrendszer valami lényeges újrarendeződése elkerülhetetlen. Az egy funkcionális rendszer volt, de

egy más rendszerben volt funkcionális. Ebben a rendszerben már elveszítette a funkcióját.

K. Gy. Ausztráliában azt hiszem, 1977-ben látogattalak meg egy Adelaide nevű egymilliós városban. Amikor megérkeztem, te egy nagy kerek asztalnál ültél, körülötted különféle emberek, akik közül némelyek olyanok voltak, mintha diákok lennének, mások azonban nem. Idősebb személyek voltak. Később kiderült, hogy azok is diákok. Egy óriás rátámaszkodott a vállaidra, és azt mondta: „Barátom! Mikor jössz el hozzám megnézni a lovakat?" Valami farmer lehetett, és egy helikopterrel akart elvinni téged, hogy nézd meg a lovait, majd kiderült, hogy ez egy filozófus. Magyarországon nem ilyen volt egy filozófus, nem voltak lovai, nem volt ilyen erős... Mondj valamit azokról a helyekről és a hangulatukról. Canterburyben voltál, Adelaide-ben, Melbourneben nem voltál, oda csak át-átjártál. Los Angeles, Madison, New York. Sok-sok hely, és mindegyiknek megvan a maga érdekessége, varázsa.

Sz. I. Apám nem különösebben kedvelte az apósát, és egy kicsit rasszista is volt. Mindig azt mondta, hogy az anyai nagyapám cigány volt. Tény az, hogy én cigány vagyok. Ez nem is vitás. Cigány abban az értelemben, hogy mindig úton vagyok, a koffereim mindig be vannak csomagolva... Sokat Canterburyről nem akarok mondani. Elbűvölő kenti kisváros remek kocsmákkal. Nagyon szerény kis ösztöndíjat kaptam. Valamikor nagy presztízsű ösztöndíj volt. 300 angol fontot adtak a 30-as évek elején a nácizmus elől elmenekülő tudósoknak, de elfelejtették hozzáigazítani az inflációhoz. Szerény körülmények között éltem. Tudtam, hogy valahová el kell mennem egy állásba. Pályáztam, de még egy interjúra sem hívtak. A helyzetem riasztó volt.

K. Gy. Volt egy papírod, amivel innen elbocsátottak, ott nem kaptál valami…

Sz. I. De adtak. Angliában kaptam egy hontalan útlevelet. Mindannyian azzal utaztunk, mert magyar útlevelünk nem volt. Egy nagy papíroson rajta volt a fényképünk, azzal utaztunk. A lényeg az, hogy találtam egyszer egy álláshirdetést. Ausztráliában tanszékalapító egyetemi tanárt kerestek. Már viccből is elküldtem az életrajzomat, mert ennél sokkal, de sokkal rosszabb állásoknál szóba sem jöttem. Iszonyatos szerencsém volt, elhívtak egy interjúra, nagy bizottság interjúvolt, és úgy látszik, jól szerepeltem. Angol–ausztrál szokás szerint a vice-chancellor megkért, hogy várjak kint az előszobában. Egy félóra múlva kijött, gratulált, és felajánlotta az állást, amit helyben elfogadtam.

K. Gy. Tanszékvezető egyetemi tanár lettél.

Sz. I. Akik azt gondolják, mindent csak kapcsolatokon keresztül lehet elintézni, azoknak – mondjuk úgy – csak félig vagy egyharmadrészben van igazuk. Addig életemben ausztrállal nem találkoztam, ezzel az egyetemmel soha semmiféle kapcsolatom nem volt. Két ok szólt amellett, hogy nekem adják az állást. Volt egy-két tanulmányom angolul – az egyiket veled együtt írtuk –, azt elolvasták, és tetszett nekik. Másrészt pedig volt egy jelölt erre az állásra, akivel később nagyon jó barátságba keveredtem, de őt túl radikálisnak tartotta az egyetem. Az egyetem elég konzervatív volt. Neki nem akarták odaadni az állást. Engem találtak meg, akit éppen akkor küldtek el Kelet-Európából. Én voltam nekik a Szolzsenyicin. Gondolták, ha Szolzsenyicint fölveszik, idehoznak egy rendes jobboldali embert. Hát ráfáztak. Nem jött be a dolog. De azért még annyit hadd tegyek hozzá – mert a kapcsolatoknak furcsa jelentősége van –, sokkal később

megtudtam, hogy a bizottságnak az egyik tagja amerikanológus volt. A rektor azt mondta neki: „Mért nem kérdezed meg valamelyik amerikai ismerősödtől, hogy ki ez az ürge, aki ide jelentkezett?" Ez az amerikanológus ismert egy szociológust Amerikában, akinek Martin Lipset volt a neve. Fatális véletlenek következtében, amikor 1964–65-ben Amerikában tanultam egy évig, Berkeley-ben felvettem Martin Lipsetnek egyik kurzusát, ami egy kis szeminárium volt a latin-amerikai diákmozgalmakról. Fogalmam sincs, hogy miért vettem fel, de felvettem, és Martin Lipset tíz év múlva emlékezett rám. Felhívta ez a kollégám, és azt mondta: „Mit szólsz ehhez az emberhez, ismered-e?" „Hogyne ismerném, nagyon kedves fiú." Ennyit a kapcsolatok fontosságáról meg jelentéktelenségéről.

K. Gy. Ausztrál állampolgár is vagy?

Sz. I. Én azt hiszem, hogy ausztrál állampolgár vagyok. Az ausztrálok kételkednek ebben, mert felvettem az amerikai állampolgárságot is, és ezzel megszegtem őfelségének tett hűségeskümet. Azt nem szeretik. Az ember lehet kettős állampolgár, de Ausztráliában nem lehet egy második felvett állampolgársága. Úgyhogy gyakorlatilag… Magyar állampolgár lehetek, azzal nincs probléma, mert az hamarabb voltam, de nem lehetek amerikai és ausztrál állampolgár egyszerre, mert az amerikait az ausztrál után vettem föl. Úgyhogy, gyakorlatilag elveszítettem az ausztrál állampolgárságomat. De hadd mondjak valamit Ausztráliáról, mert nagyon szeretem, mert csodálatos, gyönyörű ország, és akkoriban nagyon érdekes is volt. Különösen Dél-Ausztrália volt hihetetlenül érdekes. Volt egy Dunstan nevű miniszterelnök Dél-Ausztráliában. Rendkívül karizmatikus, baloldali, labour politikus volt. Nem szociáldemokrata, hanem

demokratikus szocialista. Az egész ország érdekes dinamizmusban élt. 1975–76-ban tulajdonképpen a radikalizmusok a csúcséve körül járunk. Nem 1968 volt a csúcs, hanem a 70-es évek eleje, inkább 1972–73. Ausztráliában ez volt a csúcsidőszaka a baloldali radikalizmusoknak. Az egyik oka, hogy annyi idős embert láttál körülöttem, hogy az egyetemi oktatás nemcsak ingyenes volt, hanem ösztöndíjat is adtak mindenkinek, s az összeg éppen hogy csak kevesebb volt a munkanélküli-segélynél. Ezért rengetegen, különösen asszonyok – miután felnevelték a gyermekeiket – negyvenvalahány évesen visszajöttek, hogy elvégezzék az egyetemet.

K. Gy. Emlékszem egy mondatodra: „Maradj itt, Gyurikám, úgy fogod unni magad, hogy három regényt is írsz egy évben." A macskátokat megzavarta egy madár, ami leszállt mellém. Azok a madarak bizalomteljesek, nem ismerik a vadállatot. Szépen közelről nézegette a madár a macskát, mire a macska dühbe gurult, és mérgesen odébbment.

Sz. I. Nem sokkal azután, hogy megérkeztem Ausztráliába, egy fél évre rá, hívatott a főügyész. A főügyész az igazságügyi miniszter megfelelője. Menjek be az irodájába, a délausztrál parlamentben. Blue jeansbe öltözött fiatal emberek jártak az utcán szép fiatal lányokkal. Az ember érezte, hogy éppen most csinálják a világtörténelmet. Amikor beléptem a szobájába, érezte a forradalmat. Hosszú szakálla volt (nekem is hosszú szakállam volt). Peter Dunken fiatal ember volt, 35 éves lehetett, bürokrataként öltözött, kicsit úgy nézett ki, mint Gyurcsány, nyakkendőben. Azt mondta: „Elmondom, miért hívattalak. Amikor jöttél, nagyon gyanakodtunk rád, hogy valamilyen jobboldali helyre felvettek egy Szolzsenyicint. Elküldtem az embereimet, hogy az előadásaidat hallgassák végig. Oké vagy, nincs semmi baj, de megmondom

neked, mi lesz a feladatod itt Dél-Ausztráliában. Tudod, mi történt most Portugáliában? 1976 őszéről beszélünk. Forradalom volt, de a forradalmat nem a proletariátus hajtotta végre, hanem a hadsereg. Itt Ausztráliában a hadsereg semmit nem fog csinálni. Ezek olyan hülyék, hogy berepült valami repülőgép, még azt sem tudták elfogni. Teljesen reménytelenek. Itt forradalom akkor lesz, ha mi csináljuk, az állami tisztviselői karral. Én minden tisztviselőt elküldök, hogy szociológiából megszerezze a fokozatot, a te feladatod pedig, hogy fölemeld a tudatukat forradalmi öntudatra. Ez után meg fogjuk csinálni a forradalmat."

K. Gy. Egész jó.

Sz. I. Meg kell mondanom, volt benne valami, mert ráadásul ezek a hölgyek a negyvenes éveikben okosak voltak, élettapasztalattal rendelkeztek, egy perc alatt megértették, hogy mi a baj a társadalommal. Mindjárt radikalizálódtak, elváltak a férjüktől, de forradalmat nem csináltak. Dunstan egy évre rá megbukott, elvesztette a választásokat.

K. Gy. Mi húzott el Amerikába?

Sz. I. Túl kicsi volt a kalicka. Ausztráliának szépsége mellett egy baja van, az, hogy messze van. Amikor Angliából elmentem az interjúra, akkor a kollégáim a kenti egyetemen elkezdtek gondolkodni, hogy nem kellene-e nekem állást ajánlani Genfben. Mondták, hogy mi a fenének akarsz elmenni Ausztráliába, az olyan messze van. Én meg nagyon öntudatosan kérdeztem, hogy miért van messze. Szerintem Anglia van messze Ausztráliától, nem pedig Ausztrália Angliától. Ennyiben maradtunk. Elindultam az interjúra, repültem egyszer nyolc órát, és Dubajba érkeztem. Onnan utaztam még nyolc órát, és leszálltam Szingapúrban. Amikor onnan felszáll a repülőgép, a pilóta azt mondta: „Höl-

gyeim és uraim, kilenc óra múlva megérkezünk Sydneybe." Végre megértettem, mit jelent az, hogy Ausztrália mindentől messze van. Ahová Szingapúrból is kilenc órát kell repülni, az tényleg nagyon messze van. Ez az egyik oka, hogy mégis otthagytam. A másik oka az volt, hogy meghívtak a madisoni egyetemre. Ott akkoriban és még ma is Amerika legjobb szociológiai tanszéke volt. Vonzó ajánlat volt, nem lehetett ellenállni a csábításnak.

K. Gy. Mikor tudtál először visszajönni látogatóba?

Sz. I. Ha jól emlékszem a középiskolai biológiára, hét év kell ahhoz, hogy az ember minden sejtje kicserélődjön. A Belügyminisztérium megvárta, hogy minden sejtem kicserélődjön, úgyhogy 1982-ben, éppen hét év után jöhettem vissza. Gondolom, már új ember voltam.

K. Gy. És akkor elkezdtél érdeklődni itteni kutatások iránt is. Mi is csináltunk egyet-mást, és úgy vettem észre, hogy a várost meguntad, valami más kezdett el érdekelni. Mi is?

Sz. I. Az élet hosszú, és az ember figyelme egyik dologról a másikra terelődik. Valóban, mi együtt városkutatással foglalkoztunk a 60-as években. A 70-es évek elején elkövettük azt az értelmiségi könyvet, aminek nem sok köze volt a városkutatáshoz. Kicsi volt, de nem sok. Én pedig próbáltam követni a folyamatokat Közép- és Kelet-Európában. Azok után, hogy módom volt megint terepen dolgozni Magyarországon, három témával foglalkoztam. Az egyik a 80-as éveknek volt a terméke. Erről '86-ban fejeztem be egy könyvet, 1982–86 között írtam. Magyarul ezzel a címmel jelent meg: *A harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Az angol címe az volt, hogy: *Szocialista vállalkozók.* A magánvállalkozás kialakulásával foglalkozott a magyar mezőgazdaságban a 80-as évek során. A szocialista kispolgári fejlődés volt a

könyv témája, angolul '88-ban jelent meg. Balszerencsémre. Ha gyorsabban adják ki, '86-ban ezzel a címmel el is tudtam volna adni. A szocialista vállalkozó akkor még érdekes lett volna, de elavult, mire megszületett.

K. Gy. Elitről, szegénységről meg cigányokról is írtál.

Sz. I. A 90-es évek elején csináltam egy nemzetközi összehasonlító kutatást hat országban az elitek cseréjéről. A 90-es évek elejének szakmai közhiedelme az volt, hogy az elit pozícióknak az egyszerű konvertálása zajlott le 1990-ben. Szakzsargonnal mondva: a korábbi politikai nómenklatúra politikai tőkéjét gazdasági tőkére konvertálta. Ez volt a domináns téma, jeles emberek fogalmazták meg. Magyarországon Hankiss Elemér, Lengyelországban Jadwiga Staniszkis és mások. Ez a kutatás tulajdonképpen azt tesztelte, hogy mennyire állja meg a helyét ez a feltevés.

K. Gy. Helytálló?

Sz. I. Nem, szerintem nem állta meg a helyét. Országonként voltak különbségek. 1993-ban készült a felmérésünk, ekkor Oroszország lényegesen különbözött a közép-európai országoktól. Közép-Európában egy erőteljes lefelé áramlás volt a politikai nómenklatúrából. A politikai nómenklatúrának egy jelentős része pozícióját vesztette, kikerült az elit pozícióból. Az elitnek önreprodukciója a gazdasági szférában történhetett meg, de még ott is Lengyelországtól, Csehországtól Magyarországig jellemző volt az, hogy a '88-as gazdasági csúcselit '93-ra kikerült ebből a pozícióból, és helyébe a korábban második sorban álló gazdasági elit került. Tehát mondjuk a rendszerváltáskor egyrészt óriási különbség volt a politikai elitben, annak egy jelentős része teljesen új volt, korábbi nem elit beosztású értelmiségiek és gyakran második vagy harmadik generációs értelmiségiekből rekrutálódott az új politikai elit, míg

a régi politikai elitnek egy jelentős része pozícióját veszítette. Meghalt Kádár János, Aczél György. Hullottak, mint a legyek, és helyükbe lépett egy új politikai gárda. Voltak valamennyien, akik túlélték. A gazdaság világában viszont, mondjuk a nagyvállalati vezérigazgatók túlnyomó többsége, azt mondanám kb. 70%-a '93-ban már nem volt pozícióban. Többségük nyugdíjba ment, korai nyugdíjaztatások voltak. Helyükbe a korábbi osztályvezetők kerültek. Még itt is azt mondanám, hogy '93 után általában a helyzet valamelyest megváltozott, és lényegesen megváltozott az elmúlt 10 esztendőben. Alapvetően nem tulajdonossá váltak ezek az emberek, hanem vezető menedzserekké. Ez volt tipikus, Magyarországra különösképpen jellemző. Oroszországban megtörtént. Ott lényeges politikai tőkét gazdasági tőkére váltottak. Ezt *politikai kapitalizmusnak* mondják. Ott megtörtént, Magyarországon kevésbé. Én ezt egy kicsit ironikusan úgy fogalmaztam meg, hogy az orosz nómenklatúra bunkó volt, ezért ellopta az egyébként leértékelődött, nem jól használható állami vagyont. A magyar gazdasági nómenklatúra okos volt, és az állami vagyont eladta nyugati partnereinek, cserébe egy jól fizető menedzseri állásért. Leértékelte az aukcióra kerülő állami vagyont, hogy ahhoz a német, francia vagy holland üzleti ismerősei olcsón hozzájussanak. Persze a kisprivatizációban volt lényeges magánvagyon-felhalmozódás is. Magyarország egyébként ebből a szempontból érdekes.

K. Gy. Érkezett külső tőke is, nem?

Sz. I. Magyarországon feltétlenül ez vezette az átalakulást, a külföldi tőke beáramlása. Magyarországot Lengyelország és Csehország követte ebben az ügyben. Ma egész Közép-Európában – Szlovénia kivételével – minden fontos akció külföldi tőkéből jön létre. Ha úgy tetszik, ez a közép-európai

új kapitalizmusoknak a legsajátosabb jellemzője. Ha megnézzük azt, hogy az országok exportjának hány százalékát állítják elő nemzetközi nagyvállalatok, vagy a gazdasági növekedés hány százaléka származik nemzetközi nagyvállalatoktól, mindenütt 70-80-90%-os részvételről van szó. Ha megnézzük a száz leggazdagabb magyarnak a vagyonát is, aránylag mérsékelt vagyonokról van szó.

K. Gy. Kérdeznélek még arról a másik kutatásról, amit csináltatok: „Cigányok és szegények…"

Sz. I. A szegénységgel legsúlyosabban érintett réteg a romatársadalom ebben a régióban. Ez is nemzetközi összehasonlító kutatás volt. 2000-ben végeztük, részben arról, hogy miként alakult a szegénység az átmenet korszakában, és mennyiben különböznek az országok ebből a szempontból. Oroszországban, Lengyelországban, Szlovákiában, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában vizsgálódtunk. Különös figyelmet fordítottunk a cigányságra elsősorban Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. Szlovákiában különböző okok miatt nem. Lengyelországban és Oroszországban számottevő cigányság nincs. Ez volt a kutatási témám, erről írtam egy könyvet, ami magyarul két éve jelent meg, angolul körülbelül két hete. *A kirekesztettség változó formái* a címe, és egyrészt beszámol arról a bolgár–román–magyar összehasonlításról, hogy mennyire különbözik a romák helyzete ebben a három társadalomban, mennyire másként illeszkednek be ebbe a társadalmi szerkezetbe. Illetve én '89 óta egészen 2001-ig, tehát 12 éven keresztül végeztem terepmunkát egy kis községben, Abaúj-Zemplén megyében, Kassa és Miskolc között félúton. Csenyétének hívják ezt a községet, és ennek a községnek a történetét írtam meg. Ha jól tudom, ez az egyetlen létező tizenkilencedik századi roma

demográfiai adatbázis. Illetve '89 és 2001 között etnográfiai, néprajzi részt vevő megfigyelő munkát végeztünk.

K. Gy. Az alma állítólag nagyon nem esik messze a fájától. Apád biológus kutató volt, volt egy nagybátyád a pozsonyi egyetemen, a lányod szociológus. Nem tudom, hogy unokáid mire törekszenek.

Sz. I. Nagyapám Pozsonyban volt teológiatanár.

K. Gy. A fiad, Balázs foglalkozik a családod háttéretnikumának a történetével: „szepességi szászok", ha jól tudom.

Sz. I. A nagylányom, Szonja szociológiából szerzett PhD-t. Különböző állásokban volt Stanfordban, Madisonban és Cornellen. Ott docens is volt, de valahogy elment a kedve az akadémiai pályától, úgyhogy feladta, és a gyerekeivel van. Spanyolul tanul, zongorázik, és a férjével – aki szintén szociológus – könyveket írnak. Megértem.

K. Gy. Miért?

Sz. I. Mérsékelten érdekes szakma ez. Az egyetem dinamizmusába az ember bele tud fáradni. A kicsinyességekbe, a pletykákba, a fúrásokba, a nagyképűségekbe bele lehet fáradni. Én nem engedhetem meg magamnak, hogy belefáradjak. Ha megengedhetném, mert lenne, aki eltartson, lehet, hogy én is rég belefáradtam volna.

K. Gy. Ha most lennél érettségiző diák, megint lennél szociológus?

Sz. I. Érettségiző diákként sem akartam szociológus lenni. Azt sem tudtam, mi fán terem. Szalai Sándort hallgattam 1956-ban a rádióban, akkor hallottam először szociológiáról. Orvos akartam lenni, csak elszúrtam a felvételimet, nem vettek föl, ami lehet, hogy balszerencse. Áttanácsoltak a közgázra, ahová nem volt elég jelentkező, és minden marhát felvettek. Nem volt egy nagy dobás.

AZ UTOLSÓ RENESZÁNSZ SZERZŐ

Konrád György irodalmi klubjának vendége
Márton László (Párizs/Montpellier, 1934), író, diplomata,
a Magyar Műhely volt szerkesztője

Márton Lászlóval (Párizs/Montpellier)
az Alexandra Könyvesház pódiumán.

Kőrössi P. József Márton László néven két kortárs írónk van. Beszélgetőtársunk a nevéhez hozzá szokta tenni: Párizs. Márton László (Párizs) úgy írta meg rendkívül izgalmas Koestler-életrajzát (*Koestler, a lázadó.* Pallas Könyvek, 2006), hogy jól ismerte már azokat, amelyeket korábban Koestlerről írtak. Az övé az első magyar nyelvű Koestler-életrajz. Koestlernek magának is több önéletrajzi műve van

Konrád György Márton Laci magyar irodalomtörténeti szempontból 1956-os emigrálása után két csoporthoz kötődik, az egyik a londoni, a másik a párizsi emigráció, mind a kettőben benne volt; az angliaiban – Oxfordban voltál, ugye? – sok közeli barátom is volt, zsenik is voltak köztük. A párizsi emigráció pedig létrehozta a *Magyar Műhely* című irodalmi folyóiratot, ami nagyon érdekes kísérlet volt, és ez a társaság tartotta életben az emigrációnak ezt a gyűldéjét, a Mikes Kelemen Kört és az úgynevezett egyetemes magyar irodalom belső diskurzusát ébren tartotta. Kezdjük ott, hogy megérkezel Angliába. Kik voltak akkor számodra a csillagok?

Márton László Az igazság az, hogy mint a legtöbb budapesti egyetemista, nagyon keveset ismertem a kortárs irodalomból. Németül tudtam, angolul olvastam, franciául akkor még nem tudtam. A megérkezést követő két-három évben mást sem csináltam, mint megpróbáltam behozni a hátrányt. Ha azt kérdezed, kik voltak számomra a csillagok, akkor nagyon kevés nevet tudok mondani.

K. Gy. És később, mondjuk 1960-ban.

M. L. 1956-ban még Thomas Mann, de 1960-ban már Joyce. Camus, Malcolm Lowry… Sartre kevésbé. Őket is ismertem, és Oxfordban is volt egy-két nagy szellem, például Isaiah Berlin ott tanított. Nem voltam tanítványa, de jártam óráira, és ismertem őt. Ezekkel a nemes emberekkel este 6 és 9 között néhány pubban lehetett találkozni. Az ember tudta, hogy melyik pubba kell menni ahhoz, hogy találkozzon velük. 1956 decemberében, 10-12 nappal a megérkezésünk után Koestlerrel is találkoztam.

K. Gy. Amikor odakerültetek, tudtál róla bármit is?

M. L. 1954 és 1956 között Timár Gyuri a lakásán szervezett kisebb összejöveteleket, ahol szabadon lehetett beszélni.

Tardos Tibor is eljött, tőle hallottam először a *Sötétség délben*-ről. Ő Franciaországban élt emigrációban, ha jól emlékszem, 1948-ban jött vissza Magyarországra, még kint olvasta, és az éppen akkor kialakuló botrányról is tudott. Amikor megérkeztem Angliába, tudtam, hogy Koestler a *Sötétség délben* szerzője. Nagyjából ennyit. Angliában az 1939-es kiadásból csak ezer példány fogyott el. Világhírűvé a francia kiadás tette őt, az a botrány, ami körülötte támadt.

K. Gy. Mondanál valamit a könyvről és a botrányról?

M. L. Akkor ismertem meg. Szabó Zoltán elhozta egy találkozóra, Oxfordba. Akkor még nem kollégiumban laktunk, mert, mondom, ez a találkozó megérkezésünk után talán két héttel lehetett. Egy Youth Hostel, ifjúsági szálló ebédlőjében ültünk le, és 9-től éjjel 2-ig egyfolytában beszélgettünk. Talán túlzás beszélgetésnek nevezni, mert főleg Koestler beszélt. Mellette nagyon nehéz volt szóhoz jutni. Elmagyarázta nekünk, akik onnan jöttünk, hogy mi történt egy hónappal azelőtt Budapesten.

K. Gy. Nem volt kíváncsi? Nem kérdezett?

M. L. Az eseményekről nem. Az érdekelte, hogy kik vagyunk, és mit akarunk. Az emberekre kíváncsi volt, az események kronológiájára nem. Azt mondta, hogy arról lényegében mindent tud, és nagyjából így is volt. Talán négyszer láttam őt életemben, de a négy találkozás között mindig eltelt három-négy év, ez a négy találkozás nagyjából egy húszéves periódusra tehető. Utoljára a hetvenes évek végén, a halála előtt két-három évvel találkoztunk.

K. Gy. Magyarul beszéltetek?

M. L. Igen.

K. Gy. Hogyan beszélt?

M. L. Tökéletesen. Írni nem volt hajlandó.

K. Gy. Intenzív volt?

M. L. Igen, rendkívül nagy empátiával, tökéletesen fejezte ki magát, semmiféle akcentusa nem volt, és nem játszotta meg, hogy nem tud magyarul. Inkább az elméleteiről beszélt, és a már megjelent könyveiről. A politika olyan mértékben nem érdekelte, hogy 1956-ban ő szervezte az angol értelmiség tiltakozó gyűléseit, de nem volt hajlandó fölszólalni. Úgy rendezte a dolgokat, hogy Károlyi Judit, Károlyi Mihály lánya és Szabó Zoltán felesége elnököljön. Háttérből mozgatta a dolgokat. Ezt a szerepet osztotta ki magára.

Kápéjé Azt hiszem, hogy a saját zsidóságával kapcsolatosan is ilyen volt. Vannak periódusok az életében, amikor intenzíven foglalkoztatja, aztán szakít vele. Nem lehet, hogy ez a magatartás az ő habitusához tartozott?

M. L. Dehogynem. Egész élete arról szólt, hogy ügyek mellé állt, aztán jól fenéken rúgta az ügyeket.

Kápéjé Aztán megint melléjük állt.

K. Gy. A kommunizmus mellé nem állt vissza.

M. L. Ugyanazok vagy hasonló ügyek mellé állt vissza. Mondok egy példát: a Congress for the Freedom of Culture, a kultúra szabadságának kongresszusa lényegében az ő gyermeke volt, ő szerezte hozzá a pénzt, ő találta ki. Az első nagyon nagy visszhangot kiváltó berlini kongresszus után néhány héttel lemondott, otthagyta. Azért, mert nem úgy mentek a dolgok, ahogy ő kívánta. Nem mondott róla roszszat, sőt publikált is a kongresszus különböző lapjaiban, de aktív szerepet többé nem vállalt. Addig érdekelte a dolog, amíg megszületik, utána már nem.

K. Gy. Gyors volt?

M. L. Nagyon. Nagyon.

K. Gy. Észjárásban, kapcsolásban?

M. L. Igen, igen, végig. A végén a járása lassult, nehezen járt, de a beszéde gyors maradt.

Kápéjé A francia *Sötétség délben* kiadása körül botrány keletkezett?

M. L. Nem ő kereste a botrányt, több tényező véletlenszerűen játszott közre. 1946-tól sokat, egyre többet időzött Franciaországban, de nem telepedett le, soha nem lett francia állampolgár. Nagy egyéniségek voltak a barátai, az elején Sartre, élete végéig Malraux, Camus… Sartre feleségével is nagyon jóban volt. Miért volt botrány a *Sötétség délben* francia megjelenése? Azért, mert amikor Koestler ott volt, akkor érkeztek az első pontos dokumentációk arról, hogy mi történik a Gulagban, hol vannak koncentrációs táborok. Ezek létét a kommunista párt és értelmiségi holdudvara egyszerűen letagadta. Ne felejtsd el, Koestler már 1933-ban eljött a Szovjetunióból, és soha többé nem tért vissza. A koncentrációs táborokról, például, nagyon keveset tudhatott, de a szovjet szisztémát, a szovjet rendszert jól ismerte, arról rengeteget tudott, és ezt magyarázta.

K. Gy. Beszéljünk kicsit a könyvről, a *Sötétség délben*ről, ami magyarázatot adott arra a rejtelmes jelenségre, hogy emberek önmagukat vádolják. Ezt különféleképpen értelmezik. Magyarázták azzal, hogy verték az embert, drogokkal tömték tele. Ő adta a harmadik magyarázatot, ami nem zárja ki az első kettőt. Csak vezető kommunistáknak a pereiben jelent meg a monoton, gépies, fegyelmezett önvádlás. Emberek magukat halálosnak számító bűnökkel vádolták… A náci perekben nem voltak ilyen vádlottak. Másutt sem nagyon tudom, talán az inkvizíciónak voltak ilyen vádlottjai, de ahhoz, amit a kommunista rendszerekben műveltek, kellett valami több. Mi az a több?

M. L. Attól függött, hogy tudták-e előre, mi fog velük történni. Nagy Imre tudta, hogy ő nem menekülhet meg, Vásárhelyi Miklós tudta, hogy ő megmenekülhet. Ez azért sokat változtat a vallomásnak, nem a jellegén, hanem a stílusán. Térjünk vissza Buharinra, mert a *Sötétség délben*nek a meg nem nevezett hőse Buharin. Buharin pontosan tudta, hogy őt meg fogják ölni, másképp nem végződhet. De! Egyrészt megpróbált a családjának mentességet szerezni, másrészt megpróbált üzenni a történelemnek. Ha valaki nagyon alaposan elolvassa csak azt a részt, ami a *Sötétség délben*ben, a főhősnek, tehát Rubasovnak a vallomása, és összehasonlítja azzal, amit Buharin valóban mondott, akkor egészen világosan kiderül, hogy Buharin elmagyarázta, rejtjelezve ugyan, de elmagyarázta, hogy ő miben ellenkezett Sztálinnal, és azt is, hogy miről szól a per. Kun Miklósnak van egy nagyon érdekes könyve Buharinról, abban ezt részletesen leírja. Koestlernek módjában volt olvasni a teljes Buharin-pert, mert a Szovjetunió azonnal kiadta öt nyelven. Néhány héttel a halálos ítélet után meg is jelent a könyv.

K. Gy. A könyvet ő már Nyugaton írta meg.

M.L. Természetesen, Párizsban. Van egy történet, nagyon jellemző. Németh Andor, ha jól emlékszem, már Pesten, a rádióból hallgatja a Rajk-pert, és előtte van egy könyv, időnként belenéz, és előre mondja Rajk a következő percekben elhangzó szavait. Ugyanis a könyv, amit olvasott, Buharin vallomása volt.

K. Gy. Ennyire hűségesen követték a Rajk-perben Buharin moszkvai perét?

M. L. Igen. Fejtő Ferenc írta ezt meg. A forgatókönyv szerzői ugyanazok voltak. A forgatókönyv szabályai is ugyanazok voltak.

K. Gy. A könyvnek az értékét miben foglalják össze a róla szóló monográfiák vagy tanulmányok? Alighanem lehet mondani, hogy ez a leghíresebb könyve, és azt is lehet talán mondani, hogy ez a könyv, akkor, amikor megjelent, olyan szenzáció volt, ami az ő nevét tette a legismertebbé, mondhatnám, nemcsak külföldön, hanem az itthon élő magyar írók közül.

M. L. Engedd meg, hogy kijavítsalak: nem, amikor megjelent 1939-ben, hanem 1945 után. Nagyon sok más könyv jelent meg a témáról, senki nem állíthatta, még abban az időben sem, hogy nincs információ a Szovjetunióról, a koncentrációs táborokról, a perekről. André Gide-től – akinek mellesleg Déry Tibor fordította magyarra a *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvét – rengeteg minden jelent meg. Nem akarom a szerzőket sorolni, rengetegen voltak. Ezek a művek azonban vagy önéletrajzi jellegűek voltak, tehát egyes szám első személyben íródtak, vagy dokumentumkötetek. A *Sötétség délben* azért lehetett nagyobb hatású, mint a többiek, mert irodalmi remekmű.

K. Gy. Stimmel. Hogyan látod, nyilván mérkőzött benne több személyiség. Az egyik a gondos regényíró. A másik a kiváló riporter. A harmadik az ideológus, aki nem egyszerűen jelenségként nézi ezeket az országokat, eseményeket, forradalmakat, harcokat, hanem állást is foglal ezekkel kapcsolatban, és azt nem hallgatja el. Azonkívül bátor ember, aki belemegy a forró helyzetekbe, és ezért nemegyszer börtönben kerül, sőt, halálra is ítélik Spanyolországban. Ha egy eszme kezdte érdekelni, nem távolról érdekelte, hanem odament megnézni. Ha a cionizmus kezdte érdekelni, odament a keletkező zsidó államba, és mindenféle észrevétele volt. Koestler mindenfélét látott, mivel volt boldog, és mivel boldogtalan?

M. L. Kétszer töltött hosszabb időt Palesztinában, először mint éhező cionista, másodszor mint a berlini lapok tudósítója.

K. Gy. Akkor Koestler egy kibucban kaparta a földet…

M. L. Az csak néhány hétig tartott. A kibucból gyakorlatilag kirúgták, mert sem fizikumánál fogva, sem karakterénél fogva nem volt alkalmas, hogy egy ilyen kollektívában éljen, és ezt megmondták neki. Akkor kezdődött a koplalás. A két hosszabb tartózkodás után még kétszer járt Palesztinában, utoljára 1948-ban, amikor éppen kikiáltották Izraelt, és Ben Gurionnak elmagyarázta, mit kell csinálni a héber nyelvvel, a zsidó vallással. Ben Gurion egyáltalán nem volt fogadóképes, ettől úgy megsértődött, hogy a szó szoros értelmében kitért a hitéből, és a következő negyven évben gyakorlatilag nem foglalkozott a témával.

K. Gy. Erőszakos fráter volt?

M. L. A charmeur és az erőszakos fráter egy emberben megfér, mindkettő volt egyszerre.

K. Gy: Charmeur is volt?

M. L. Igen, hogyne, nagyon. Ha akart.

K. Gy. A világ fontosabbik fele, tehát a női nem, hogyan látta őt?

M. L. Imádták!

K. Gy. Igen?

M. L. Nagyon. Önéletrajzából és a róla megjelent életrajzokból is kiderül. Naplót nem vezetett, de rengeteg dokumentum maradt fenn tőle. Megőrizte a naptárait, a különböző cédulákat. Több száz szeretője volt, a fénykorában naponta három is, és – hogy is mondjam? – helytállt. A dolognak tragikus vége van, mert olyan mértékben volt char-

meur, hogy a harmadik feleségét magával vitte a halálba, holott az a nő nem volt beteg.

Kápéjé Fölsoroltátok, hogy hányféle, miféle ember volt, de egyről nem beszéltetek. Arról, aki a társait, kedveseinek egy részét is nagyon praktikusan választja meg. Számos barátnője, élettársa egyben munkatársa is volt. Ha például nyelvet váltott, akkor olyan kedvest vagy társat választott magának, aki az adott nyelvű, történetesen a német nyelvű szövegeit gondozhatta.

M. L. Igen. Kétszer váltott nyelvet: magyarról németre és németről angolra. Tizennégy éves koráig tanult magyar iskolában. Ehhez képest rengeteget tudott a magyar irodalomról. Elképesztő, hogy harminc évvel később Csokonai Vitéz Mihályról és Vörösmartyról értekezik. Persze, a magyartanárát Szabó Dezsőnek hívták.

K. Gy. De nem az a Szabó Dezső volt?

M. L. Dehogynem. Ő maga. De arra már nem volt ideje, hogy írni kezdjen magyarul. Két-három magyar nyelvű szövegét ismerjük, amelyek tökéletesek, de nem fontosak. Németül viszont tökéletesen írt, nem volt szüksége bábaaszszonyra…

K. Gy. Honnan tudott németül? Nevelőnők?

M. L. Az anyja bécsi születésű, így két anyanyelve volt. Amíg Magyarországon élt, otthon egyaránt beszélt németül és magyarul. Az első négy gimnáziumi évet Budapesten végezte, érettségizni már Bécsbe ment.

Kápéjé Mondhatjuk, hogy az apanyelve volt a magyar.

M. L. Az apanyelve volt a magyar, az anyanyelve volt a német. Visszatérve a nyelvváltásra: angolul viszont soha nem tanult meg tökéletesen. Akár kortársai, Korda Sándor, Neumann János és a többi „marslakó".

K. Gy. Magyar akcentussal beszélt?

M. L. Egyrészt magyaros akcentussal beszélt. Érdekes, hogy amikor franciául, enyhébb volt az akcentusa, mint amikor angolul. Az angol volt az egyik utolsó nyelv, amit úgy megtanult, hogy belső nyelvvé változott. De angolul soha nem tanult meg úgy írni, hogy lektorra, korrektorra ne lett volna szüksége. A „bábaasszony" szerepét általában fiatal, odaadó és szép asszonyok töltötték be, nagyon szívesen.

Kápéjé És megmaradt a kapcsolata, a munkakapcsolata ezekkel a hölgyekkel.

M. L. A munka- és egyéb kapcsolata. Az egyiknek, akivel évekig tartó viszonya volt, még gyereket is csinált, lánya született. Egyszer látta őt pólyás korában, többé nem akart vele találkozni.

K. Gy. Nem érdekelte?

M. L. Ezt is racionálisan fogalmazta meg, azt mondta, alkalmatlan arra, hogy az apa szerepét eljátssza. Szó szerint azt mondta, hogy a bambiniket kevésbé szereti, mint a könyveket. Hány ember volt benne? Magyar volt, ez egyértelmű, még ha néha azt mondta is, hogy magyar születésű. Magyar társaságban egyértelműen magyarnak vallotta magát, nem játszotta meg, nem szégyellte, és nem dicsekedett vele. Természetes volt számára. A zsidóságában sokkal komplikáltabb volt, mert volt, amikor nagyon zsidó volt, és volt, amikor egyáltalán nem. Többször próbált meg kibújni a bőréből, élete végén rájött, hogy nem lehet. Akkor ezt is elismerte. Azután… Nem forradalmár volt, hanem agitátor. Imádott agitálni, élete végéig agitált. Ne felejtsük el, hogy a halálbüntetést ő töröltette el Angliában. Majdnem hogy „one man show"-t, egyszemélyes kampányt indított… Azt gondolta, hogy neki mint egykori halálraítéltnek erkölcsi joga

és kötelessége, hogy cselekedjen annak érdekében, hogy eltöröljék a halálbüntetést. Két helyen folyt kampány egy időben: Franciaországban Albert Camus, Angliában Koestler agitált. Maga mellé állított több közéleti személyiséget, az *Observer* című lapban hónapokig tartó kampányt folytatott, vitatkozott az akkori belügyminiszterrel, írásban pofázott vissza elég kemény hangon az akkori főbírónak, és írt egy rendkívül érdekes, nagyon jól dokumentált könyvet, amelyben bebizonyította, hogy a halálbüntetés nem hatékony. Azt demonstrálja, hogy nagyon sokszor idiótákat akasztanak föl, tehát olyan embereket, akiket elítélni sem lenne szabad, másodszor pedig, hogy viszonylag sok az ártatlan, húszból egyet ártatlanul ölnek meg. Végül azzal érvelt, hogy nincs hatása. Attól, hogy valakit fölakasztanak, a következő bűnöző még elköveti a bűnt. Megpróbált az angolok eszéhez, racionális magatartásához szólni. Az utolsó kampánya 1960-ban az angol kutyák jogairól szólt, de nem sikerült. Tudniillik azért, hogy ki lehessen hozni és vissza lehessen vinni anélkül, hogy hat hónapos karanténba zárják a kutyákat. Azzal érvelt, hogy hat hónap karantén a kutya életében annyi, mint öt év egy emberében. Mintha valakit, akit csak azért, mert visszatér Angliába, öt év börtönre ítélnének? Nem méltányos. Az EU most érte el azt, ami Koestlernek nem sikerült, most már nincs karantén Angliában. Több kutyája is volt, rendszeresen. Élete végéig.

K. Gy. Mondd, segített valakinek közületek?

M. L. A mi szűkebb csoportunknak nem, mert nem voltunk rászorulva.

K. Gy. De például Déryt és Gáli Jóskát, ha jól emlékszem, segítette.

M. L. Hogyne, a Gáli–Eörsi-ügyben is lépett. Mi, ötvenhatosok, amikor elvégeztük az egyetemet, 1960–62-től kezd-

ve sokan elmentünk Angliából. Volt, aki Amerikába, én Franciaországba, tehát alkalma se lett volna nekünk segíteni. Ismertem olyan magyart, nem egyetemistát, akit pénzzel is segített. Azt mondta, hogy politikával direkt módon nem foglalkozik, de amikor Gálit halálra, Eörsit börtönre ítélték, mindent megtett, hogy kiszabaduljanak. Ez nem jelentette, hogy petíciókat írt, hanem hogy petíciókat fogalmazott, és azokat különböző lordokkal és miniszterelnökökkel íratta alá. Például Hugh Gaitskell-lel. Őt beszélte rá arra, hogy Hruscsovnál interveniáljon Déry Tibor ügyében. Ez például sikerült. Emigráns orosz íróknak segített, bolgár íróknak, egy időben elég sok pénzt költött erre. Azt mondta, ha valaki a szabadság mellé áll, akkor ne csak szónokoljon, hanem fizessen is.

K. Gy. Mondott társaságotokban valamit Angliáról és az angolokról? Tetszett neki az ország?

M. L. A tetszett nem jó kifejezés. Amikor én először találkoztam vele, éppen 50 éves volt, akkor már tudta, hogy valahogy meg kell nyugodnia. Ezért – hogy mondjam? – angollá akart válni. Talán ez volt az egyetlen dolog az életében, ami egyáltalán nem sikerült. Tweed ruhákat hordott, vidéki házat vásárolt, de aztán Olaszországban is vett egy házat, Tirolban is. Szüksége volt arra, hogy három-négy-öt hónaponként elmenjen, ahogy mondták, a kontinensre. Angol életvitele volt, de soha nem vált angollá. Nem is lehet szerintem. A második felesége volt angol, a harmadik angol nyelvű délafrikai. Rengeteg angol barátnője és angol barátja volt.

K. Gy. Heveskedő ember volt? Hogyan viselkedett, amikor felidegesítették?

M. L. Voltak, akik felidegesítették, elsősorban vitákban. Csapkodott, kiabált és távozott. Két esetben lehetett őt föl-

idegesíteni, amikor józan volt, és amikor részeg. Két-három pohár viszkit ivott meg egy este. Már vacsora előtt elkezdte. Vacsora előtt, vacsora közben két-három liter bort is megivott, és vacsora után még kettőt. Részegen mindenre képes volt. Camus-t például felpofozta…

K. Gy. Camus-t felpofozta?

M. L. Igen, hogyne. Rendőröket szeretett ütni különösképpen, francia rendőröket, meg angol rendőröket. Már ezért sem lehetett volna belőle angol. Egy angol gentleman nagyon sok mindent csinál, de nem üti meg a rendőrt. Akkor sem, ha részeg.

K. Gy. Ki volt a másik mestere? Ő Orwellé, vagy fordítva?

M.L. Nem ilyen volt a viszony közöttük. Először is, amikor megismerkedtek, már mind a ketten világhírűek voltak. Orwell tipikus angol volt. Dicsérte is Angliát, szerette is Angliát. Kettejük múltja és az életvitelük nagyon különböző volt, szellemileg különböztek, és ugye Orwell korán meghalt. A barátságuk mindössze négy-öt évig tartott, ebben az időszakban a világról nagyon hasonlóan gondolkodtak, Angliáról is, az angol szocializmus állásáról, a Labour pártról. Orwell gyakran írt Koestler könyveiről, és nem mindig jót, de ettől a barátságuk nem változott meg.

K. Gy. Az ötvenes évektől kezdődően a politikának hátat fordít, és elkezd érdeklődni ezoterikus témák, metafizikai témák iránt. Kalandba is belemegy: kipróbálja a hallucinogéneket, és vitatkozik Huxley-val, neki, úgy látszik, nem tetszett ez a dolog. Az eutanáziát pedig olyan mértékben vette komolyan, hogy ő maga is erre adta a fejét, és a feleségét is rávette, holott nem volt annak oka erre.

M. L. Én nem hiszek abban, hogy megölte volna Cynthiát, én abban hiszek, hogy a charme-jával és a fölötte gyakorolt

hatalmával elérte, hogy együtt távozzanak. Ennek az asszonynak az egyénisége olyan mértékben azonosult az övével, hogy ezt meg akarta tenni. Cynthia szolgálni akarta őt. Amikor megismerkedtek, már eldöntötte, hogy egy híres, nagy embernek lesz a felesége, a szeretője, a szolgája. Ezt a vitát, hogy közös öngyilkosság volt, vagy rávette volna a feleségét, Vizinczey Pista provokálta ki. Nem hiszek benne.

K. Gy: Láttad a feleségét?

M. L. Egyszer láttam, igen. Cynthia fel akart oldódni valaki másnak az egyéniségében. Amikor ez a másik egyéniség megszűnt létezni, akkor neki is meg kellett szűnnie, én inkább így értelmezem a halálát.

Kápéjé Van egy búcsúlevele Koestlernek, amit két évvel a halála előtt megírt, a felesége, Cynthia ehhez csatlakozik jóval később.

M. L. Igen. A búcsúlevélhez Cynthia egy gépelt szöveget mellékelt, amelyet kézzel írt alá. Azt, hogy ezt a szöveget valóban ő gépelte-e, vagy Koestler, nem tudjuk. De menjünk egy kicsit vissza. Nem a halála az érdekes, hanem az élete.

K. Gy. Elkezd érdeklődni a tudományfilozófia, a metafizika, a keleti bölcsességek iránt. Ki a nyugati világból, és akkor még ott van ez a *Tizenharmadik törzs* is, amely sajátos kanyarulat

M. L. Ő egész életében tudományos szerző, tudós akart lenni, ezt egyik életrajzában meg is mondja. Az angol szövegben meghagyja magyarul a *tudós* szót! Legtöbbre a tudóst tartotta. Ki a tudós? Az, aki a tudást viseli, képviseli, viszi. Ő saját magát is a tudós szerepében szerette volna látni, de nem volt alkalma arra, hogy az is legyen. „Science writer", tudományos szerző volt, a tudományról írt, de az a nagyon kevés személyes kutatás, amely tudós rangját adta volna –

például parapszichológiából –, nem sikerült. A *Sötétség délben*nel berobbant az irodalomba, de többé nem sikerült jó regényt írnia.

K. Gy. A *Jógi és a komisszár* még ennek a gondolatmenetnek a folytatása.

M. L. Igen, de az nem regény, hanem esszé. Akkor hagyta abba a szépprózát, amikor belátta, hogy nincs több mondanivalója. Nem úgy van az, hogy az emberhez állandóan beszél egy hang. Hogy miért hagyta abba, pontosan nem tudjuk, ő azt mondta, hogy a kommunizmusról már nincs mondanivalója. Az a hang, amely őt arra ösztönözte, hogy a kommunizmusról írjon, elhallgatott. Ekkor tért vissza az eredeti pályájához, ami a tudományos szerzőé volt. Ekkor írta meg második remekművét, az *Alvajárók*at. Amelyik a kozmogóniáról szól, az emberiség, a kozmoszkép kialakulásáról az ógörögöktől Newtonig. Ezzel megint felelevenedett a világhíre, elkezdték őt újra méltányolni mint tudományos szerzőt. Aztán, sajnos, egyre vitathatóbb „tudományos" műveket írt. Életének az utolsó 12-15 évében kezdett behatóbban metafizikával foglalkozni – s ebben, szerintem, érvényes dolgokat mondott –, majd a legvégén parapszichológiával…

K. Gy. Mi vonzotta oda?

M. L. Az önéletrajzában beszél erről. Úgy gondolta, hogy van még egy olyan földrész, amit nem fedeztek föl, és ő lesz az a Kolumbusz Kristóf, aki fölfedezi. Ez a parapszichológia, a földgolyó körül kialakult pszi-zóna, ahol az eltávozott lelkek vannak, és időnként üzenetet küldenek az élőknek. Ezt a földrészt akarta fölfedezni, ez vonzotta.

K. Gy. Tulajdonképpen a mennyországot.

M. L. Egy kicsit lejjebb. Az angyalokban nem hitt, ő abban hitt, hogy az eltávozottak lelkei megmaradnak…

K. Gy. Ott ődöngenek.

M. L. Nem analogikusan értette, hanem konkrétan. Ekkor jött, ennek a végén a *Tizenharmadik törzs,* aminek nagyon rossz volt a fogadtatása, a történészek miszlikekre szedték. Sokat tudnék erről mondani, mert Oxfordban én is vallástörténetet és ókori történetet tanultam, ehhez valamit értek.

K. Gy. Mi volt számára varázsos ebben a gondolatmenetben?

M. L. Ebben talált vissza a korai gyerekkorára. Asszimilált zsidó közegben született 1905-ben. Ha az előző húsz évet nézzük, ez volt az aranykor, amikor a magyar zsidók egyenjogúnak érezték és tartották magukat, és mások is annak tartották őket. A millennium évében a gazdag zsidók díszmagyarban fényképeztették magukat Vajdahunyad vára előtt. Akkor született egy Kohn Sámuel nevű újpesti rabbinak az elmélete, ami szerint a zsidók a kazárok leszármazottjai, tehát a magyarok vértestvérei, nem Palesztina földjéről jöttek, hanem az Urálból, mint a magyarok.

K. Gy. Ez az, ami nem tetszett sem az antiszemitáknak, sem a zsidóknak.

M. L. Sem a történészeknek.

K. Gy. Melyiknek miért nem?

M. L. A zsidóknak azért nem tetszett, mert egy olyan ember mondta, aki előzőleg állandóan a seggükbe rúgott. Koestler húsz éven keresztül azt mondta, hogy a zsidóság semmi értéket nem produkált, vagy menjenek Palesztinába, vagy olvadjanak be, felejtsék el azt, hogy zsidók. Ez nem mindenkinek tetszett. Magamat is beleértve. Az antiszemitáknak azért, mert hogy jönnek a zsidók ahhoz, hogy fajilag magyarnak tekintsék magukat, a tudósoknak pedig azért, mert egy teljesen tudománytalan elmélet, majdnemhogy tá-

kolmány. Elnézést, hogy ilyen erős szavakat használok, azt hiszem, nekem erkölcsileg jogom van hozzá. Érdekes dolgok vannak benne, de nem áll meg a lábán. A kazár zsidó leszármazás egész egyszerűen nem igaz. Nem felel meg a történelmi tényeknek. Fejtő Feri elmondaná, miért volt ez Koestlernek fontos. Az én értelmezésem is tőle származik. Élete végén úgy gondolta, visszatér – mind mindenki – a fiatalságához. Az ő fiatalsága ez volt: a milleniumi zsidók. Tehát a holokauszt előtti, sőt a Trianon előtti magyarországi zsidó társadalom. Részben ehhez tért vissza, részben pedig Magyarországhoz, amelyet mindig szülőhazájának tekintett.

K. Gy. És ehhez ezt a frigyet egészen a kazárokig kellett elvezetni?

M. L. Igen. Nem ő találta ki, ő csak belépett egy nyomdokba, amely már akkor kialakult, de ahol éppen nem volt senki más.

K. Gy. De hát ment ő keletebbre is. Volt Indiában.

M. L. Indiában és Japánban. Amikor Amerikában megjelentek az első keleti ezoterikus tanulmányok, Alan Watts és a többi, akkor elment megnézni, hogy mi az a Kelet, amitől Európa olyan sokat vár? Három hónapot volt Indiában és két hónapig Japánban.

K. Gy. Beleszeretett vagy csalódott?

M. L. Teljes mértékben csalódott. Azzal jött vissza, hogy sokat keresett, és nem talált semmit. Tehát a keleti filozófia, a jóga vagy a zen nem az, ami az európai embert, az európai kultúrát gazdagítaná. Nem állította, hogy nincs önálló értéke, azt mondta, nem olyan, ami európai ember számára alkalmazható lenne. Ez a végkövetkeztetése.

K. Gy. Nagyon érdekelte az alkotás mechanizmusa. Tudnál arról mondani valamit?

M. L. Ez a könyve a legvastagabb. Az angol címe *The act of creation*, tehát az alkotás folyamata, ha úgy tetszik. Rendkívül vastag, majdnem 900 oldalas könyv, az első 300 oldal szól a témáról, utána már a biológiai elmélkedéseiről. Ez valóban maradandó. Rendkívül érdekes, rendkívül pertinens az ösztönről és a tudatról. Engem egy kicsit Schillerre emlékeztet. Schillernek van egy könyve, az *Über naive und sentimentalische Dichtung* [1795, A naiv és szentimentális költészetről]. Schillernél a naiv, az ösztönös, a szentimentális pedig a tudatos költő. Ennek minden kultúrában megvan a nyoma. Koestler azt magyarázza, hogy a tudós, a felfedező elméjében a két folyamat hogyan működik egyszerre. S mondom, megint az a baj, hogy ugyanabban a könyvben túl sokat akart markolni, mert az első 300 oldalon erről van szó, a második 400 vagy 500 oldalon a biológiáról és arról, hogy ő mit gondol a pszichológiáról, a viselkedéstudományról stb. Teljesen eltérő témák.

K. Gy. Egy kitűnő amerikai irodalomtudós, monográfus, Michael Scammell, írt egy 2000 oldalas monográfiát Szolzsenyicinről, aztán belekezdett egy monográfiába Koestlerről. Éveken át dolgozott ezen, Budapesten is járt, találkozott Vezér Erzsébettel, aki sokat tudott mesélni neki Koestlerről. Te is írtál róla könyvet, és sokan írtak róla. Ha visszatekintünk erre a nagy jelenségre, miben áll az ő nagysága? Miben állapodnak meg, akik róla írnak?

M. L. Az igazság az, hogy Michael Scammell könyve még mindig nem jelent meg. Angolul két teljes életrajza van már, franciául még egy sincs. Illetve egy van, de az csak az életének a felével foglalkozik. Németül is van egy. Nem egyeznek meg, négy teljesen eltérő közelítés, nem lehet belőle szintézist leszűrni. Sokkal inkább megegyeznek az egyéniségében,

mint a műveinek az értékelésében. Hogy mondjam? A provokátor jellegében, a lázadó jellegében, a vándor jellegében, a szintézisre törekvő ember jellegében megegyeznek. Nemrég javasoltam Hiller Istvánnak, hogy ebben az évben, halálának a 25. évfordulója alkalmából őt is vegyék be a reneszánsz szerzők közé. Ugyanis ő az utolsó reneszánsz ember, aki mindenre nyitott volt, aki mindent – vagy majdnem mindent – megpróbált. Nem blöffként mondom. Ki volt Koestler? Ha röviden kellene összefoglalnom, azt mondanám, ő volt az utolsó reneszánsz szerző.

K. Gy. Ez meggyőző.

(2008. január 24.)

AZ ÉN GULÁGOM – PÁRIZS VOLT

Konrád György irodalmi klubjának vendége
Jovánovics György (1939) szobrászművész

Jovánovics György Konrád-portréja 1989-ből

Konrád György: Ugorjunk bele a patakba. 1980-ban, Berlinben a Mariannenplatzon, a Bethanienben volt a műtermed. Mi foglalkoztatott akkor?

Jovánovics György: Az ember, ha a DAAD-ösztöndíjat [Deutscher Akademischer Austauschdienst] megkapja, nagyon furcsa, köztes állapotba kerül. Ugyanis az több mint egy két-három hónapos, hagyományos ösztöndíj. Két hónap alatt nem lehet megírni egy regényt, nem lehet megrendezni egy filmet. A két hónapos ösztöndíj nagyon nagy jutalom, mert sok mindent láthat az ember, de mégiscsak utazás. A DAAD egy évet ad, az már közel van a letelepedéshez. De mégsem lehet megírni egy háromkötetes családregényt. Az időt kell értékelni. Én úgy döntöttem, hogyha egy évig maradhatok, akkor megpróbálom kihasználni a napnak legalább a tizenkét óráját. Ehhez megkaptam a legszebb ajándékot is, a csodálatos műteremet a Bethanienben. Ez volt az első, klimatizált műterem Európában. Valamikor kórház volt, az angolok építették a németeknek. Hétszer tizenkét méteres hatalmas termet kaptam, dupla ablakkal a Mariannenplatzra. El lehet képzelni. Lehetett jó pénzért egy évig dolgozni, jól élni, a gyerekeket németül taníttatni, kirándulni, sétálni. Én úgy döntöttem, hogy nem sétálok, nem megyek más városokba, a gyerekek amúgy is megtanulnak németül. Őket a feleségemmel felváltva vittük óvodába. Gyakran ott zajlott az anarchista diákok és rendőrök csatája. Engem mindig átengedtek a lángoló autók között. A rendőrautók félreálltak, a magyar rendszám hadd menjen. Napi tizenkét órában rabszolgaéletet éltem. Soha annyit talán nem dolgoztam, mert ott felelős voltam azért, hogy a vendégséget jobban kihasználjam. Olyan mértékben használtam a műtermet, mintha otthon lennék, mintha nem lenne mit néznem.

K. Gy. Az ablakon kinéztél, nem?

J. Gy. Az ablakon ki-kinéztem, de nem mozdultam. Este hazamentem. Maradtak az esték minden másra. De az egy

évből több év lett, mert mindig sikerült hosszabbítanom, majdnem négy évet töltöttünk kint.

K. Gy. Az a korszak akkor a te művészpályádnak lényeges időszaka volt.

J. Gy. Nagyon lényeges volt, de így is azt mondhatom, hogy csak a második a sorban. A legfontosabbnak én a párizsi hatvanhatot tartom, amikor egy évig Párizsban voltam, akkor még család nélkül.

K. Gy. Erről semmit sem tudok, mesélj erről.

J. Gy. '64-ben szabadultam ki innen. Az első útlevelemet kihasználva Bécsbe kerültem, a bécsi képzőművészeti akadémiára, de ott Fritz Wotruba professzor, aki őrületes nagyság volt, megnézte a rajzaimat, és azt mondta: én téged azonnal felvennélek, de nem tudsz németül. Azt mondta, hogy neki fontosabb a beszéd, mint a kéz. Mondta a szobrászprofesszor! Ha nem tud filozófiáról németül folyamatosan beszélni velem, akkor nincs értelme, hogy idejárjon. Tanuljon meg németül, jöjjön egy év múlva. Vagy menjen el Párizsba, ott van a világ minden idiótája, nem kérdezik, milyen a bőre színe, tud-e franciául. Ott biztos fogadják. Megfogadtam Wotruba tanácsát, egy év múlva elmentem Párizsba. Párizsban, a huszadik század második felében, Európa egyik legjelentősebb történelmi korszakába szabadultam be, vagy szabadultam föl ebből a Kelet-Európának vagy provinciális Nyugat-Európának számító régióból. Bécs onnan nagyon provinciálisnak számított.

K. Gy. A bécsiek meg voltak sértődve, hogy őket csak átszállóhelynek tekintik.

J. Gy. Igen. A párizsi egy évről tudtam, hogy olyan az életemben többet nem lesz. Nagyon közel volt '68-hoz. Angela Davis is ekkor volt diák Párizsban. A Cinemateque françai-

se-ba járt a diákság mozit nézni. A világ akkor fedezte fel Buster Keatont, akkor fogott össze Chaplin ellen. Buster Keaton húszperces nyílt színi tapsot kapott. Én a mai napig Buster Keaton-párti vagyok. Megértettük, hogy ez valami új. Ez vezetett hatvannyolchoz. Sajnos arra én már hazajöttem. És csak jóval később következett Berlin. Oda én már családos, felnőtt emberként mentem ki. Egy békés Magyarországon, egy ilyen félig-meddig illegalitásban élő ember, mint én, megépít egy műtermet, éveken keresztül építettem, és amikor elkészült, másnap, elmentem Berlinbe. Évekig vártam rá, küszködtem, mert nem volt hol dolgoznom. A sors fintora, hogy meglett, és ott állt négy évig üresen, kihasználatlanul. A berlini évek a második legfontosabb időszak az életemben. Ehhez már túl kellett lenni a nagy élményen. Az ember akkor találhatja meg, ha előtte elmegy Párizsba, vagy sok időt tölt a Gulagon. A nagy élmény, az én Gulagom Párizs volt, a kései felnőttkorom pedig Berlin. Berlin, 1980. Nagyon komolyan néztünk ki. Nagy lakás, a gyerekeknek nyelvtanulási költség. Egy városban, ahol a történelem majdnem olyan érdekes dolgokat produkált, mint a hatvanas évek végén Párizsban. Világpolitikailag is érdekes volt a történelmi helyzet. A szétszakított város, a küzdelem, hogy hogy hagyjuk el a várost, mert nem hagyhatod el akárhogy. Nem mehettünk még az NSZK-ba sem. Ha hazajövünk, nem engednek vissza, ha átmegyünk az NSZK-ba, itthon meg fognak büntetni. Félelmetes választási lehetőségek a szabadságnak egy ilyen szigetén. Beleástam magam a munkába. Az estéim maradtak a kiállításmegnyitókra, felolvasásokra, előadásokra. Látogatóként Halász Péter jött New Yorkból. Halász-színházat én Kölnben láttam, nem New Yorkban. A kilátogatók, Eörsi Pistáék, Kurtág. Akik arra jártak, később lettek

DAAD-ösztöndíjasok, vagy előtte voltak… Fantasztikus légkör volt időnként. És a német barátságok…

K. Gy. Milyen egy szobrász illegalitása a nyolcvanas években Budapesten?

J. Gy. 1980. január 2-án, 3-án vagy 4-én mentünk ki. Az Esterházy család és az én családom együtt. Két gyerek mindkét családban, és a feleségek. Mindenkinek egy-egy éve van, de az író, amikor lejár az egy év, hazajön. Esterházy is hazajött. Nádas is hazajött. Kint találkoztam Eörsivel, Földényivel, megértem kint Jeneyt, a zenészt. Egy képzőművész élete más. Mikor az egy évem lejárt, megtehettem azt, hogy Wieland Schmied, a DAAD igazgatója, aki akkor éppen visszaköltözött Münchenbe, de elbúcsúzni meglátogatott a bethanieni műteremben, azt mondta, hogy ad egy hónap ösztöndíjat pluszban. Ne mondjam el az íróknak, mert nekik nem ad. Ezenkívül bemutat néhány galeristának, akik a kiállításomon érdeklődést mutattak a munkáim iránt. Egy írónak nagyon nehéz az ő nyersanyagával valamit kezdeni, pénzt csinálni. Még a műveinek a fordítását sem tudja finanszírozni, arról nem beszélve, hogy az is idő. A képzőművésznek az az előnye, hogy ott vannak a munkák. Egy év alatt megtöltöttem a műtermemet. Jött egy-két galerista, akiket a Wieland Schmied hozott. Az egyik szerződést kötött velem egy olyan összegről, ami azonos volt a DAAD-ösztöndíjjal. Bagóért vitte el a műveimet. A nagy művészek azt mondták, hogy ezt így kell, majd tíz év múlva, drágán, vissza fogom vásárolni. Ők is ezt csinálták, mert meg kell élni, a művet terjeszteni kell, majd később emelem az árat. Így tettem három éven keresztül. El tudtam tartani a családot. Mindig azt számoltam, hogy amit eladok, hány hónapi ösztöndíjat fedez. A DAAD a műtermet és a lakást is három évig fizette.

Fantasztikus nagy lehetőség volt, ezt minden kelet-európai művésznek megadták, ha ott maradt. Eörsivel ez történt, másokkal ez történt. Ha ott maradt, nem kérték, hogy költözzön ki, nem kértek lakbért. Hogy kérhettek volna. Én a kétezer magyar művészből az első nyugati galeristával dolgozó magyar voltam. Lakner László tizenvalahány éve ott élt, ő akkor már tényleg német volt, de Magyarországról én voltam az egyetlen, aki szerződéssel jött haza. Azért, hogy meg tudjam zsarolni a magyar hatóságokat. Amikor Párizsból hazajöttem, nyolc év büntetést kaptam. Kéthetes turistavízummal indultam el, nem egy, hanem két út lett belőle, és két évet töltöttem Bécsben, illetve Párizsban. Önkényesen hosszabbítgattam, és amikor itthon megkérdezték, hogy ez mi volt, azt mondtam, hogy az a két év nekem két hétnek tűnt. Erre mondták, hogy a szilencium, ami most következik, az meg majd nyolc évnek tűnik majd. Nyolc évig nem is kérhettem útlevelet. Nem is próbálkoztam. Nem lehetett próbálkozni. De Dieter Honisch öt év után, 1971-ben kivásárolt. Ő is megzsarolta a magyarokat. Dieter Honisch, a berlini Neue Natinonalgalerie, a világ egyik legszebb múzeumának az igazgatója lett. Ez a múzeum kultikus tárgy a világ művészetében. Dieter Honisch a magyar avantgárdot már Essenből ismerte. Minket 1970-ben fedezett fel. Amikor Willi Brandt és Kádár János, Magyarország és az NSZK felvették a diplomáciai kapcsolatot, azzal együtt járt a kulturális kapcsolatok automatikus felvétele is. Willi Brandt Dieter Honischt küldte, hogy térképezze fel a magyarországi képzőművészetet. Elvitték a Műcsarnokba, és elborzasztotta a hivatalos kultúra. Elvitték Varga Imréhez, és elájult. De valahogy a betiltott, a tilos, az úgynevezett Iparterv-kiállításra is eljutott, ami a magyar új avantgárd indulása volt, amit mi szerveztünk, Sin-

kovits Péter művészettörténész, én meg a többiek. Tizenhárman. A megnyitót követő napon a rendőrség bezárta. '68-ban volt az első, '69-ben a második. '69-ben jött a Honisch. Sinkovits Péter az Iparterv pincéjébe hátul, illegálisan a már bezárt KISZ-klubba becsempészte őt a kiállításra, amit még nem bontottunk le. Dieter Honisch megállt, és azt mondta: Ja! Ez is van Magyarországon. Ezt így, ahogy van, kiviszem. El fog ájulni a Nyugat, mert ez hozzájuk nem jutott el. Kelet-Európában az avantgárd feltámadt. Kassák és Moholy-Nagy meg Vasarely után. Ezeket ő ismerte, mert a Bauhausból disszertált. Ismerte a magyar konstruktivizmust. Ezért is őt küldték ide, hiszen ezekről a nevekről a német kultúrpolitikusok is tudtak. Elájult. Másnap az elvtársak ájultak el, mert Honisch mondta, hogy minden rendben van, megtalálta azt, amit vinni akar. A Műcsarnokból semmit, de ezt a tizenhármat mind kiviszi. Mire mondták neki, hogy Honisch úr, ne tessék viccelni, ezek nincsenek. Azt mondja Honisch, hogy-hogy nincsenek, hát láttam. Nem, nem, azok nincsenek. Azok nem hivatalosak. Hogyhogy nem hivatalosak? Nem értette. Nem Alap-tagok, mondták neki. Mi az, hogy Alap-tag? Kérdezte. Hát művészek, nem? Lehet, mondták, de nem hivatalosan. Nem tagjai a Művészeti Alapnak, s aki nem tag, az nem művész. Megmagyarázták neki, hogy nálunk az, hogy nem hivatalos és nem Alaptag azt jelenti, hogy nem utazhat. Jó, hát akkor nem viszek semmit, mondta. Erre megijedtek, hogy a Honisch azzal megy haza, hogy Magyarországon nincs kultúra, és azt mondták: Honisch úr, nem lehetne, hogy egy műcsarnokost és egy ipartervest. Mire mondta Honisch, hogy nem, azt nem lehet. Akkor mondták, hogy egy ipartervest kiengednek. Nem! Két ipartervest! Mondjon két nevet, mondták az elvtársak, és akkor azt mondta, hogy Bak

Imre és Jovánovics. Jó, akkor ez a kettő mehet. Egy feltételem még van, mondta Honisch: két év múlva megint mondok két nevet. Így kezdődött a kiszabadulás. Ez a zsarolás története. Honisch kizsarolt két embert azzal, hogy nem volt hajlandó hivatalos művészt elvinni. Behívtak a belügybe, és közölték velünk, ha kint maradunk, akkor soha többet innen a lábát magyar avantgárd művész ki nem teszi. Erre a Bak Imre közölte, hogy neki tegnap született meg a kisfia, én meg mondtam, hogy tegnapelőtt elvettem egy lányt feleségül, tehát nagy valószínűséggel visszajövünk már csak emiatt is. Emiatt valóban visszajöttünk. Egy-egy két hónapos ösztöndíjat kaptunk Essenbe, ahol volt egy illegális kiállításunk is. Honisch mindenhová elvitt bennünket, utaztunk rengeteget. Rendkívül agilis ember volt, ötven év körüli, nem sokkal ez után megkapta Berlinben azt a fantasztikus múzeumot. Ő lett a berlini Neue Nationalgalerie igazgatója. Akkor hívott föl Berlinből, talán '77-ben, hogy akarok-e DAAD-ösztöndíjat, mert a Konrád Gyuri meg a Lakner aláírná az ajánlásomat. Nem is kellett megpályáznom. Hát persze, hogy akarok menni. Akkor már három éve nem kaptam útlevelet. Cikkek jelentek meg Berlinben, New Yorkban is arról, hogy noha Kádár János a Helsinki Egyezményt [záróokmányt] aláírta, nem engedi ki a művészeket, pedig azok egyéves abszolút ellátást, ösztöndíjat és munkalehetőséget kapnak. Otthon pedig nem jutnak munkához. Hivatal elvtárshoz kellett menni. Hivatal elvtársnak hívták azt az osztályvezetőt vagy kit, aki ezzel foglalkozott. Nádasnak is hozzá kellett menni, nekem is. Hivatal elvtárs be akart szervezni. Engem úgy zsaroltak meg, hogy bementem Pozsgayhoz, miután hetven világhírű nyugati képzőművész levelet írt neki, de ezt Pozsgay előlem elhallgatta. Az első lépés az volt, hogy mehet a család, majd

ideadtak egy egyszemélyes útlevelet. Otthon a feleségem vette észre, hogy a két gyerek hiányzik, ők nem voltak benne az útlevélben. Másnap bementem, fogvicsorgatva kihozták a másik útlevelet, amiben már benne volt a két gyerek is. Nádasnak azt mondták, hogy holnap reggel hét órakor a várban, a Hadtörténeti Múzeum előtt az ágyúnál Hivatal elvtárs helyettesével találkozik, aki átadja az útlevelet. Péter ekkor felállt és kiment. Kint elkezdett gondolkozni. Mi volt ez? Reggel hétkor az ágyúnál? Rájött, hogy kompromittálni akarják, be akarják szervezni. Trükköt sejtett, és csodálkozott, hogy ő ebbe automatikusan belement. Miért reggel hétkor? Ez volt csak igazán gyanús. Visszament, és azt mondta, hogy sajnos ő nem tud reggel hétkor a várba menni. Erre Hivatal elvtárs benyúlt a fiókba, és kezébe adta az útlevelet. Így történt. Mindent megpróbáltak.

K. Gy. Szeretem hallgatni, amikor te egy helyről beszélsz. Megyünk át egy tájon, és neked nagyon eredeti észrevételeid vannak. Kiválóan emlékszel arra a kis falura, ahol neked is, nekünk is van házunk, ahová te először azért kerültél ötéves korodban, mert édesanyád éppen menekült. Fontos helyszínei, állomásai a te életednek Csepelen egy család és egy családi ház, aztán a Klotild utca, aztán egy utca valahol a vár oldalában, aztán a Budaörsi úton. A család számára is fontos stáció, a Fillér utca, ahol született a két gyerek, s ahol építettél magadnak egy műtermet. Itt valósítottad meg a saját világodat. A kéményseprő vállalattal is bizalmas relációba kerültél.

J. Gy. Itt álljunk meg egy kicsit. Az a lakás építészeti különlegesség volt, valójában egy csodaszerűség. Mi az, hogy kéményseprő vállalat és bizalmas reláció? Ha építesz, akkor rengeteg engedélyt kell beszerezned. Mikor kész az épületed, akkor van egy műszaki átvétel, jönnek az önkormány-

zati emberek. Rendszerint korrupt emberek, nem úgy, mint a mai világban, akkor minden tanácsi ember korrupt volt. A tűzoltóság is. A kéményseprőkről nem is beszélve. A tűzoltóság és a kéményseprők együtt jöttek, és azt mondták: ezt most nem vesszük át. Kérdem, miért. Mert a kémény nincs beburkolva. De be van burkolva, mondom. Életveszélyes, mondja. Itt van, mondom, az építési engedély, itt van, a terv, amit jóváhagytak, engedélyezték, aláírták. Mi írtuk alá? – kérdezi az egyik. Mondom, igen, itt van az aláírás. Jaaaa, az nem a mi aláírásunk, az nem mi vagyunk. Aki aláírta, azt már rég kirúgták. Mondom, a tűzoltóság intézmény, az nem olyan, hogy ki, hanem hogy mi. Igen, de az a barom, aki azt aláírta, az az én volt főnököm, akit megfúrtam, és kirúgták. Most már én vagyok a főnök, és az ő aláírását nem ismerem el. Megkérdeztem, hogy mennyiért ismeri el? Azt mondja, harmincezerért. Nem volt harmincezer forintom, ezért egy ideig nem volt átvéve a műterem. De tudtam, hogy harmincért átveszi. Az apósommal intéztettük el, mert én nem tudtam, hogy kell odaadni a harmincezer forintot. Az apósom nagyon tudta, mert ügyvéd volt. Bízd rám, mondta, örülni fog, ha tízet adok.

K. Gy. Volt szemközt a padláson valahol egy olyan helyiség, amelyről te azt gondoltad, hogy az egy lesőfülke.

J. Gy. Nem én gondoltam, hanem tudom, hogy az volt.

Kőrössi P. József: Ennek mintha szerepe lett volna egyik munkádban is.

J. Gy. A kiállítás a Fiatal Művészek Klubjában volt, *Képlehallgatás* volt a címe, és a megnyitás pillanatában betiltottak. Volt egy képregényem *Képlehallgatás* címmel. Lehallgatás helyett kreáltam a lenézés kifejezést. Egy ártatlan szép hölgy van a hetvenhat fotón. Erdélyi Miklós nyitotta meg a kiállí-

tást. Ijedten rontott be a KISZ-titkár-igazgató, és azt mondta: Jovánovicsot meg az Erdélyit azonnal leállítani! Telefonáltak az elvtársak, hogy a képlehallgatás szó miatt a kiállítást azonnal be kell zárni. Mondom hetvenhat darab gyönyörű nő és kert van, és pelenkák. Igen, de a képlehallgatást nem értjük. A történet előzménye a következő: megkaptam az építési engedélyt, hogy a padlástérben kialakítsam a műtermemet. Találtunk egy fabódét nagyon magasan, fönt, egy tetőre nyíló ablakhoz. Rossz falépcső vezetett föl, látszott, hogy húsz éve valaki odatette, és ott felejtette. Minden házon van ilyen bádogablak, hogy cserepet tudjanak cserélni. Le akartam bontani, mert útban volt. Ronda volt, ócska tákolmány farostlemezekből, és zavart. Én azt gondoltam, hogy galambász építhette oda, vagy valami ilyesmi. Volt nekünk egy félelmetes, Csete úr nevű házmesterünk az alagsorban. Egy szadista rendőr, akit Kádár már nyugdíjaztatott, mert az utcán verte az embereket. Ekkor már a konszolidáció éveit éltük, Kádár is túlzásnak tartotta az ilyen viselkedést. Csete úr igazoltatott a sárga jelzésnél, és miután odaadtad az irataidat, rád csapott. Megvert egy gimnáziumi tanárnőt például, amiből botrány keletkezett. Nem vette észre, hogy ennek már vége, tovább verte az embereket, ezért kényszernyugdíjazták. Attól fogva a lakókat terrorizálta. Volt egy tízgyerekes szomszédunk, akinek a gyermekeit kilöködte abból a kertből, amit a lakók az Ingatlankezelő Vállalattól megkaptak. A magam csendes modorában azt mondtam neki: Csete úr! Most az én feleségem kihozza az én két gyermekemet ide a kertbe. Maga a szomszéd gyermekeit, ha akarja, széttapossa, de ha az én két gyerekemhez csak hozzászól, megnézheti magát, élve nem ússza meg. Ettől ez az ember depressziós lett. Soha többé nem mert szólni, se a mi gyerekeinkhez, se

a szomszéd gyermekeihez. Levonult a pincéjébe, inni kezdett, és amikor én elmentem Berlinbe, meghalt. Ettől nekem őrületes bűntudatom lett. Ez az ember, félve, egyszer annyit mondott, hogy azt a bódét ott fent ne bontsam le, mert az a belügynek a tulajdona. Elárulta, hogy amikor ő még aktív volt, gyakran jött egy civil elvtárs, és fölment a fabódéba. Ő engedte be, mert neki volt kulcsa, mert ő volt a házmester, és a házmester megbízható elvtárs, hiszen verhette az embereket az utcán. Felment a fülkébe ez az ember, és lesett. Beült a kis fabódéba, mert szemben lakott egy másik ember, akit meg kellett figyelni. Ez volt a modern technika. Moszkva ereje. Közben Konrád meg Haraszti nálam rejtette el a *Darabbér* egyik példányát. Gyuri meg elhozta azt a technikai leleményt, a csobánkai lehallgatókészüléket, amit én a biztonság kedvéért lefotóztam, hogy ha a Gyurit lecsukják, akkor az Aczélhoz és a nyugati újságokhoz eljuttathassam. Meg volt már beszélve az osztrák alkancellárral. Ma is megvan a negatív a Csobánkán megtalált lehallgatókészülékről, amit úgy fotóztam le, hogy a feleségem kihozta a gyerekeket Csobánkára, és azt mondtuk nekik, hogy nagy ricsajt kell csapni. Gyuri meg én felmentünk a padlásra, ő mutatta nekem, nem szólt, mutatta, hogy hol van a lehallgató, én meg lefotóztam. A fotók elkészültek, Gyuri kijuttatta Nyugatra, és a berlini útjaink arról is szóltak, hogy ha bármelyikőnket lecsukják, gondoskodunk arról, hogy a Busek eljuttatja Berlinbe, és nyilvánosságra hozzák a fotót. Lefotóztam Gyurit, ő is engem, hogy láthatók legyünk a padlástérben. Ezekből jöttek össze a Lisa-képregényhez az anyagok, illetve megtaláltam a Fillér utcai műteremben azt a fabódét, amit a képregényben lesőfülkének nevezek. Úgy fotóztam, hogy fénysugárral bevilágítottam az ablakon, hogy lássák, mit csi-

nál a Lisa. A lesőfülkét később lebontottam, azon kevertük a betont. Akkor már meg volt szelídítve a Csete úr.

K. Gy. Ugorjunk tizennégy évecskét. Eljutunk '89-be. A nagyközönség számára a leginkább ismertté a 301-es parcellánál épített emlékműveddel váltál. Ez az a munkád, amihez számos történet kapcsolódik.

J. Gy. Berlinbe üzentek Ungváry Rudiék '89-ben, ez már a második berlini utam volt, hogy ha hazajövök, és a TIB [Történelmi Igazságtétel Bizottság] olyan eredményes, hogy lesz újratemetés, akkor számítanak rám. Ezt az emlékművet nem az állam csináltatta, hanem a Történelmi Igazságtétel Bizottság. Még az akkor nem szívesen emlegetett Grósz Károly is kénytelen volt tárgyalópartnernek tekinteni őket. Tisztán humanitárius alapon, csak a személyes temetésekről lehetett szó. De ha már temetés és temető, akkor kiharcolták, hogy legyen emlékmű is. Engem akartak megbízni, mert tudták az én ötvenhatos elkötelezettségemet, aztán kiderült, hogy hármunkat, a Deim Pált, engem meg még valakit. Rájöttek, hogy ha demokrácia, akkor nem lehet valakit csak úgy megbízni. Pályázatot írtak ki, amelyen százhárman indultak. Mészöly Miklós október 23-án a Budapest Galériában olvasta fel a zsűri döntését, ahol az összes makett ki volt állítva. Felejthetetlen élmény volt már csak azért is, mert akkor már tudni lehetett, hogy nem lesz ez olyan kis ünnepség, mint amiről Grósz gondolja, hogy egy ilyen kis családi valami. Elképesztő dolgok történtek, mert a magyar szélsőjobb beleakaszkodott valamibe. Összebarátkoztam Romhányiékkal, és furcsa helyzetek alakultak ki. Megtudtam, hogy Romhányiék csontokat szereztek a krematóriumba, és lapoknak lenyilatkozták, meg is jelent, hogy Demszkynek a Ladájában találtak csontokat, amit a Jovánovics tett bele. A csontokat

Jovánovics találta az ásatásoknál, ő tette a Ladába, és ezzel a sírokat meggyalázta. Mi szemétdombon építettük az emlékművet. A 301-es parcella emlékműve kataszterice a 300-as telket kapta meg. A lábamat be sem tehettem a 301-esbe, mert ott van a négyszáz sír. Tehát az enyém nem a 301-esben van, mert ott a sírok vannak. Megkaptuk a 300-as parcellát, egy óriási szeméthalom volt. Nem lapos szeméthalom, hanem domb. Száz éve hordták oda a temetőnek a szemetét. Létesítettek nekünk egy kertet, amit a pályázóknak szabadon átépítettek aszerint, hogy ki milyen tervet készített. Ez egy ideiglenes kert volt. Hogy az emlékmű és a környezete hogy fog később kinézni, az majd a győztes pályázattól függ. A győztes pályázat valósul meg. Tehát ott egy szeméthalmot hordtak el. Csontokat is találhattunk volna. De nem csontokat találtunk. Tényleg nagyon mélyre kellett leásnom. Nyitott sírt akartam. Négy-öt méter mély drént kellett csinálnom, hogy az eső soha ne álljon meg benne. Ott a víz sose marad meg, még ha harminc napig esik, akkor sem. A fekete tüske szobrában a víz sose marad meg. Speciel csontot nem találtunk. Én tudom, mert a krematóriumi emberekkel jóban voltunk, azok adták az áramot, ott nagyon keresgéltek a fiúk, Romhányiék. Kaptak is csontokat, és ez lett Demszky Ladájában a csont, amit én, a sírgyalázó raktam bele. És a székelykapu. A székelykaput felállították az általam megtervezett területbe. Erről Boross Péterrel és Romhányiékkal vitatkozgattam a *168 Óra*ban (akkor még rádióműsor, *a szerk.*). Azért épülhetett meg az emlékmű, mert szerencsés vagy szerencsétlen módon Romhányi agyonverette azt a szerencsétlen embert, aki tartozott neki 150 ezer forinttal. Romhányit letartóztatták, és akkor megépíthettem az emlékművet. Szerintem nem bírtam volna sokáig idegekkel. El voltak szán-

va, hogy megakadályozzák. Nem tudom, miért. Mert ez egy kommunista-zsidó emlékmű. Le lettem kommunista zsidózva, amikor ezt építettem. Nem tehettem mást, barátkoztam ezekkel a jobboldali emberekkel, akik végül a nyakamba borultak, és a Demszky irodájában azt mondták, Gyuri, te egy remek magyar ember vagy. Megcsináltuk. Megígérték, hogy kiviszik a székelykaput. Demszky azt mondta, így kéne politizálni a pártban is.

K. Gy. Hogy csináltad?

J. Gy. Megmagyaráztam nekik az emlékművet. Sajnos meg kellett mondanom nekik, hogy én nem vagyok zsidó, viszont ha az volnék se érezném sértésnek, amit összehordanak, de az emlékművem semmiképpen sem zsidó, és különösen nem kommunista emlékmű, hanem négyszáz halottnak az emlékműve, akik között – és akkor ezt elmagyaráztam nekik – van zsidó, kommunista, baloldali, jobboldali, szélsőjobboldali, ateista. Elkezdtek gondolkodni. Ezeknek én nem tudok sem keresztes, sem vörös csillagos, sem Dávid-csillagos emlékművet tervezni, mert az emberiség minden fajtája, a négyszáz ártatlanul kivégzett emberben benne van, és ezért nincs magyar zászló, ezért nincs Nagy Imre. Nagy Erzsébet nagy ellensége volt az emlékműnek, mert a papa nem volt bemutatva, és ő a Varga Imrét szerette volna, aki nemrégen még Kádár Jánost meg Aczél Györgyöt mintázta, és erre az alkalomra agyagból megmintázta Nagy Imrét is. Az Erzsi az utolsó pillanatig ellene volt, de végül megbékélt. Kétségtelen tény, hogy elképesztő, mennyire nem akarták az emlékművet. Mindenki mást szeretett volna. Rácz Sándor… Nagyon jó barátságban voltam Fónay Jenővel, verseskötetet dedikált nekem: „Barátomnak, Jovánovics Györgynek." De az emlékmű, mondta, nekem azért mégse tetszik. Jenőkém,

mondtam neki, csodálatos a köteted, de azért ez sem egy Tandori. Akkor megértette, hogy hagyni kell. Odajött Rácz Sándor, akkor már egy éve építettem. Tudod, én azt szeretném, hogy amikor a cellából vitték el mellőlem a… Én még ma is ott látom álmomban. Te olyan ügyes vagy, biztos meg tudod csinálni. Mondom neki, Sándor bátyám, százhárman pályáztunk, volt ilyen terv is, hogy álom, neked is el kellett volna indulni. Ha te ezt álmodban láttad, akkor biztos meg tudod csinálni. Ha elindulsz, biztos megnyerted volna, és én akkor nem mondanám, amikor már egy éve építed, hogy mit változtass rajta az én álmaim szerint. Mivel én nyertem meg, kötelességem a makett szerint dolgozni. Azt mondja, igaz. Egyszerűen meg kellett mondani neki, hogy én egy év után nem tudom az ő álmát belemintázni. Erzsébetnek azt mondtam, hogy a papát azért nem lehet jövőbe mutató kézzel mintázni, mert a közös sírban én az ő tetemüket hason fekve, a kezeiket hátrakötözve, összedrótozva láttam. Én ebből már nem tudok előre mutató kezet formázni. Azt pedig az én miniszterelnökömről nem akarom megmutatni, amit láttam, ergo tiszta szarkofág. Csak egy tiszta szarkofágot tudok odatenni, aztán azt képzel mindenki bele, amit akar. Ő is megnyugodott. Állandó csata volt, ilyen módszerekkel. A székelykaput tudod hogy vetettem ki? Demszkynél tárgyaltunk, Marschall Miklós vezette a tárgyalásokat, Gábor nem jött be, mert ugye őt életveszélyesen megfenyegették: ha a székelykapuhoz hozzányúl a Jován, akkor a Demszkyt megölik. Már ez is eredmény, mondom, nem engem ölnek meg, hanem a Demszkyt. Marschall Miklósra bízta a tárgyalásokat. A teljes szélsőjobb bejött, hogy velem, Ungváry Rudival és a Marschallal tárgyaljanak a székelykapu esetéről. Ott volt Makovecz Imre, aki nagyon-nagyon jó barátom volt

a rendszerváltás előtt, egyik legjobb barátom. Azt mondja: Boross Péter küldött, sajnos neked van igazad. Mondom, már ez is jó, ha a Boross Péter elküldi a Makovecet, hogy mondja meg, nekem van igazam. Azt mondtam egyszer Boross Péternek, azt üzentem neki, meg Makovecznek a *168 Órán* keresztül, hogy képzeld el, Imre, kint vagy a sevillai világkiállításon, és megépíted a hét tornyot, és jön a Bachman Gábor, és a fele Bachman Gábort ráteszi a te Makovecz feledre. Jó ez így?, kérdem. Nem, az nem jó, mondja. Na látod, akkor miért teszitek rá a székelykaput az én tervemre. Azt mondta, igaz. És akkor nem kéne elvinni? De. Mondom neki, gondold el, itt van a Csontváry terem, meg a Munkácsi terem a Nemzeti Galériában, de nem úgy akasztják a Csontváryt meg a Munkácsit, hogy a Csontvárynak a fele Munkácsi és fordítva, és ahogy Bachman sem teszi a tervedre rá a sajátját, úgy én is szeretném, ha székelykaput nem tennétek a tervemre. Hová tegyük, kérdi. Nekem van három javaslatom, mondom. De nem akarok javasolni, vigyétek, ahová akarjátok. Ők most már ragaszkodnak ahhoz, hogy én mondjam meg, hová. És akkor megmondtam, hogy ez meg ez ide, az meg oda. Demszky megkérdezte, hogy te ezt hogy csinálod? Engem meg akartak ölni. Hát úgy öregem, hogy megmondtam, nem rakhatjuk a Csontváryra a Munkácsi-képeket, és nincs olyan jobboldali vagy baloldali, aki ezt ne értse meg, mert ez nem jobboldali vagy baloldali kérdés. Így aztán én lettem a jobboldal hőse. Megváltoztattam a feliratot. Odaírták, hogy *Csak tiszta magyar lélekkel lépd át e a kaput.* Liberális lapok ezt szóba hozták, semmit nem értek el. Ezek a liberális szadesz zsidók nem fogják levetetni velünk a feliratot, mondták. Odamentem hozzájuk, és elmondtam, hogy jön a Kohl kancellár, nagyon sok pénzt hoz, az Antall

haverja, de nem fog tudni átmenni a kapun, mert neki nincs magyar lelke. Akkor mit kell csinálni? Mondom át kell fogalmazni. Mit írjunk? Mondom. Csak tiszta lélekkel lépd át e kaput. És akkor minden rendben van. Azzal meg ne törődj, hogy magyar vagy német, zsidó vagy néger. Azt mondják, tényleg. És akkor levették azt a szót, mert azt akarták, hogy Kohl kancellár átmenjen alatta. Minden rendben volt. Soha ilyet nem csinálok, csak ha veszélyeztetve van a munkám. Az ember ilyenkor mindent kitalál.

K. Gy. Lépjünk még egy cseppet az időben és a történelemben. Felépült a Művészetek Palotája. Másik korszak, más erők, más a politikai szférája. Mindenesetre te csináltad a koncertteremnek a belső… mijét? A falát?

J. Gy. Nevezzük akusztikai reliefnek. Az elsődleges feladatuk az akusztika, a hangzás szolgálása. Russel Johnson nyolcvanhárom éves New York-i akusztikus. Kulcsa volt a műtermemhez, és minden négyzetcentiméterhez beleszólási joga volt. Amit ő nem írt alá, azt én nem tehettem a falra. A színbe nem szólhatott bele, de már a formába igen, mert azt mondta: az, hogy hány milliméter és sarkos-e vagy gömbölyű, éles-e vagy tompa, az mind a hangot befolyásolja. Két és fél évig halálra gyötörtük egymást. Szerintem ő is nagyon boldogtalan volt, és én is. De itt is én győztem. Amit nem voltam hajlandó megcsinálni, azzal becsaptam őt. Nem olyan rég már a nyakamba borult, de az avatáskor nem akart kezet fogni velem. Én tudom, hogy amit kiverekedtem, az akusztikailag nem rontott, csak ő valami miatt gyötört. Megszokta, hogy óriási hatalom az övé. A Russel Johnson nélkül se a küszöblécet, sem a söprűt, amivel takarítanak, se a fának milyenségét, se a csavaroknak az anyagát, se… semmit az ő aláírása nélkül, sem Zoboki Gábor (a ház főépítésze),

sem a TriGránit Rt., sem én semmit nem tehettünk. Ő egy abszolút teljhatalom volt. Egy teremnek a világszintű hangzása érdekében: én ezt egy idő után komikusnak tartottam, különösen, amikor láttam, hogy csak engem bosszant, mert mindent aláírattam vele a falon. Ez negyvenkét milliméter, és a színbe nem dumálsz bele. Ezt aláírta. Két hónap múlva jött, és mondta, hogy ennek ötvenhét milliméternek kellene lennie, akkor most miért csak negyvenkettő. Mondom, aláírta, hogy negyvenkettő. Az nem számít, most mondom, hogy ötvenhét. Mondom, ez nagyon sok millióba fog a Demjánnak kerülni. Nem számít, mondja, akkor is ötvenhét. Mondtam a trigránitosoknak, ezt ti akarjátok? Látjátok, hogy megcsinálom, de én is kérek pénzt a következő fázisra, de ez egy marhaság, mert ha egy hónapja a negyvenkét milliméter jól hangzott, most meg itt az ötvenhét, akkor ezt nem kéne komolyan venni. Elkezdtek gyanakodni, hogy akkor ezt tényleg nem kéne annyira komolyan venni. Megcsináltam negyvenkettőre, ők pedig úgy mérték, hogy az ötvenhét. Ez így ment. Én tudom, hogy ő zseniális. Mert vagy jó a Zeneakadémia akusztikája, vagy nem, vagy jó a bécsi Musikvereiné, vagy nem jó. Azon nem tudsz változtatni. Jó a klasszikus zenére, de nem jó a modernre. Ő azt találta ki, hogy háromféleképpen tud változtatni egy terem adottságán. Az egyik, hogy a terem mindkét irányba négy méterrel nagyobb tud lenni hirtelen. Semmit sem veszel észre, csak kinyílnak az ajtók. Háromszor huszonnégy hat-nyolc tonnás betonajtó. A tíz centiméteres beton után még két centiméter gipsz következik, mert ez az, amit a jó kamarazenész otthon megtalál. Volt egy fala, azon mindenkinek volt egy vakolata, és ott szólt a zene. Ő ezt másolta le: tíz centi beton, két centi gipsz. Fontos a két anyag különbsége. Hézag nélküli ragasz-

tás. És a két centi gipszhús, amit én lemértem, annak a plasztikája egy-kettőt, sőt még egyet nőhet. Öt centi is lehet. Na de hány százalékban öt centi, és hány százalékban négy, és hány százalékban három, és főként legnagyobb százalékban két centi, ezt nekem módszeresen leírta. Olyan kompozíciót kellett csinálnom, hogy hány ötcentis magasságom van, és ezt százalékban ellenőrizte, és én ezt elhittem neki. Betartottam. Az ajtók kinyitása, becsukása. Van egy alapállapot. Kocsis a próbakoncerteken is Mozart korai műveit játszotta. Tehát a nem túl nagy együttesekre a termen nem kell változtatni, és jó az akusztika. Ahogy jövünk előre az időben, és nőnek a zenekarok, jön a Mahler, jön a Bruckner, Richard Strauss, akkor nagy nyitások vannak. Fischer Iván már mindent mindig kinyittat. És amikor jön a hangerős jazz, Szakcsi Lakatos vagy a beatzene, a tomboló erősítők, akkor furcsa módon egy függönnyel az egész terem, mint egy ravatal, beborítható. Az egész fal rejtett kamrákból áll, amelyeket szintén én borítottam. Egy pillanat alatt síneken kicsúszik egy koromfekete függöny. Nagyon ritkán használják, akkor viszont egy lágy hangzás, mert ezek a tíz-húszezer decibel hangzások le vannak fogva. Például a Szakcsi Lakatos-koncerten használták, minden koromfekete volt. Ez a jelen. Itt vagyunk a mában.

K. Gy. Nagyszerű. Mondj majd egy köszönetet a gipsznek.

J. Gy. Köszönöm, gipsz.

Kápéjé: Gyuri úgy vezette fel, hogy remekül mutatsz be helyszíneket. Remekül tudsz beszélni városokról. Én egyre lennék kíváncsi. Nem tudtam, hogy te gyerekkorod óta kötődsz Hegymagashoz.

J. Gy. Megpróbálom egész röviden. Én vagyok az egyetlen, ki él még azok közül, akik ott voltak akkor. Anyám sodródott a háborúval, sodródott a fronttal Csopaktól Hegymagasig. Egy német katonatiszt beleszeretett a húgába. Menekültünk, mert azt mondták, jönnek az oroszok, és megölik az asszonyokat meg a gyerekeket, minket is. Ebben a faluban meg kellett állni a német tiszteknek, és '44-ben a Ságvári házban szálltunk meg, de kibombáztak bennünket. A németek innen akarták a nyolcas utat elérni. Ezt a házat később, a nyolcvanas években mi megvettük, azóta, most már az enyém. Az oroszok a Balaton túloldalán voltak, világos volt, és tudtuk, hogy mindjárt ott lesznek. Annyira lőtték az északi partot, hogy tudtuk, napokon belül partra szállnak. Anyám húga elment a német tiszttel, ő később visszajött Csepelre, anyám pedig ott maradt a két gyermekével, apám meg Mauthausenben volt valahol mint katona. Én láttam, amikor az oroszok átjöttek a Balatonon, e miatt a pillantás miatt vagyok én ott, mert láttam… Amikor már világos volt, hogy holnap jönnek az oroszok, akkor hegymagasi asszonyok azt mondták, hogy minden orosz meg fogja őket erőszakolni. Aki akarta, ott maradt, aki nem akarta, fölment a hegyre a világ legszebb helyére, kopaszra nyírta a haját, hogy férfinek nézzen ki, és elbújt a présház padlására. Már akkor nagyon értelmes lehettem, mert azt gondoltam: ha a padláson elbújnak, és kopaszra nyiratkoznak, hogy férfinak látszanak, akkor mint gyáva férfiakat fogják őket kezelni, és nem úgy, mint bátor nőket. Anyám nem akart a faluban egyedül maradni, de nem nyírta kopaszra magát. Fölmentünk a Tarányi-présházba. Hajnalban, ahogy világosodott, kicibáltak, és mindenki azt mondta: odanézz! Szigliget és Ederics között a világ legszebb látványa. Mint a morzsák, ilyen kis pöttyök jöttek. Fekete pontok

jöttek a nádasban ezrével. Jöttek az oroszok. Nem Szigliget, nem Badacsony, nem Keszthely. Az oroszok a mocsárban jöttek, és onnan szétáradtak. A falu mellett négy perc alatt suhantak el, a faluba nem mentek be, mert a polgármester a fehér gatyáját föltartotta. Egyáltalán semmi nem volt. Nem kellett volna fölmenni a hegyre, nem kellett volna kopaszra nyírni az asszonyokat. De ha nem megyünk föl a hegyre, ha anyámat erre a hegyre nem viszik fel azok, akiknél albérletben voltunk, a Ságváriné, akkor soha nem látom azt, amit gyerekként láttam: a világ legborzalmasabb háborúja és a világ leggyönyörűbb vidéke. Ennek a kettősségnek a mai napig a hatása alatt vagyok. Annak, hogy a borzalom és a szépség ennyire egy lehet. Az, hogy ilyen világtörténelmi pillanatot láttam négyéves koromban, a mai napig meghatározó. Elment a háború, hazajöttünk Csepelre, és elfelejtettem a falut, a nevét is elfelejtettem. Gyuri egyszer azt mondta, hogy menjünk el Hegymagasra. Szigligetre voltunk beutalva nászútra, '70-ben, '71-ben, és Gyuri azt mondta, hogy Julival [Lángh] megnéztek egy házat. Harminchatezer forintért van a Széchenyi utca 18.-ban egy ház eladó. Vegyük meg négyen. Zsabóval [Hajós Gabriella] átmentünk a hegymagasi házat megnézni. Nagyon megtetszett, de nem volt tizennyolcezer forintunk. Kiderült, hogy Gyurinak sincs tizennyolcezer forintja, viszont akkor felfedeztem, hogy ebben a faluban én már voltam. Fölmentünk a hegyre, és a látvány ismét megbabonázott. Azt mondtam, hogy nekem ebben a faluban kell ezentúl az életemet leélni. Akkor nem sikerült, hanem majd '83-ban, amikor hazajöttünk Berlinből, az első utam odavezetett, és az első szabad házat megvettük. A pajtából műtermet csináltam. Később pedig Gyurit is odacsalogattam. Ő ezt a helyet Szelényi Ivánnal korábban már szintén felfedezte.

Kápéjé: Gyuri azt szerette volna, hogy Zsabó is üljön itt kint, és hármótok között folyjék ez a beszélgetés.

J. Gy. Nem merem mondani, mert itt a feleségem.

K. Gy. Az más lett volna, az is szép lett volna, ez is szép volt, az más lett volna.

Kápéjé: Köszönöm.

(2006. február 14.)

MERJÉL LASSÚ LENNI

Konrád György irodalmi klubjának vendége Bálint András (1943) színész, versmondó, színházigazgató

Konrád György: Negyven évvel ezelőtt találkoztunk először, de hogy miért kértem, hogy ő jöjjön el ide, az nem elsősorban a személyes mozzanat, hanem az, hogy ha úgy gondolom, hogy ez egy irodalmi klub, akkor Bálint András illik leginkább erre a székre. A kortárs színészek közül talán ő tett a legtöbbet a magyar irodalomért a színpadon a különféle felolvasókísérletekkel, magával az irodalmi színpaddal, egyéni irodalmi műsoraival és egyebekkel. Annál is inkább sokat tett, mert így jár az esze.

Bálint András: Tudod, ki mondta nekem, hogy irodalmi színész vagyok?

K. Gy. Ki?

B. A. Aczél György.

K. Gy. Ő is az volt.

B. A. Annak indult. Az a vicces a dologban, hogy amikor 1985-ben a Radnóti Színház élére kerültem, az első dolgom az volt, hogy összeállítottam Radnóti Miklós naplóiból egy monodrámát. Radnóti Fifike tanárom volt a főiskolán, és szeretett. A naplók akkor még kéziratban voltak, addig soha nem jelentek meg. Nem nagyon akarta ideadni, azt mondta, hogy menjek el Aczélhoz, mert őmiatta nem lehet. Radnóti és Aczél barátok voltak, atyai jó barátja volt Radnóti Aczélnak. Aczél akkor már nem volt nagyhatalom, de hát azért rajta tartotta a kezét a dolgokon. Megkerestem, és akkor mondta: maga olyan irodalmi színész, próbálja meg. És azt

is mondta, hogy Radnótiné úgysem járul hozzá, és hamiskásan kacsingatott. Egyik küldött a másikhoz, de addig ügyeskedtem, míg meg nem csinálhattam. Ment vagy 120-szor…

*

B. A. Jóval azelőtt ismerkedtünk meg, úgy emlékszem, hogy az Irinyi József utcában laktatok. Akkor jelent meg *A látogató*. 1969-ben a könyvnapon olvastam fel belőle az Egyetemi Színpadon. Elmentünk Szolnokra, mert ott is irodalmi estetek volt. A következő embereket vittem le az én kis Zastavámmal: Konrád György, Kardos G. György és Réz Pál. Jó társaságba kerültem. Ugyanakkor jelent meg Kardos Gyurinak az *Avram Bogatirja*, *A látogató* pedig a könyvhét szenzációja volt.

K. Gy. Akkoriban nyilvánvalóbb volt a pécsi köteléked. Feleséged akkor Uhrik Dóra, aki Pécsi Balettnek egyik fő tagja volt. Mögötted volt a pécsi színházban pár év. Mi pedig Szelényi Iván barátommal akkor tartósabb és Magyarországon akkor még újszerű városszociológiai kutatást folytattunk Pécsett és Szegeden. Rendszeresen, minden héten mentünk. Annak a városnak a szellemébe te nagyon beleillettél.

B. A. Igen. Én Pécsett születtem, de nem éltünk ott sokáig, a szüleim elköltöztek, nekem a főiskola után a pécsi lett az első színházam.

Nagyapám Nagyváradon született. Bálint Zoltán neves építőművész volt a huszadik század elején. Múlt ősszel elmentünk feleségemmel Váradra, ahol Péter I. Zoltán kalauzolt bennünket, aki a legautentikusabb Várad-szakértő. Nekem a nagyapám miatt volt fontos. Az ember, ahogy öregszik, keresi a gyökereit. A nagyapámnak van ott egy háza, amit ő épített, azt is megnéztük. Ő építette Budapesten azt

az épületet, amelyikben most a Külügyminisztérium van, az Állami Számvevőszék volt, a megyeházát Debrecenben is ő tervezte, és több villát a Városliget környékén.

K. Gy. Hadd mondjak én is egy nagyváradi vonatkozást, nagyon vicces lesz. New Yorkban voltam, és Sanders Iván, a kiváló műfordító, aki sokat ír a magyar irodalomról, s akit te is nagyon jól ismersz, azt mondta, hogy szeretné megmutatni a brooklyni zsidónegyedet, Williamsburghot. Annak az a nevezetessége, hogy ott élnek a komputeresek meg a gyémántosok, és autóbusz viszi őket be a negyvenhármas vagy negyvenhetes utcába. Furcsa buszon közlekednek, mert például csillárok vannak a buszon, hogy ők ott már visszafelé jövet olvashassák a vallásos könyveiket. Mert nagyon vallásosak, kalapban ülnek, és úgy olvasnak. Kíváncsi voltam erre a negyedre, és annak nagy templomára, ahol a lubávicsi rabbi, aki különösen szentéletű és mitikusnak tekintett személy, szokott időnként beszélni. Amint Sanders Ivánnal beszélgettünk magyarul, előttem egy kis bácsika hátrafordul.

– Maguk honnan valók?

Magyarul mondom, Budapest.

– És az előtt?

Mondom, Berettyóújfalu.

– Ahha. Közel van Nagyváradhoz, Nagyváradon nincs senkije?

De, mondom, a nagyapám.

– Ismertem – mondja ő.

Nagyváradot nehéz kikerülni.

*

K. Gy. Gimnáziumban már tudtad, hogy színész akarsz lenni?

B. A. Akkor még nem döntöttem el, hogy mi leszek, költő vagy színész. Volt egy osztálytársam, Várady Szabolcs, aki gyönyörű verseket írt. Én is írtam, de ő már akkor nagyon jó költő volt, tizenhét éves korunkban. Amit az előbb említettél, megtisztelő módon, az irodalom és a színház, a költészet és a színház, az előadóművészet már kamaszkoromban is fontos volt nekem. Játszottam színjátszó körben, verset is mondtam, szavalóversenyeken indultam. Elmentem az Egyetemi Színpadra, ahol működött egy színjátszó kör, még nem az a híres, és ott egy zseniális emberrel, Pártos Gézával találkoztam, aki akkor az egyik legjobb színházi rendező volt. Ide volt száműzve, azt hiszem, '56 miatt. Szerencsém volt, az ő keze alá kerültem. Surányi Ibolya vezette a szavalókört, szintén kitűnő pedagógus volt. Jelentkeztem a főiskolára, de jelentkeztem az orvosira is. Apám ragaszkodott hozzá. De nem került sor a felvételire, mert fölvettek a színire. József Attila *Nagyon fáj* című versét mondtam, meg Petőfitől a *Szeretlek kedvesem*et.

K. Gy. '43-ban születtél. Ezek a negyvenhármasok érdekes társaság. Petri Gyuri is '43-ban született, Kis Jancsi negyvenhármas…

B. A. Szabolcs is, Várady. A színházigazgatók közül, hogy a kollégáimat mondjam, Marton László, Jordán Tamás, Kerényi Imre, Schwajda György, Zsámbéki Gábor.

K. Gy. A kínai asztrológia szerint mi vagy, nem tudod?

B. A. Nézd, Gyuri, én a magyar szerint sem tudom. Nem hiszek benne.

K. Gy. Találkoztál velük már diákkorodban is.

B. A. A főiskolán Kerényivel egy osztályba jártunk, Jordán viszont az általános iskolában volt osztálytársam. Petri

Györgyöt Szabolcs révén ismertem, de nem mondtam verset tőle soha. Petri nem az én szerepem.

K. Gy. A tied Arany, és nem Petőfi. Valami olyasmit mondtál, hogy azok a költők, akik írták a verseket, nem a cselekedeteikkel írták be magukat az irodalomtörténetbe. A szokásos magyar irodalmi tudatban közkeletű dichotómiában ugye: Petőfi–Arany, Ady–Babits.

B. A. Petőfi-estet nem jutott volna eszembe csinálni, de Arany-estet, így hatvan felé igen. Adyt nem, de Babitsot igen. Nyilvánvaló, hogy amikor egy színész az irodalomhoz nyúl, akkor szerepet keres magának. Radnóti, Szép Ernő, Márai, Kosztolányi, Babits… Az Arany-műsoromra mondták Nagykőrösön, hogy furcsa, hogy maga Aranyt mond. Maga sokkal gyorsabban beszél, és maga városi polgár, Arany pedig paraszt polgár volt. Erre mondom én, hogy nem ragasztottam bajuszt, és nem vettem fel csizmát, s nem hordok mentét. Én nem a külsőségeiben keresem, hanem az én idegrendszeremmel, az én fizikumommal, az én arcommal, az én hangommal próbáltam elmondani például az *Epilógus*t. Belülről, azt a nem tudom micsodát, azt ismerem. Babits vagy Kosztolányi alkatban közel áll hozzám. Amúgy Kosztolányi nagyon jól összefér Arannyal. Arany nem volt zseni. Petőfi volt a zseni, és Zrínyi – panaszkodik Arany János. „A költő állítson keresztet az örvény fölé, de óvakodjék ott járni." Gyönyörű, nem? A költő mutassa meg a bajt, de ne menjen bele. József Attila azt mondja, hogy pokolra kell annak menni. Arany viszont azt mondja, hogy nem, meg kell mutatni a bajt, de kívülről. Alapvető különbség a személyiségben.

A műsoraimat én állítom össze, de mindig kérek segítséget, konzultációt. Forduljon az ember szakemberhez. Az

Arany-műsoromban például Réz Pál segített, és a Kosztolányiban is ő. A Babits-műsorhoz Kelevéz Ágnes, a Máraihoz Margócsy István.

K. Gy. Úgy élsz színészként a mi tudatunkban, mint aki folyamatosan jelen van a kortárs irodalmunkban is. Olvasott, tájékozott színész vagy.

B. A. Ez többek között a Réz Pállal való barátságom eredménye. Volt egy irodalmi sorozatunk a televízióban, *Szó, szó, szó* volt a címe. Ezekre a beszélgetésekre rendesen felkészültem, igen, valamennyi műveltségem, olvasottságom van. Nem, nem, ezt nem szégyellem. Mensáros László estje, a híres *Huszadik század* azon az Egyetemi Színpadon, amin téged is olvastalak, sorsdöntő volt. Mensárossal később sokat játszottunk együtt a Madáchban, jó barátok lettünk, sokat tanultam tőle. Ő például művelt volt, olvasott. Nagyon pontosan értelmezett, hosszú maaaagáááánhaaaangzóóókkaaaal beeeeszéééélt. Az a régi iskola volt.

K. Gy. Milyen a régi és az új iskola?

B. A. Ma ugye gyorsabban beszélnek az emberek, hadarnak, sietnek, rohannak. Régen laassaabbaan beeszééltek az eembeereek. De egyet ne felejtsünk el: régen a színházak nagyobbak voltak, nem volt mikrofon vagy mikroport. A régi Nemzeti, amiért rekviemeket szoktak zengeni, rossz színház volt – mondjuk ki. Zenés színháznak épült az 1870-es években. Volt egy zenekari árok, mögötte játszottak a színészek. Rettentően kellett kiabálni, rettentően kellett beszélni, naaagyooon hooooszúúú maaagáááánhaaangzóóókkaaal keeelleeett beszélni, és nagyon tisztán. A régiek – Lukács Margitra mindenki emlékszik, Tímár Józsefre, Bessenyeire vagy Mensáros Lászlóra – hosszú magánhangzókkal beszéltek.

Manapság egy előadás nem tarthat tíz óránál tovább. A gyerekek ma reklámfilmeken és klipeken nőnek fel, rövidebbek a snittek. Minden rövidebben történik.

K. Gy. Kötelező ezzel egyetérteni? Éppenséggel lehet lázadni is egy csöppet. Lehet lázadni? Lehet azt mondani, hogy a színházban adjuk meg a magánhangzóknak, ami nekik jár?

B. A. Meg a csendeknek. Ritkán szoktam rendezni, de most éppen rendezek a Thália Stúdióban négy női monológot. Négy nagyszerű színésznővel dolgozom együtt, s ma délelőtt éppen arról beszéltem egy fiatal színésznőnek, hogy merjél lassú lenni. Aki nagyon siet, az attól fél, hogy unalmas lesz, viszont szerintem attól lesz nagyon unalmas, mert siet. Ha a szünet tartalmas, ha gondolsz valamire, ha van benned gondolat és szándék, ha letetted a pontot az előző mondat végén, és átgondolod a következőt, akkor a szünet tartalmas lesz.

K. Gy. Kell, hogy a belső munka hidalja át azt a kis csöndet, ami a pont és a következő mondat nagybetűs kezdőszava között van. Én gyakran mondom magamra, talán azért is, hogy a hibámból erényt faragjak, hogy lassúista vagyok. Ezt különböző nyelveken is tudom mondani, ha szükség van rá. Langsamist, slowist. Nemcsak a művészethez, hanem a jó élethez a lelassulás éppannyira kell, mint alkalmasint a felgyorsulás.

B. A. Ennek a felgyorsulásnak van egy kontrája. Nem kérdéses, hogy ma színházi konjunktúra van Magyarországon. A színházak tele vannak. Nagyon sok silányság is készül, próbálnak megfelelni a divatnak, de a nyugalomnak, a természetességnek, a megfontoltságnak is kell legyen tere. Nem véletlenül lett például divatos, hogy az előadásokban ülnek

a színészek, és úgy beszélnek. Nincs mozgás. Semmi mozgás nincs. Régen azt mondták, hogy „a lefúrt lábú színészek", őket szidalmazták az én fiatalkoromban, azokat, akik csak úgy álltak és mondták. Ez ellen lázadt az én generációm a hetvenes években. Akkor sok mozgás került az előadásokba, akrobatikus elemekkel lett gazdagabb a színház. Ennek jött most az utóbbi években a kontrája. Ez a… bocsánat a kifejezésért, ez a lefúrt seggű színészek korszaka. Ülnek és beszélnek. Például a Radnótiban ment egy nagyon jó *Medea*, amit Zsótér Sándor rendezett, Csomós Mari volt a főszereplő, az összes szakmai díjat megkapta, és valóban a *Médea* történetében egyedülállóan a színészek két órán keresztül ültek, nem mozdultak. A színésznek ez nagyon nehéz. Persze a közönségnek sem könnyű…

K. Gy. Hatvan film- és színházi főszerepet játszottál eddig, ugyanakkor színházi igazgató vagy hosszú ideje. Nem színigazgatónak, hanem színházi producernek tartod magad. Ritkán, de rendezel is. Ebben is különbözöl sok pályatársadtól. A három dolog három különböző embert kíván, de a te habitusoddal ez valahogy összefér. Ez a három dolog mind másfajta gondolkodást igényel. Érezted-e azt valaha is, hogy az egyik akadályozza a másikat? Vagy segíti-e egyik a másikat?

B. A. Kiegészíti inkább. Szerencsésnek tartom magam. Nyilván habitus is, meg hozzáállás kérdése is. Amikor tanítok vagy rendezek, akkor is elsősorban színész vagyok. Az ember küzd az unalom ellen, nehogy megunjam önmagamat.

K. Gy. Erről én írtam egy kis esszét. Az ember egy olyan majom, amelyik különösen irtózik az unalomtól. Az em-

ber alapvető törekvése a szórakozás utáni vágy. Ebbe belefér minden, ami szellemi.

B. A. Igyekszem nem unatkozni. Veterán színigazgató vagyok. Huszonegy éve már. Irodalmi színpadból színvonalas művészszínház lett a Radnóti, a legkitűnőbb munkatársakkal dolgozhatok. Volt nekem egy Márai-estem. A '45–49 közötti naplókból olvasok fel részleteket, és elmondom az *Esti kérdés*, a *Hajnali részegség*, a *Nem tudhatom* című verseket, Vörösmartytól az *Előszót*, egy híres Márait és a *Toldi*ból valamit. Hat vers Márai szellemes naplójegyzetei keretében. Nem olyan régen állok a színpadon, előadás közben, és azt gondolom, hogy nekem mindig ezt kéne csinálni. Most jelent meg Radnótiról egy monográfia, Ferencz Győző írta, remek könyv. Arra gondoltam, hogy én a zsidó asszimilációról szeretnék beszélni, a színpadon. A saját családoméról.

K. Gy. Mit mondanál el erről?

B. A. Asszimiláns család a miénk. A nagypapa Bleyernek született Nagyváradon. Bálintra magyarosított 1892-ben, huszonkét éves korában, a diplomáját már Bálint Zoltán néven kapta. Kilencszázban a párizsi világkiállításon ő tervezte a magyar pavilont, kilencszázhétben kikeresztelkedett, elvette a nagymamámat, aki horvát volt, és keresztény, Rákosi Jenő volt a keresztapja. A papám '11-ben született. Nagyapám szegény családból jött, később módos lett. Építész volt, Budapesten több helyen látni olyan táblát, amire az van írva, hogy Bálint & Jámbor fecerunt: Bálint és Jámbor csinálta. (Jámbor Lajos volt a társa.) Nagyapám meghalt '39-ben, még januárban, szerencséje volt, hogy nem élte meg '44-et. A Kerepesi temetőben egy óriási kereszt van a sírkövén. Édesanyám zsidó származású. Én '43-ban születtem, és

ahogy ez lenni szokott ezzel a generációval, az én zsidó származásomat egy osztálytársamtól tudtam meg az iskolában: Bálint, ti zsidók vagytok, mondta. Nem jártunk templomba, nem voltunk vallásosak. Megkereszteltek, engem '43-ban, az öcsémet '46-ban római katolikusnak, de sohasem jártunk templomba. Ateisták voltunk? Nem tudom. Budán laktunk, budai keresztény környéken, de az ötvenes években titokban jártak templomba az emberek. Az osztályban tudtuk, hogy ki jár a Kruspér utcai templomba, ki jár a Szent Imre-kápolnába a Bartók Béla úton, de mi nem jártunk. Látod, erről még sohasem beszéltem, nyilvánosan biztosan nem.

K. Gy. Én mindenevő voltam. Nincs a világon olyan templom, ahova én ne jártam volna.

B. A. A szüleim '45 után beléptek a kommunista pártba, mint majdnem minden baloldali értelmiségi, és '56 után nem léptek vissza természetesen.

K. Gy. Istenről szó esett a családban?

B. A. Nem nagyon. A nagymama gyakran mondta, hogy bozsemoj, mert ő horvát volt. Zsidó hagyomány sem volt. Karácsonykor szó esett istenről, természetesen, de nem vetettünk keresztet a templom előtt, mint az osztálytársaim.

K. Gy. Amikor mondta neked az osztálytársad, hogy András, te tulajdonképpen zsidó vagy…

B. A. Hogy tulajdonképpen, azt nem mondta. De amikor hazamentem, megkérdeztem édesanyámat, és ő is azt mondta, igen, zsidó vagy, kisfiam. Ő sem mondta, hogy tulajdonképpen.

K. Gy. Tudtad, hogy ez mit jelent? Volt valami sejtelmed?

B. A. Nem, erről a témáról nem esett szó. Az ötvenes évek közepéről ezek ismerős történetek. Nádas Péter is megírta,

sokan megírták. Később ez a dolog elkerült engem, vagy én kerültem meg a témát? Bonyolult ez a kérdés. Megpróbálok erről valami irodalmi estet összeállítani. Benne lesz a családom, meg Karinthy és Babits, Ady és Hatvany, Pap Károly és Bibó, Zsolt Béla, Szép Ernő, Ignotus… És természetesen Radnóti Miklós.

(2006. március 3.)

BUDAPEST DISZPOLGÁRAI

Konrád György irodalmi klubjának vendége
Makk Károly (1925–2017), filmrendező

Makk Károllyal
Jávor István felvétele

Kőrössi P. József: Két berettyóújfalui születésű úriember, szülővárosuk és Budapest díszpolgárai, akik ezeket az elismeréseket ráadásul mindig egyszerre kapták meg, író és filmrendező. Európa-szerte ismerik a műveiket, hosszú évek óta jó barátok, de nyilvánosság előtt most először beszélgetnek.

Konrád György: Karcsikám, egy helyről jöttünk. Életünk ugyanott kezdődött. Meséld el, milyen volt, amikor a lajtos kocsi felmosta a főutcát, és te ott biciklizgettél. Milyen volt ez a falu?

Bocsánat, korrigálom magam. Most tanultam meg, hogy a tizennyolcadik század első évtizedében, ha Berettyóújfaluban valaki azt mondta, hogy megyek a faluba, huszonötöt vertek a fenekére, mert már akkor várossá volt nyilvánítva.

Makk Károly: Tízéves koromtól időm nagy részét Debrecenben töltöttem a piarista gimnázium bentlakó intézetében. Hazaszabadultunk karácsonykor tíz napra, húsvétkor tíz napra és nyáron két és fél hónapra. Ebből adódóan minden tízszer olyan jó volt.

A strandnak volt egy kialakult társulata, hasonlókorú vagy idősebb fiúkból, lányokból állt. Az én tökéletes úszástudományom onnan adódik, ugyanis egy délután váratlanul lefogták kezem-lábam, és bedobtak a mélyvízbe. Meglepve és rémülten küzdöttem az életemért, de egy lélek be nem ugrott értem. Később felvilágosítottak: akkor tanulsz meg úszni, ha nem segítenek neked. Az ott szerzett tapasztalat ma is kísér. Alkonyatkor mentünk hazafelé, lovak húzták a lajtos kocsit, és fellocsolták, elsősorban a főutcát, és ez máig felejthetetlen illatot hagyott maga után.

K. Gy. Édesapádé volt a mozi. Hogy voltál a mozival?

M. K. A moziba én besurranó voltam. Volt egy-két barát, akiket, ha jó atyám éppen ott volt, bekönyörögtem. Ha nem volt ott, akkor beráncigáltam magam után. Volt a nézőtéren egy kis páholy, három székkel, ott húzódtunk meg mindahányan. A szüleim kissé morogva, de tudomásul vették, hogy ez hozzá tartozik az én „mozitulajdonosi" gesztusaimhoz. A nagy amerikai filmekre még mindig emlékszem. *A fiúk városa*, *A bagdadi tolvaj*, a *Ben Hur*, a francia filmekre is, de leginkább el voltam ragadtatva a ma már giccsesnek ítélt magyar filmektől, amelyekben Jávor, Szilasi, Páger, Karády, Szeleczky Zita, Tolnay Klári, Kabos, Csortos szerepelt.

Mindenkit szerettem, aki élt és játszott. Egyébként a falu lakosságának keresztmetszete jelent meg a moziban, ők azt az életet látták ezekben a filmekben, amibe bele szerettek volna kerülni. Azt mutatták meg ezek a magyar filmek, amire az a háromszáz ember vágyott. „Majd én is olyan leszek", gondolhatták. Akkor még ilyen egyszerű volt a látogatottság kérdése és a filmgyártás.

Amikor az ötödik gimnáziumot elvégeztem, bevallottam otthon, hogy nem leszek mérnök. Ebből elmondhatatlan dráma lett, ráadásul hatodik gimnazista koromban, tizenhét évesen, még azt is bejelentettem, hogy filmrendező leszek.

K. Gy. Apádnak ez nem lehetett nagyon ellenszenves…

M. K. De… de… Mindenáron mérnököt akartak csinálni belőlem. Érettségi után fölhozott engem jó atyám Pestre. A New York kávéházban ültünk az ő filmes barátai, ismerősei meg én. Akkor voltam életemben másodszor Pesten, 1944-ben. Ott lüktetett előttem ez a, számomra fantasztikus, pesti élet. A társaságból egy-két embert én is ismertem. Filmforgalmazók voltak, jó atyám üzlettársai, akik járták a vidéket, filmeket kötöttek le, kölcsönöztek a vidéki mozisoknak. Ez a film, Kálmánkám (ez volt jó atyám), még nincs leforgatva, de játszik benne a Vaszary Piri, a Gózon Gyula meg a Kabos. Ennek megvolt az ára, függetlenül attól, hogy a film még el sem készült, ez egy üzembiztos dolog volt. Karády, Jávor mindent vert. Jó atyám itt tette szóvá, hogy én filmrendező akarok lenni. Erre azt mondta az egyik: Kálmánkám, ez egy olyan rokonszenves, kedves fiú, ha bekerül abba a csibész pesti bandába, a rendezők közé, akkor mi lesz belőle? Én meg csak ültem, mint akit leforráztak, sőt le is forráztak. Végül megállapodtunk, hogy valamilyen tisztességes egyetemet elvégzek, aztán majd lesz, ami lesz. Így iratkoztam be

a Pázmány Péter Tudományegyetem művészettörténet–esztétika–magyar szakára. Aztán bekerültem a filmgyárba, a Gyarmat utcába fullajtárnak. A folyosón, a kopott, műanyag, vörös szőnyeg poros illatát most is érzem. Négyen voltunk gyakornokok, azt mondta a felvételvezető: ti fél hétre jöttök. Egy napon lehetett háromnegyedhét, amikor megérkeztem. A felvételvezető várt, és azt mondta: ne menj tovább. Miért? – kérdem. Nem vagy már benne a stábban. Mondom: Hogyhogy? Figyelj ide, fiam: ha fél hetet mondunk, akkor az fél hét. Majdnem elsírtam magam. Hangkovszki Zoltánnak hívták, nagyszerű alak volt.

K. Gy. És mi lett utána?

Makk: Ment tovább a verkli…

K. Gy. … Hm. Már izgultam.

M. K. Megbocsátottak. A felvételek vége felé a rendező azt mondta: Makk! Hozzon nekem egy pohár vizet…

K. Gy. Ez már kitüntetés volt.

M. K. Óriási dolog volt.

K. Gy. Tudta a nevedet. A rendező nevét tudod te?

M. K. Igen, hogyne. Balogh István. Akkor jöttem rá, hogy mi a filmrendezés, amikor a nem tudom hányadik napon, valami vita volt, mert a kamerát valahová el kellett helyezni, de a díszletnek az egyik sarkából kiállt egy léc, ami ugyan nem zavarta a felvételek látványát, de amikor el kellett helyezni azt a pallót, amin a gép jön-megy, akkor nehezen tudták elhelyezni. Mondogatták, hogy ki kell hívni a díszletmestert, a nem tudom milyen Józsi bácsit. Folyt ez a duma, és akkor Balogh azt mondta: egy fűrészt! Hozott neki valaki egy fűrészt, ő odament, levágta, és azt mondta: Na! És nem dohogott tovább. Aha, mondtam, most már tudom, hogy miért ülök én itt. Az egész dolog erről szól lényegében.

Egyszer azt kérdezte tőlem a producer, aki később az állami filmgyártásban az első állami filmnek a producere lett, sőt később, tíz évre rá, a *Liliomfi*nak a gyártásvezetője, hogy: van magának hosszúnadrágja? Nyár volt, és én rövidnadrágban jártam. Mondom, van, természetesen. Akkor most adok önnek egy levelet, elmegy az Iparügyi Minisztériumban, átadja ennek és ennek, megvárja, amíg ezt a levelet elintézik. Hívjon egy taxit, menjen haza, öltözzön át, és amikor visszajön, amit visszahoz, azt csak az én kezembe adhatja. Hát ez már bizalmi feladat volt, a hosszúnadrág pedig nyomatékot adott neki. Tizenkilenc éves voltam, éreztem, hogy olyan helyen vagyok, ahol az ember, ha ügyesen viselkedik, valamihez előbb-utóbb hozzájut. 1944 őszén pedig szabad bölcsész lettem. Mindenki tudja, ez mit jelent. Bejársz úri módra, ha tetszik neked valami, ha nem, hát nem. Elmész vizsgázni, és azt kérdezik a professzorok: kolléga úr, kérdezhetem-e önt? Ha azt mondtad, hogy nem, akkor ő: kolléga úr, megelégszik-e egy elégségessel, vagy újra jön? Így kezdődött.

K. Gy. Hm. Az ostrom alatt hol voltál?

M. K. Pesten voltam. De előtte ősszel még átléptem egy másik filmbe. Bán Frigyes, később háromszoros Kossuth-díjas, nagyon ismert, tündéri, bűbájos ember csinált egy *Anna tekintetes úr* című filmet, amiből öt vagy hat napot forgattak le, és abba is hagyták október 15-én a Horthy-proklamáció napján, amikor Szálasi átvette a hatalmat.

K. Gy. Hm! Karcsikám! Bútorozott szobában laktál?

M. K. Nem, nem, nem. Volt két iskolatársam, a vásárcsarnokkal szemben lévő hatalmas sarokház az övéké volt. A Brauch hentesáru gyáros családé volt, akiknek ezenkívül volt még négy nagy üzletük, sőt a Vásárcsarnokban is egy óriási standjuk. Náluk vendégeskedtem, az első emeleten egy

L alakú hosszú folyosón laktunk, mint a gazdagok egy amerikai vagy angol filmben. Mindenkinek külön szobája meg fürdőszobája volt. Jó barátok voltunk.

K. Gy. Nem hívtak be katonának?

M. K. Nem. De miután akkor első éves, féléves egyetemista voltam, volt ez a kisegítő karhatalmi alakulat…

K. Gy. A Kiska…

M. K. Kiska: Kisegítő Karhatalmi Alakulat. Oda toboroztak be, onnan kaptam igazolványt.

K. Gy. Politikai kísértéseknek sem '44-ben, sem '45 után nem voltál kitéve?

M. K. 1944-ig, lehet, hogy túlzok, az ország jelentős része németdrukker volt, bár elvétve voltak mások is, például a filmgyárban is volt egy ilyen csoport. Hallottam, amikor Zilahy Lajos meg Icsey Rudolf operatőr arról beszéltek, hogy ezt a háborút már elvitte a cica. Ha utólag belegondolok, korszerűtlen, ahogy mi lófráltunk, miközben bombázták a várost. Néztem a csepeli kikötőt az ablakból, mintha egy színjátékot néznék, és a fél lábam belóg a színpadra.

K. Gy. Hm! Semmi gorombaság nem ért? Nem féltél?

M. K. Nem! Egyetlen megrázó dolog történt. Hazamentem Újfaluba '44 nyarán, és találkoztam egy csoporttal, akiket az állomás felé vezényeltek. Sárga csillagos, zsidó csoport volt.

K. Gy. Milyen napszakban történt?

M. K. Alkonyra emlékszem.

K. Gy. Aham.

M. K. Alkonyra emlékszem, szállt a por, de most a locsolókocsi nem spriccelt. Kérdeztem, hogy mi van, mondták, hogy viszik a zsidókat dolgozni.

K. Gy. Férfiak voltak?

M. K.: Vegyes csoport volt, később kiderült, hogy gettóba… Ebben a csoportban volt Glükk Marika. Nagyon szép, gyönyörű kislány volt, gyakran jártunk együtt a strandra…

K. Gy. Június 6-án lehetett…

M. K. Nyár volt…

K. Gy. Igen…

M. K. Ez volt az egyetlen olyan élményem, amit… hogy mondjam… Gyerekeket dolgozni? Mi az istennyila történik. Utólag, amikor olvastam, meg hallottam róla, meg visszajöttek emberek, nekem az egész dolog akkor kezdett derengeni.

K. Gy. Kamera mikor volt először a kezedben?

M. K. '46 őszén iratkoztam be a Színház és Filmművészeti Főiskolára. Balázs Béla mellett Máriássy Félix, Illés György voltak még a tanáraink. Radványi Géza volt az osztályfőnökünk. Kamera nem volt a kezünkben, szegény volt az iskola.

K. Gy. Mondjál valamit Radványiról.

M. K. Radványi, az „öreg", akkor negyvenegy éves volt, ha jól emlékszem. Márainak édestestvére, akivel nem voltak jó viszonyban, komoly ellentét volt köztük.

K. Gy. Milyen természetűek?

M. K. Életviteli. Márai szemében Géza egy linkóci filmes volt, Géza viszont azt mondta, azon vesztek össze barkochbázás közben, hogy egy szó tárgy-e vagy fogalom…

K. Gy. Komolyan?

M. K. De Márai szerint egy bohém, aki ráadásul nem elég következetes, és nem elég méltó a *Kassai polgárok* című könyvhöz. Grosschmiedék voltak ők, rangos kassai polgárok. Az egyik Grosschmied fiú Máraira magyarosított, és híres író lett, a másik Radványira és egy ilyen… Nagyon jó filmrendező lett. Már korábban összeismerkedtünk az utcán, de elsőéves főiskolás voltam, amikor azt mondta egy óra

után: kaptunk két bútort, két-nem-tudom-mit a szomszéd utcában, át kéne görgetni hozzánk. Átgurigáztunk hozzájuk két asztalt, ha jól emlékszem, Bacsó Peti is ott volt. Nyár volt. Mire átértünk, meg fölcipeltük, meg isten haragja, beesteledett, és azt mondta Radványi felesége, Tasnády Fekete Mária, valamikori szépségkirálynő, UFA-sztár, hogy „jaj, hát a Karcsi itt is maradhatna vacsorára". Vacak rossz ing volt rajtam. Kaptam egy gyönyörű kék kockás, alpesi, osztályon felüli inget, ami Máriáé volt. Az ő mérete nagyjából később is jó volt nekem. Lezuhanyoztam, megvacsoráztunk, és akkor azt mondták: „Van ott a hallban egy dívány, feküdjön le, Karcsi és aludjon ott." Ott aludtam, és ez tartott két évig. A *Valahol Európában* forgatásán én lettem Radványi kedvenc fullajtárja, és nekem ő örök élmény maradt. Hogy a filmcsinálásnak hány módja van, azt nem tudtam, de hogy így lehet filmet csinálni, gyorsan megtanultam. Mentünk a két teherautóval, amire a gyerekek föl voltak pakolva. Volt egy nagyon nyers, vázlatos forgatókönyv, és ha látott valamit, ami megtetszett neki, megálltunk. Megálltunk egyszer Székesfehérvár mellett egy lebombázott kápolnánál. „Jaj gyerekek, szálljatok le!" Leszálltunk. „Géza, mit csináljunk?" Volt egy nyugágya meg egy messzelátója. Nem szeretett mozogni. A nyugágyat kiterítették neki, belefeküdt. Azt mondja: „Menj oda, Karcsi, nézd meg, mi van bent" – mármint a kápolnában. Mondom: „Te Géza, van egy szenteltvíztartó meg egy romos épület." „Nagyon jó", mondta. „Kerítsetek vizet, tegyétek a szenteltvíztartóba, a gyerekek abból majd lefetyelni fognak." Jó. Hegyi Barna kezébe vette az Arriflexet, ami akkor a legjobb kamera volt, a németek háborús események rögzítésére tervezték, mindent kibírt. Összeszedtük a gyerekeket, akiknek a haját előtte való este petróleummal be kellett dörzsölni,

mert tetűproblémák voltak. Sorba állítottam őket, és mondtam: menjetek és igyatok! Azok mentek, rugdosták egymást jobbról, balról, Hegyi Barna ezt nézte. Fél szemmel, mert egyik szemével nézte a valóságot, a másikkal meg a kamerán keresztül a leendő képet, és amikor ez megvolt, Géza azt mondta: „Rendben. Ennyi." „Most akkor még csináljatok valami nagyobb rumlit." Megkérdeztem a gyerekeket, ki kit gáncsol el. Kiabálták, hogy én, én a másikat. Úgy lett! „Jó" – mondta Géza.

K. Gy. Ő akkor már tudta, hogy ezt hova fogja betenni…

M. K. Ő akkor már mindent tudott. Egyszer azt mondta, most megcsináljuk azt a jelenetet, amiben a gyerekek lelopják az akasztott emberek lábáról a bakancsot. Találtunk egy nagyon szép öreg fát. „Ez lesz az – mondta Géza –, és legyen éjszaka." Az Arriflex lencséje elé kis finom, áttetsző fekete tüllt ragasztott Illés György, később háromszoros Kossuth-díjas, a világon az egyik legismertebb magyar származású operatőr, akkor segédoperatőr. Ezt vagdalta egy vacak kis ollóval, hogy éjszaka legyen. Hegyi Barna belenézett a kamerába, és azt mondta: „Hát Illés úr, ez a felhő ez szar!" Illés úr pedig tovább szorgoskodott a kis körömvágó ollóval. Géza meg odakiált a nyugágyból: „Felvétel!" Ez volt a háború utáni neorealizmus. Olaszországban is így csinálták. Nem volt technika, nem volt lámpa, nem volt ez, nem volt amaz. A *Valahol Európában* című film így készült. Az éjszakája, a nappalja. Szegénységből és tehetségből.

K. Gy. Ezt a nyugalmat meg tudtad tanulni?

M. K. A nyugalmat nem, inkább megérezni azt: a film ott készül a tett helyén, nem a papíron. Az is fontos, amit kitalálsz előre, de ne éld fel az összes energiádat azzal, hogy otthon kitalálsz mindent, mert akkor nincs mit csinálni, jön

a rutin. Fábri, aki kiváló festőművész volt, minden egyes beállítást otthon előre berajzolt, és ha a forgatás közben a föld az éggel összeszakadt, annak akkor is úgy kellett lenni. Az egy másik, irigylésre méltó szisztéma. Radványi ugyanúgy tudta, mit akar, benne már kész volt egy kép, tudta, milyen képsorral viszi odáig a történetet, ha megtaláljuk azt a várat, ahova majd behúzódnak.

K. Gy. Volt kedvenc külföldi filmed?

M. K. Hogyne, a Rossellini *Róma, nyílt város*a, a *Germania anno zero,* nem tudom a magyar címét, *Németország, nulla év*…

K. Gy. Kivel tudtál erről beszélni?

M. K. Az évfolyamon a következők voltak az osztálytársaim: Bacsó Péter, Jancsó Miklós, Kovács András, Révész György, Fehér Imre, Hildebrand István. Egy banda voltunk, és nagyon sokáig megmaradtunk bandának.

K. Gy. Mikor rendezhettél?

M. K. Tíz évig voltam fullajtár. Asszisztens, másodasszisztens. Egy első asszisztensnél nincs nagyobb úr. Gertler Viktornak voltam az első asszisztense. Tőle azt tanultam, hogy akár esik, akár fúj, akár van ihleted, akár nincs, akár eszedbe jut valami, akár nem, történhet bármi, kimégy a tetthelyre, és tudod, hogy ezt a jelenetet tizennégy beállításban fogod fölvenni. Ránézett az órájára, levette a kabátját, elővette a céduláit, és azt mondta: „Karcsikám a következő tizennégy beállítást csináljuk meg, tessék itt van." És akkor én: „Gyerekek! Első beállítás!" És a nagy rendezőktől ellesett mozdulattal felemeltem két karom, és kiszabtam a leendő kép határait.

K. Gy. Mennyire az isten szava a rendezői utasítás?

M. K. Az okos isten másokra is hallgat, és kimondja a végső szót.

K. Gy. Föl van tételezve, hogy a rendező tudja.

M. K. Igen.

K. Gy. Balázs Béláról szeretnélek még hallani.

M. K. Költő, drámaíró és filmesztéta. *A látható ember, A film szelleme* volt akkor a két legismertebb könyve. Természetesen ezeket olvastuk, de nem volt olyan nagy reveláció. Ő maga sem foglalkozott vele. Bejött az órára: „Na gyertek fel hozzám" – mondta, s akkor felmentünk dumálni az ő villájába, ami korábban a Páger-villa volt, s amibe, miután Balázs Béla meghalt, némi komplikációk után Páger visszaköltözhetett. Radványi nagyon jó ösztönnel a *Valahol Európában* forgatókönyvébe beinvitálta, mint egy kül- és belföldön nagyon ismert híres embert. Én, miután Radványinál laktam, nagyon sokat találkoztam Balázs Bélával, és egy szédületes pár napot is eltöltöttem vele Bécsben. Barátságos, nyitott ember volt… Már akivel… Akivel nem, azzal nem volt semmilyen. Kicsi, alacsony ember volt, széles kalap, széles mosoly… Mintha fiatal testvérei, haverjai lettünk volna, olyan volt a kapcsolatunk vele.

K. Gy. Maradt még valami az egykori nőcsábászból?

M. K. Együtt laktam vele egy nagyon finom panzióban Bécs mellett. Radványiék elmentek a velencei fesztiválra '48 nyarán. Engem otthagytak Bécsben, mert a *Valahol Európában* szinkronja ott készült. Ez volt az én jutalomutazásom. Radványi benyúlt a zsebébe, kivett egy köteg schillinget, kinyújtotta a vonat ablakán, és azt mondta: „Legyen nálad pénz." Én meg sem számoltam, betettem az éjjeliszekrénybe. Mindennap lehúztam egy százschillingest: nagyon nagy pénz volt. Megérkezett Balázs Béla ugyanide lakni, és azt mondja nekem a harmadik nap: „Te, egy nagyon nagy kaland részesévé teszlek." „Tessék, Béla bácsi, tessék mondani."

„Az én szívemet elrabolta a tulajdonosnő" – mondja. A tulajdonosnő egy megtermett osztrák nő volt, egész nap lovagolt, ő is, a férje is. Mondom: „És mi a teendő?" „Hallom, te szeretsz lovagolni." A következő egy hét azzal telt, hogy megkerestem a férjet, és mondtam neki, hogy voltunk már az A lóval, a B lóval meg a C lóval most próbáljuk meg a D-t. Megjöttünk délben, lecsutakoltunk, lötyögtünk, jött az alkony: „Egy hosszú lovaglást javaslok" – mondtam neki. Egy hétig tartott ez így.

K. Gy. Elég sportos lehettél…

M. K. Balázs Béla egy gyönyörű dolgot hozott össze a végén. Azt mondta: „Nézd, nekem itt rengeteg, még a háború előtti, a húszas évekből származó öreg barátnőm, barátaim vannak. Színészek, színésznők. Szeretnék velük találkozni." A panzió, ahol laktunk, húsz kilométerre volt Bécstől, egy kis falucskának a kastélyában. Két taxival bementünk a városba, és összeszedtünk négy vagy öt idős dámá, és két vagy három idős urat. Nagy vacsorát rendeztünk nekik Bécsben. Felelevenítették a régi színházi élményeiket. Ezek az idős dámák és urak mind kivirágoztak, fiatal színésznőkké és bonvivánokká vedlettek vissza, becsíptek, és elképesztő hangulatot teremtettek. Amikor Béla bácsi elfáradt, azt mondta: „Én lefekszem, vidd haza őket." Hajnalban újra rendeltem két taxit, és hazavittem a társulatot.

Kápéjé Régebben is beszéltek arról, és újabban megint, hogy Makk Károly Konrád-műből készít filmet. Pletykáról van szó?

M. K. Nem pletyka. *A látogató*ból készült egy forgatókönyv, azt szerettem volna megcsinálni jóval a rendszerváltás előtt. Kerek perec *szónemlehetróla* volt a válasz. Nem engedték. Minden évi tervembe beírtam *A látogató*t.

K. Gy. Tóth János írt belőle forgatókönyvet, ő volt az operatőre a *Szerelem* című filmnek is. A könyvben leírt látványok, képi elemek különösen fontosak voltak neki.

M. K. *A cinkos*sal ugyanígy jártunk. Pedig nagyon komoly külföldi érdeklődés is volt, elsősorban Hollandiából.

Kápéjé Az első film politikai okokból nem készülhetett el, a második anyagi okokból.

K. Gy. Valami mindig közbejött.

Kápéjé Most mégis lesz egy közös munkátok, hiszen készül egy könyv, aminek az apropója Makk Károly nyolcvanadik születési évfordulója. A kezdeményező Konrád György volt. Szeretném, ha beszélnétek erről.

M. K. Próbáltam megúszni, hogy ebben részt vegyek. Gyuri, látva az én ódzkodásomat, azt mondta, nem lehet megúszni. Dolgozni kell! Ha nem dolgozol, nem lesz könyv. „Így szokás?" – kérdeztem. Azt mondta, igen. Arra vállalkoztam, hogy valamit fogok írni. Talán megírom első találkozásomat a filmgyárral. Nekem az írás nehéz. Ritkán vagyok vele elégedett.

Kápéjé. Nem csak írnod kell, te vagy a legfontosabb forrás.

K. Gy. Két jó mesélőt ismertem, az egyik Örkény István, a másik, mindenki tapasztalhatta, Makk Károly. Ma, november 23-án van Törőcsik Mari születésnapja. Kérlek, lépjünk át a vidámabb történetekből egy drámaiba. Megéltél egy földrengést vele. Oszd meg velünk az élményeteket.

M. K. A Hungarofilm foglalkozott a magyar filmek külföldi terjesztésével, a fesztiválokkal. A vezérigazgatója Dósai István, aki egy tekintélyes, több nyelvet tökéletesen beszélő, remekül szervező ember volt. Egyszer azt mondta nekem: meghívták a *Szerelmet* Limába, Peruba, arra gondoltam,

menjünk el együtt, és vigyük el a Törőcsik Marit is. Így is történt. Megérkeztünk Limába. A szálloda, ahol laktunk, mint a Gellért, a maga helyét, stílusát érvényesítve. Márvány, luxus, nyugalom, kicsit egzotikus, a személyzet alacsony, kicsi, fekete, surrannak, jönnek-mennek, mindent intéznek. Megkapjuk a szobáinkat. Én a folyosó egyik sarkában lakom, Dósai a másik sarokban, Törőcsik Mari tőlem jobbra, távolabb. Imádok szállodában, ágyban reggelizni. Első reggel behozzák a reggelit: egy finom kicsi kis tálcán. Súlyos, nehéz ezüstkészlet, mindenféle finomságok rajta. Én megsaccoltam egy illő borravalót, és odaadtam ennek a két embernek. Mélyen meghajoltak. A második nap egy kis zsúrkocsival jöttek, rajta mindenből kétszer annyi. Én a kétszerannyiért kétszerannyi borravalót adok. Kétszer olyan mély meghajlás, köszönet, el. Napközben ügyeinket intézzük, megyünk ide-oda-amoda. A harmadik reggel betoltak egy olyan asztalt, amihez, hogy beférjen, ki kellett nyitni az ajtónak mind a két szárnyát. Azon aztán már minden rajta volt. A hal, a vad, és azonkívül is minden jó falat. Elővettem a pénzt, megháromszoroztam a borravalót, a három pincér mély meghajlással el. Kiültem az ágy szélére, nem volt fölhúzva a roló, sötét volt, fölkapcsoltam a kis lámpát, és csak gyönyörködtem. Csodáltam ezt a dolgot. Egyszer csak elrepül az asztal, át a szomszéd sarokba, a fejemet pedig valami megüti, és nem tudom, hogy mi van. Abban a pillanatban mordul egy nagyot a szoba, kiestem az ágyból. Mondom, ez földrengés.

K. Gy. Ezt rögtön észlelted.

M. K. Ezt igen… Az asztal röpülésével, meg az én röpülésemmel egy időben. Ugyanis az, hogy röpülsz, az egy egészen konkrét dolog. Ráadásul a bútorok is kiszámíthatatlanul jöttek-mentek a szobában. Mondom, ennek a fele se tréfa, mit

is szoktunk csinálni ilyenkor? Valaki mondta egyszer, hogy nyitott ajtóba kell állni, úgy üzembiztos. Kinyitottam az ajtót, kinéztem, tök sötét volt. Jajgatást hallok. Mari hangját hallom, ahogy kiabál. „Jaj! Jaj! Jaj! Mi lesz? Mi lesz? Mi lesz?" Mindent háromszor mondott. Mondom: „Mari, Mari, Mari, én itt állok az ajtóban, jöjjön ide." Odajön, hihetetlen idegfeszültségben, reszketve. Elkezd sírni, hogy itt halunk meg. Mondom: „Dehogy, dehogy, dehogy, az nem úgy van." Közben zúgott, zengett az egész ház, még mindig mozogtak a bútorok. Förtelmes érzés volt állni egy nyitott ajtóban, és mindezt érezni és hallani. Belekapaszkodott a nyakamba: „Károly! Károly drága, meneküljünk innen! Menjünk ki innen! Nem akarok itt meghalni, nem akarok itt meghalni, nem akarok itt meghalni. Nagyon félek" – mondja, de nem tudok neki válaszolni, mert közben valaki összefogja a térdemet alulról, és hallom, hogy onnan nagyjából ugyanez a szöveg hallatszik, de egészen pontosan nem értem, mert az a spanyolhoz hasonló. Ketten forszíroznak engem valamire, és mind a kettő nő. Eszembe jut, hogy egy ronda csíkos pizsama van rajtam, és eldöntöm, hogy én abban a gyűlöletes pizsamában ebből a sötétből ki nem mozdulok. Mondom a drága Marinak: „Marikám, nem lesz semmi baj, ne idegeskedjen" – mondom az alul levő, nem tudom, kinek, aki átfogja a két lábamat, hogy „nyugalom, nyugalom, nyugalom, nem lesz semmi baj". Kint egyre erősebb az őrület. Az utolsó negyven másodpercben megrepedt a fal, bejön egy kis világosság. Látom, hogy a Dósai is egy ajtóban áll ugyanolyan ronda, ocsmány csíkos pizsamában. Átröppen a fejemen, hogy neki is ugyanazt tanították, de vajon hol? Nézünk egymásra, és mindketten Törőcsik Marit szeretnénk megnyugtatni. Látom már azt is, hogy alul egy nagyon helyes, bóbitás pincérlány szorongat, a reggeli maradékát ő szokta ki-

vinni. Amikor végre beállt egy kis nyugalom, Mari sírógörcsöt kapott, és azt mondta, hogy azonnal ki akar költözni. Amikor vége lett, akkor látszott csak igazán, hogy mennyire megviselte. Összeszedtük magunkat, leértünk a hallba, ahol addigra már megterítettek étellel, itallal, mindennel, hogy egy kicsit elkábítsák a vendégeket, és jóvátegyék a sorsnak ezt az otromba csínytevését. Túléltünk valamit. Ennek a földrengésnek az utolsó 40 másodperce a Richter-skálán mérve nyolc és fél fokos volt. Az utolsó néhány másodperc olyan hosszú volt, hogy azt hittem, megőrülök. Telefonálni nem lehetett. Megállapodtunk abban, hogy felmegyünk a szobáinkba, felöltözünk, és elmegyünk a szállodából. Fölfelé menet, együtt, mint egy csapat, benéztünk egy-egy szobába. Az ajtó mindenütt nyitva volt. Az egyikben két japán ült az ágyon, fölöltözve, ernyőben, kalapban, táskában. Barátságosan mosolyogtak. Nekik ez egy hétköznapi ügy, meg se kottyan, erre vannak nevelve, ehhez vannak szokva, és egyébként is minek idegeskedni. Marinak nem volt ereje visszajönni a szállodába, őt beköltöztettük a magyar nagykövetségre, és elhatároztuk, hogy itthagyjuk ezt a rossz emlékű helyszínt, elmegyünk egy mesebeli városba, Arequipába. Gyönyörű út volt. Egy pici városba érkeztünk, ahol minden olyan kellemes, minden olyan finom. Besuhanunk egy autóval a szálloda elé, kinéz a Mari a kocsiablakon, ott van egy gyönyörű templom, egy fél toronnyal. „Milyen érdekes – mondja a Mari –, féltorony." Nem látta a kocsi ablakának a takarásától, hogy mit lát. Ott volt egy torony, aminek a párja egy másik földrengésben pusztult el. Néztük, elnevettük magunkat, és cipekedni kezdtünk befelé a szállodába.

(2005. november 24.)

LA LEGGEREZZA

Konrád György vendége Giorgio Pressburger (1937–2017) író, színházi rendező, a Budapesti Olasz Kulturális Intézet igazgatója

Kőrössi P. József Sokan úgy emlékeznek rá, gondolom, önök közül is, mint a Budapesti Olasz Kulturális Intézet igazgatója, aki megjelenésével új tartalommal töltötte fel az intézet életét, izgalmas életet hozott a Bródy Sándor utcába. De azt is bizonyára sokan tudják róla, hogy író, színházi rendező. Szeretettel köszöntöm és átadom Konrád Györgynek, aki beszélget régi barátjával.

Konrád György Gyuri!… Elnézést kérek, de én nem Giorgiót fogok mondani…

Giorgio Pressburger Ó… Nagyon jó!

K. Gy. Két Gyuri van itt, nagyjából egy idősek vagyunk, sok hasonlósággal az eredetben. Te budapesti fiú vagy, nem olyan vidéki tahó, mint én voltam, itt Budapesten egy valóságos itteni magyar író lettél, akit az irodalmi életben barátságosan fogadtak. És gondolom, mivel emlékező és nosztalgiára is hajlamos ember vagy, azt teszed íróként, amit történészként is csinálhatnál. Szenvedélyesen genealógusnak nevezed magad, a genealógia iránt érdeklődőnek. Egy író saját maga számára kutatási téma, méghozzá történelmi kutatási téma, még inkább, hogyha ő nemcsak önmaga, hanem egyik tagja egy családnak, ami egy névből, akár egy városnévből származik. Pressburger, tehát a *Pozsonyi* név okkal jelentett egy tágabb famíliát, mert Pozsonyban egy nagyobb zsidó közösség élt, elég színvonalas jesiva is, ahonnan rabbik áramlottak szerteszét Európába. Ezek a Pressburgerek, em-

berek, akik, gondolom ezt a nevet kapták II. József iniciatívája alapján, mert addig csak…

G. P. … Hetven évvel az előtt történt…

K. Gy. … Hetven évvel azelőtt?! Hm! Hát… Meghajtom a fejem. Ezek a Pressburgerek szétrajzottak, mert valószínűleg művelt, tehetséges és tudós emberek voltak. Ha ezt a novellásköteté, ezt az érdekes és igen olvasmányos novellásköteté, a *Müncheni órá*t olvassuk, akkor csodálatosnak találjuk, hogy mennyi minden, hányféle kapcsolat kötötte a szerzőjét az európai zsidók által művelt kultúra nagyjaihoz. Többek között Heinéhez és Marxhoz. Erről szól az első két írás. Én Berlinben egy Amerikából jött egykori politikussal, a Carter-kormány pénzügyminiszterével, Michael Blumenthallal, aki a Berlini Zsidó Múzeumnak volt az igazgatója, összebarátkoztam. Neki is tarka életrajza volt. Volt kínai dokkmunkás is Sanghajban, mert oda lehetett Európából menekülni, pontosabban oda nem kellett vízum, úgyhogy a zsidók, ha odáig el tudtak vergődni, ha volt annyi pénzük meg kitartásuk, és erejük, akkor ott… van ugyan egy japánok által létesített gettó… megvolt a túlélési lehetőség. Ez a Blumenthal ott dokkmunkás lett. Később Harvardon végzett, pénzügyminiszter lett, és Carter elküldte tárgyalni Kínába. Csou En-laj, aki nagyon stílusos, igényes ember volt, csodálkozott, hogy ez az ember tud kínaiul, de mégiscsak úgy beszél, mint ezek a dokkmunkások. Miért is mondtam ezt? Azért, mert ez a Michael Blumenthal is rokoni kapcsolatban volt Heinével, Marxszal, Rachel van Hagennel, a Mendelssohnokkal, és ez a családi láncolat lehet, hogy hozzád vezet. Nagy létszámú családok lehettek ezek. Ez az érdekes mozzanat Pressburger Györgynek, Giorgio Pressburgernek mindenképpen különös háttérérzetet adhat, hogy ki mindenkivel lehet ilyen

módon talán nemcsak vér szerinti, hanem szellemi rokonságban is. Lehetne mondani talán, hogy ez az érzés vagy ez az öntudat valami újabb keletű, ami nálad is, és nem csupán nálad, másoknál is témává válik. Mintha ez a diaszpóra ebben az oda is tartozik meg nem is állapotban tartaná most már érdekesnek magát. Azt szeretném kérdezni először Pressburger Györgytől, hogy mikor vált benned tudatos kérdéssé ez a nyomozás a család és a család révén az európai zsidó kultúra irányába.

G. P. A válasz nagyon könnyű, de előtte meg szeretném mondani, hogy miért született meg ez a könyv. 1990-ben, amikor a fiam érettségizett, én már nem éltem a családdal, tehát a mamájával és vele. A fiam nem szeretett a gimnáziumban tanulni, ennek ellenére, mivel láttam benne és rajta, hogy érdekes és az egyetemes kultúrára érzékeny ember, elhatároztam, hogy bezárkózom vele egy lakásba, főzni fogok neki, és másfél-két hónap alatt megtanuljuk azt, amihez hozzá sem nyúlt négy év alatt. Elkezdtünk tanulni érettségire mind a ketten. Nem tudom, miért, a filozófiát utálta. Igazából érdekelte, de utálta, mert rosszul tanították neki. Ezzel foglalkoztunk és a tizenkilencedik század közepénél találkoztunk Marx bácsival. Nem csak a gondolkodásának a története, hanem ott volt az életrajza is, kis szürke alapra nyomtatva, akkor láttuk, hogy a Marx mamáját Pressburgernek hívták. Sőt, nem Pressburger, hanem Pressbourg. Pressbourg, ami ugyanaz a név. A fiam, amikor ezt meglátta… Olvasta az életrajzot, és egyszer csak azt mondta: Goul up. Ez a képregényekben nagyon gyakran elhangzó felkiáltás. Goul up! Kérdezem, mi történt, és akkor megmutatta. Elhatároztuk, hogy kutatunk utána… Így kezdődött. Egyszer találkoztam egy nagyon híres pesti

rabbival, akit úgy hívtak, hogy Scheiber. Valószínűleg ismered…

K. Gy. Scheiberrel találkoztál?

G. P. Igen, igen… Nagyon hosszú beszélgetést folytattam vele, mert akkoriban érdekelt Szerencsés Imre alakja, akiről akartam egy filmet csinálni. Fortunatus. Mátyás korában élt, a fiai megölték. Nagyon híres spanyol származású zsidó ember volt. Scheiber elmondta, hogy mit tudott róla, és átnyújtott egy kis könyvet, ami a közép-európai zsidók neveiről szól. Ott kezdtem utánanézni, hogy mi fűződik még a Pressburger névhez. Kiderült ebből a kis könyvből, hogy először 1706-ban jelenik meg a név, tehát nyolcvan évvel II. József dekrétuma előtt, de úgy, hogy Pressbursky. Különféle adásvételi meg ilyen papírokon. Aztán az egész történelmi hátteret felépítette néhány sorban ez a kis könyvecske. Néhány évvel ezelőtt rendeztem egy szabadtéri előadást egy nagyon híres olasz könyv filmváltozatából. Ennek a könyvnek a címe *Il fromaggio e i vermi. A sajt és a kukac.* Carlo Ginzburg könyve. Egy nagyon híres történelmi kutatásról van szó, amiben felderíti egy ember sorsát, akit aztán máglyán elégettek. Ennek az embernek nagyon furcsa elképzelése volt a világ eredetéről, amivel az egyház nem értett egyet, és még a pápa is írt egy levelet azért, hogy ezt a hetvenéves embert elégessék. El is égették. Húsz-huszonöt éven keresztül hirdette, hogy a világ olyan, mint a sajt. Ahogy a sajt összeáll a tejből, a káoszból úgy állt össze a világ, és ahogy sajtból előjönnek a kukacok, úgy jönnek elő ebből a világból az angyalok, és ahogy a legnagyobb kukac jön ki, a káoszból is úgy jön ki a legnagyobb személyiség, az isten. Ezért a hitéért, amiről nem tudott lemondani, elégették ezt a szegény embert. Pedig nem akarták, Ginzburg is kimutatja a könyvé-

ben, hogy nem akarták elégetni. De mivel nem tudták, hogy milyen eretnekségnek számít az ő hite, mert nem volt sem protestáns, sem semmi hasonló, de nagyon távolról, talán Indiából eredő dologról volt szó, elégették. Carlo Ginzburg kikutatta, hogy milyen könyveket olvasott ez az ember. Ebből a nagyon érdekes könyvből Carlóval együtt írtunk egy filmforgatókönyvet, és mivel nem sikerült megcsinálni mindenféle okok miatt, elhatároztam, hogy egy nagy szabadtéri előadásban fogjuk előadni a filmváltozatot. Közben a pápa bocsánatot kért az egyház tévedései miatt. Én úgy gondoltam, hogy ezt valahogy bele fogjuk tenni az előadásba. Úgy rendeztem meg…

K. Gy. Hol?

G. P. A Cividale del Fruilin… azon a fesztiválon, amit én alapítottam olyan tizenöt évvel ezelőtt egy Fruili városkában. Most már nem én vezetem, de még működik. Elég merész dolgot határoztam el. Az előadás egy nagy téren játszódott, és a vége felé elkezdtem doboltatni a nézők háta mögött, egy kikiáltó pedig felszólította a nézőket, hogy jöjjenek máglyát nézni. Az utolsó öt percben állítottam fel a közönséget, hogy kilépjen abból a térből, menjen a főtemplom elé, és ott nézze meg… Azt reszkíroztam, hogy a közönség felálljon, és odamenjen. Vagy megteszi, vagy nem. Odamentek. Akkor kellett volna elhangzania a pápa szavainak. Amit a saját hangjával akartam elmondatni. Megkérdeztem a szerzőt, Carlo Ginzburgot, hogy beleegyezik-e, és azt mondta, hogy nem.

K. Gy. Miért?

G. P. Az volt az ő véleménye, azt mondta, ne adjunk szót azoknak, akik ezt évszázadokon keresztül művelték, égettek. Én nem értettem vele egyet, de lemondtam erről a jelenetről. Az egyik előadás alatt valaki mégis beletette. Én nem voltam

már ott, valahol nyaraltam, és valaki értesítette a Carlo Ginzburgot, aki írt nekem egy kétsoros, nagyon goromba levelet. Nem goromba, hanem egyszerű és kemény. „Nem értettem vele egyet, értesítettek arról, hogy mégis megcsinálták. Csak ennyit, akartam elmondani. Carlo." Carlo Ginzburg, az egyik legnagyobb olasz történész, egy olyan ember fia, akinek az apját az olasz fasiszták átadtak a németeknek, és azok kínzás közben agyonverték. Megértettem, pontosan megértettem, miért volt annyira mérges, és aznap elhatároztam, hogy elmondom neki, kivel beszél. Ez a válaszom, a *Müncheni órák* című könyv.

K. Gy. Amit egy este el akartál mondani, azt összefoglaltad egy könyvben.

Kápéjé. Amikor a Marx rokonság kiderül, akkor a könyv szerint igen-igen dühös lett, és egy vaskos bekezdésben átkozódik. Ilyen mélyen érte ez a találkozás, ez a felismerés?

G. P. Marxszal? Nem. Csak egy bizonyos dolog háborított fel. Én nem szeretnék olyan táradalomban élni, ahol nincs emberi szolidaritás. Ahol csak a pénz számít, azt én nem szeretném. De azt sem szeretném, hogy az ellenkezőnek a nevében azt mondják a zsidókról, hogy nekik csak a pénz számít. Sajnos Marx, mint egy rabbi unokája, megírta, amit én nagyon súlyos dolognak tartok mindmáig.

K. Gy. Hány éves voltál, amikor elmentél innen?

G. P. Tizenkilenc.

K. Gy. Akkor már ezt a szerzőt, gondolom, ismerted.

G. P. Igen. Igen. De ezt nem tudtam róla. Amit Marx mondott a zsidókról meg a pénzről, azt nem ismertem, és nagyon felháborított. Kikeltem magamból.

K. Gy. Ez a zsidó öngyűlöletnek az egyik példája.

G. P. Így született meg ez a könyv.

K. Gy. Gyuri, nem lenne indokolt, hogy két témát ne érintsek, az egyik a te emigrációd és annak a te fantasztikus teljesítményednek a részletei, ahogy olasz író lettél, hogy hogy kezdtél írni tudni olaszul. Hogy mentél el innen, mit csináltál, tehát az első idő. A másik pedig, itt Budapesten nagyon érdekelne, hogy milyen impressziókkal zártad le az itttartózkodásodat az Olasz Intézet élén, ami az intézet rangját nagyon megemelő tevékenység volt.

G. P. Hogy jöttem vissza?

K. Gy. Nem. Hogy hogy mentél el, és hogy jöttél vissza?

G. P. Az négy év, amit itt töltöttem, mint a Budapesti Olasz Kulturális Intézet igazgatója, életem talán legjobb négy évének számít.

K. Gy. Komolyan?

G. P. Komolyan!

K. Gy. Látszott rajta, hogy elemedben vagy.

Kápéjé. Egyetlenegy akkori kulturális intézetről sem lehet elmondani Budapesten, hogy ennyire élénk és aktív lett volna az élet, mint ott.

G. P. Én úgy éreztem, hogy ebben a négy évben meg tudtam azt csinálni, ami életem során az egyik álmom volt. Nem is tudom, hogy miért, mert ezt én nem határoztam el, de így lett. Egy igazi szép hidat szerettem volna felállítani a között a két óriási kultúra között, ami a mediterrán kultúra és a közép-kelet-európai kultúra. Szerintem a modern világ, tehát az, amiben élünk jóban és rosszban innen származik, Közép-Európából. Viszont, ami harmonikus még ma is a világban, az a mediterrán környékén alakult ki. Ez a két hatalmas kultúra ezer éven keresztül, tehát 1000-től 2000-ig állandóan harcolt egymással. Annak ellenére, hogy…

K. Gy. Igazán? Magyarok az olaszokkal?

G. P. A közép-európaiak, németek, osztrákok… Magyarok is lementek Nápolyig.

K. Gy. Azért érdekes, hogy a németeknek az álma a boldogságról Itália.

G. P. Ennek ellenére ez volt az eredménye. Ahogy észrevettem, ez Magyarországra is áll. Én meg is tudom érteni.

K. Gy. A magyarok álma a boldogságról…

G. P. … Az olasz élet, az olasz életmód. La leggerezza. A… könnyedség… a lazaság… Lehet érezni. Ezt tapasztaltam az ittlétem alatt. Szeretik a magyar emberek az ilyen típusú életet. És nem csak a magyar emberek, szerintem az egész világ. És én is.

K. Gy. Egyébként hangulatában és nyelvi alapjában ennek a könyvnek van egy ilyen könnyed világossága, klasszikus világossága. Nem gyötröd az olvasót, nem gyötröd magadat sem. Ez a kedves áttetszőség és hívogató mesélő hangulat lehetséges, hogy tulajdonképpen az olasz mesélő hangulatnak valamilyen hatását tükrözi.

G. P. Volt néhány mesterem, mondjuk úgy.

K. Gy. Kicsoda?

G. P. Ennek a prózának az előzményét két-három ember művében látom. Umberto Saba prózáját mi kezdtük megismertetni Magyarországon. Ő egy nagyon nagy költő, akinek a költeményeit ismerik, de prózáját nem. Ez a próza teljesen átlátszó, sima próza, amit huszonhat éves korában kezdett írni. Csináltunk az Olasz Intézetben többek között egy kétnyelvű sorozatot, tíz kötetről van szó…

K. Gy. …nagyszerű dolog…

G. P. … Igen… Mindegyik kétnyelvű, és olyan írókat igyekeztünk bemutatni, akik nem voltak lefordítva magyarra. Annak ellenére, hogy talán a század legnagyobb olasz

íróinak számítanak, mint a Gadda… Carlo Emilio Gadda, Silvio D'Arzo, Paola Capriolo és így tovább, mind prózaíró… Nem tudom… *Ernestót* lefordították? Nem! Az *Ernestót* nem. Nem akartam azzal kezdeni a Saba-próza ismertetését Magyarországon, mert az *Ernesto* gyönyörű regény, de egy nagyon kényes dologról van benne szó. Egy tisztviselő kisfiú, tizenhat éves kisfiú, és egy horvát hordár kapcsolatáról, szexuális kapcsolatáról. De olyan könnyedséggel ír erről a borzalmas… borzalmas… borzalmas? Erről a nehéz témáról Umberto Saba, hogy nincs benne egyáltalán semmi, semmi kényelmetlen dolog. Nagyon szép könyv. Az egyik nehézsége az lett volna, hogy az összes párbeszéd trieszti tájszólásban van megírva, az író szavai pedig olaszul. Ezen a gyönyörű olasz nyelven… A másik mesteremnek mondható a Giorgio Bassani, aki tanárom volt három éven keresztül. Giorgio Bassani… A *Finzi-Continiék kertje,* amiből Vittorio de Sica egy nagyon híres filmet csinált. Le van fordítva magyarra. Megjelent, a hetvenes évek végén megjelent… A harmadik mesterem egy ugyanolyan olasz író… aki talán az évezred legnagyobb írója, olasz író, Primo Levi. Akit nagyon későn ismertek meg itt Magyarországon. Fájóan későn. A fő könyvének a címe: *Ember ez?* (Se questo é un uomo?) Szerintem az évezred egyik legnagyobb könyve. Arról szól, hogy hogyan élt Auschwitzban, és hogy maradt életben. Az ötvenes évek közepe felé olyan átlátszó stílusban írta meg (Magyarországon '95-ben jelent meg negyven év után), olyan prózában írta meg, ami teljesen átlátszó, és úgy néz ki, hogy valahogy megmenti az emberiséget attól a borzalmas kondíciótól, amit ő maga átélt. Tehát nekem eszembe jutott az is, erről tartottam egy előadást is pont Angliában azokban a hónapokban a birminghami egyetemen, hogy mindenféle há-

romfejű kutyák, meg mindenféle szörnyek, ókori szörnyek vannak a híres Dante poklában, de ebben az igazi pokolban csak ezek a ragyogó olasz szavak, amelyek valami fényt adnak az embernek. Nem, nem, nem akarja őket buzdítani a boldogságra, de azzal, hogy le tudja írni simán, tisztán, szerintem vetekedik Dante *Divina Commediájával*. Ez a három mester áll mögöttem, mondjuk.

K. Gy. Saba, Bassani és Primo Levi…

G. P. Primo Levi, Bassani és Umberto Saba. Mind a hárman erre törekedtek. Tehát: la leggerezza. És volt egy nagy olasz írónő is, a… a… Morante… Elsa Morante, akinek ez volt a rögeszméje, a la leggerezza, a könnyedség. Komolyan. Elhatároztam, hogy ebből a könyvből ezt fogom kihozni.

K. Gy. Ezt te magadévá tetted mint eszményt?

G. P. Igyekeztem. Nem mindig sikerül. Én közép-európai vagyok.

K. Gy. Amiben van egy kis bonyolult nehézkesség is.

G. P. Közép-Európai, zsidó, iker…

K. Gy. Ami nem a leggerezza tisztán…

G. P. Egyszer elmentem egy torinói fogorvoshoz. Nagyon kínzott egy fog, és mondtam neki, hogy én azt hiszem, sok problémám lesz a fogaimmal. Maga honnan való, kérdezte. Megmondtam neki. Aztán megmondtam azt is, hogy zsidó családból származom, és hogy iker vagyok. Akkor magának valóban lesznek problémái, mondta.

Kápéjé Hadd terelgessem vissza a beszélgetést oda, ahová Konrád György is szeretett volna elérkezni, 1956-hoz. Én is nagyon kíváncsi vagyok. Nem volt olyan egyszerű, az a menekülés Magyarországról.

G. P. Arról a menekülésről írtam több mint egy könyvet azt hiszem, és az egyikben nagyon részletesen leírtam. Sze-

rintem van benne néhány oldal, amelyek a legsikerültebb oldalak abból, amit eddig írtam.

K. Gy. Ez melyik könyved? Megvan magyarul?

G. P. Az egyik megvan. *A nagy hang suttogása* (Il Sussurro dela grande voce). Középkori misztikus könyvekben van szó arról, hogy hogyan beszél az isten az emberhez. Ott van ez a grande voce, aminek nincs hangja, csak susog, de úgy hívják, hogy la grande voce. Én csak franciául tudtam olvasni ezeket a könyveket, mert se olaszra, se magyarra nincsenek lefordítva. *Zohár*, úgy hívják ezt a könyvet. Egy kisfiú története, aki elhatározza, hogy elmenekül abból az országból, amelyben él. Igyekeztem magamban megvizsgálni, hogy hogyan történt a sötétben az a vándorlás egy egész éjszakán keresztül, amikor az embernek csak a füle működhet, meg a hideg érzése. Hogy hogyan működik a fül, amikor a látás nem létezik. Tevékenységem egyik mániákusan fontos része az a rádiózás. Tíz éven keresztül csak a rádióval foglalkoztam. Rádiójátékokat írtam.

K. Gy. Mint műfajt szeretted?

G. P. Nagyon szerettem.

K. Gy. Mit szerettél benne?

G. P. Azt szerettem benne, hogy a hangok, tehát a látás nélküli világ teljes szabadságot ad a képzeletnek, furcsa módon tehát a látás szabadságát is megadja. Mivel nagyon szeretem a festészetet, ahogy Olaszországba kerültem rögtön elkapott ez a… orgazmo visimo… Igen, a látás orgazmusa… Igeen… És a hang világa, szerintem, ezt élesíti. El kell képzelni, hogy hogyan adom vissza a tér érzetét, és a látás érzetét csak a hangokkal és a zajokkal. Én erre specializáltam magamat tíz-tizenöt éven keresztül, és szerintem elég érdekes dolgokat csináltam. Például, Brueghel egyik híres

festményéből, a *Kinderspiele*ből, ami Bécsben van, magyarul *Gyerekjátékok*, rádiójátékot írtam. Háromszáz gyerekalak van a képen, egyetlen felnőtt sincs, a gyerekek játszanak egy nagy játszótéren.

K. Gy. Ezek a gyerekek mind mondanak valamit?

G. P. Játszanak.

K. Gy. Aham.

G. P. És én felvettem, ahogy játszottak. Borzalmas munka volt. Másfél év munkája volt. Először meg kellett vizsgálni a képet, mind a háromszáz figurát.

K. Gy. Aham.

G. P. Meg kellett néznem, hogy milyen játékokat…

K. Gy. Adtál a szájukba szavakat?

G. P. Nem!

K. Gy. Nem!

G. P. Csak egy kisfiú és egy kislány szájába adtam szavakat. A kisfiú a hátérben guggol és kakil, a kislány pedig a kép előterében beleteszi a fejét egy hordóba, és kiabál.

K. Gy. Hm!

G. P. Ezeknek írtam két egész kis monológust, talán egyetlen percig tart mind a kettő. Azt mondtam: azt szeretném, ha te ott leülnél, én mondok neked ebbe a fülhallgatóba néhány szót, és szeretném, ha te megismételnéd. Szépen, lassan és halkan mondtam ezeket a szavakat, és ők a maguk módján ismételték. Ez volt az egyetlen írás az egész darabban, a többi mind igazi játék volt. Olyan szavak hangzottak el, amelyeknek a jelentéséről fogalmam sem volt, aztán megmagyarázták.

K. Gy. Mekkora volt ez a rádiójáték?

G. P. Fél óra. Fél óra. Abban a festményben benne van egy elbeszélés az emberi életről. Van, aki eljátssza a születést, a

másik a házasságot és így tovább. Ilyen és ehhez hasonló történeteket lehet követni, amelyeket igyekeztem rekonstruálni a játékokon keresztül.

K. Gy. Az olasz intézetben főrendezői szerepet is betöltöttél. De hát voltál te már rendező…

G. P. … Mi az hogy…

K. Gy. … Nem volt neked vadonatúj élmény az, hogy körülötted emberek dolgoznak, akiknek te megmondod, hogy mit csináljanak. Mesélj ezekről a rendezésekről. Színházrendező, filmrendező voltál…

G. P. Néhány hét múlva bemutatnak egy múlt évi rendezésemet Miskolcon. Egy operát a… a… az *Olasz nő Algírban* című operát.

K. Gy. Hol rendeztél operát?

G. P. Én? Mindenütt. Még a Scalában is.

K. Gy. Ne mondd! Hogy lettél egyáltalán operarendező? Tanultál ilyen színiakadémián?

G. P. Nem. Kellett volna tanulnom a Nádasdytól operarendezést, de… de elmentem… Egy hónapi főiskola után elmentem, és Olaszországban nincs ilyen.

K. Gy. Hol érettségiztél?

G. P. A Vörösmartyban.

K. Gy. Hogy lettél operarendező?

G. P. Úgy lettem operarendező, hogy… Egyszer csak elkerültem Triesztbe, ahol prózai előadásokat rendeztem, de a rádióbeli rendezéseimből kiderült, hogy foglalkozom a zenével. A rádiójátékokat többek között zeneszerzőkkel együtt csináltam, akik nagyon-nagyon híres, a legnagyobb olasz zeneszerzők voltak akkoriban. Ezt valaki megtudta, és meghívtak egy kortárs trieszti zeneszerző operájának a megrendezésére, a trieszti operaházba. Ott kezdtem el. Két hónapra

rá meghívtak a Teatro La Fenice, a velencei színházba, aztán a római operaházba. Ez mind a hetvenes évek végén volt, és aztán a Scalába. És melyik operát rendeztem először a Scalában? A *Kékszakállút*. A *Kékszakállút*.

K. Gy. Hm!

G. P. Marton Évával és a Melissel.

K. Gy. Sikerült?

G. P. Aou! Annak tényleg nagyon nagy sikere volt. Körülbelül százötven ember mozgott a színpadon, nem csak a két énekes. De hogy miért és hogy történt, most nem akarom elmondani.

K. Gy. Mikor érkeztél te Triesztbe?

G. P. Hatvannyolcban. Tehát tizenkét évvel a menekülésem után. Egy római barátom, egy író trieszti származású író volt. És egyszer csak a RAI trieszti fiókja elhatározta, hogy egy híres regényéből csinál egy rádióváltozatot. Akkor már híres rádiós voltam. Ez a barátom, akit úgy hívtak, hogy Renzo Rosso, megkért arra, hogy nézzem át a forgatókönyvet, mert nem tetszett neki, és rendezzem meg én. Barátságból megcsináltam, és így kerültem oda először.

K. Gy. És megtetszett neked ez a Trieszt?

G. P. Először nagyon megrémültem.

K. Gy. Miért?

G. P. Miért? Mert kivettek egy szobát egy szállodában a részemre, nem messze az állomástól, és egész éjjel hallottam a borzalmas sikítást és fütyülést, amit a híres Bóra művel.

K. Gy. Hm!

G. P. A trieszti szél. Nem tudtam aludni egész éjjel. Eléggé rémítő is volt. Elhatároztam, hogy ide nem fogok többet jönni. Megismertem a főszereplőt, akit ajánlottak nekem, mert én nem ismertem a trieszti színészeket, aki nagyon

szép és nagyon jó színésznő volt, akivel van egy gyerekünk is. Elkezdtem jönni-menni Rómából Triesztbe, vonaton és autón. Akkor még nem volt meg az autópálya egész Triesztig. Nagyon szép élményeim voltak.

K. Gy. Mondd Gyuri, jó város ez a Trieszt. Én olvastam a barátodnak és sógorodnak, Claudio Magrisnak *Mikrokozmoszok* című könyvét, abban van egy nagyon élvezetes esszé erről a nagyon érdekes kávéházról, a Café San Marcóról. Egy cseppet mondjál Claudióról is.

G. P. Claudióról, közös barátunkról. Claudio Magrist nem tudom, hányan ismerik itt Magyarországon, szerintem a legkiválóbb olasz, mondjuk így entellektüel és író, aki azt a szerepet tölti be, amit néhány írótársa töltött be évtizedekkel ezelőtt. Mondjuk a Leonardo Sasa, és valamilyen módon még a Pasolini is. A *Corriere della Será*ban nagyon kemény cikkeket szokott írni, de nem facioso, nem ilyen partizán valakinek a számára. A maga gondolatait írja meg egész őszintén. Egyike azoknak az olasz íróknak, akik elfogadják, hogy még léteznek a grandi temi, a nagy témák. Tehát nem minden, nem az egész irodalom, csak szórakozás, szórakoztatás, vagy rendőrségi regény, hanem lehet a nagyon nagy és komoly dolgokról is beszélni.

K. Gy. Kétséges volt?

G. P. Igen, mert visszavonult ebből az olasz írók 95%-a. Amióta felfedezték, hogy lehet bestsellernek lenni, és ebből meggazdagodni, mindenki szeretne csak bestsellert írni. Mindenki krimin vagy ponyvaregényen dolgozik. Mert minden író szeretne meggazdagodni csak az írásaiból. De ő ezt nem csinálja. Nagyon merészen és bátran beszél az igazi nagy témákról. Utolsó könyve is, ami most jelent meg, az is ezekről a dolgokról szól. Egy nagyon fontos századbeli kér-

désről. Egy monológ, egy ember monológja, aki megjárta a Goli otokot. Nem tudom, hogy ismerik-e, tudják-e, hogy a Goli otok micsoda?

K. Gy. Az egy jugoszláv sziget, ahová az ötvenes években Titóék is száműzték,

koncentrációs táborba vitték az általuk sztálinistának nevezett kommunistákat.

G. P. És kínozták is őket. Magris leírja a kínzásokat ebben a könyvben.

K. Gy. Akik nem voltak titóisták, azokat lehetett odavinni, lehetett rájuk mondani, hogy sztálinisták.

G. P. Egy trieszti ember történetét írja meg, aki egy baloldali ember volt, lelkesen ment Jugoszláviába, és odakerült Goli otokba. Megkínozták, de élve maradt. Őrültekházában fejezte be az életét. Félig kitalált történet, félig nem, de nemcsak ma játszódik, hanem a tizenkilencedik század eleji Angliában, és még az argonautikáról is szó van benne.

K. Gy. Megjelent magyarul?

G. P. Neem, most jelent meg olaszul is, *La Ceka* (Vaktában) a címe.

Kápéjé Giorgio Pressburger legújabb könyvét, *A müncheni órát* a Barna Imre fordította. Ha már itt tartunk, hadd mondjam, mert semmiképpen sem szerettem volna elmulasztani, és kérlek, Imre ne vedd egy sima gesztusnak irányodba, ne vedd pusztán csak egy gesztusnak. Én ugye Pressburger úrral, amikor a tízkötetes, kétnyelvű *Leonardo-sorozat*on dolgoztunk, gyakorlatilag hetente beszéltem vagy találkoztam…

G. P. Még többet is.

Kápéjé Sok időt töltöttünk együtt, aztán évekig nem láttam, nem is hallottam őt. Most, amikor olvastam a könyvét, hallottam az ő hangját, és a hangja mögött láttam az ő gesz-

tusait. Fantasztikus élmény, ez azt hiszem, a fordító érdeme. Köszönjük szépen.

K. Gy. Aláírom, aláírom. Én is kihallak belőle, Gyuri, kihallak a szövegedből.

Kápéjé Amikor ennek a találkozónak az ötlete felmerült, az, hogy ti itt a könyvesházban találkozzatok, azért is tetszett nekem, mert mind a kettőtöktől megkérdezhetek valamit. Az utóbbi írásaitoknak, én úgy érzem, hogy az írásaitoknak az alapja a napló. Konrád Györgynél is érzem, és Giorgio Pressburgernél is érzem.

K. Gy. Igen.

Kápéjé. Pressburger úr?

G. P. Napló…

Kápéjé Ott húzódik a történetek mögött egy folyamat, az írás folyamata.

K. Gy. Gyurinál én azt hiszem, nem az.

G. P. Pontosan nem. Nem pontosan. De mindjárt kitérek. Köszönetet szeretnék mondani Imrének, akivel nagyon jó barátok vagyunk már évtizedek óta, de még mindig magázzuk egymást. Egyszer megpróbáltuk nem csinálni, de nem ment. Úgy alakult, hogy továbbra is önözzük, magázzuk egymást. Hozzá kell tennem, de nem akarok semmi gyanút kelteni ezzel: az első feleségemmel mindvégig magáztuk egymást.

Kápéjé Pedig nem székelyek. A székelyek, akit tisztelnek, azt magázzák még családon belül is.

G. P. Tegnap Szegeden beszéltünk a fordítás nehézségeiről. Imre hozott néhány példát. Hogy szabad-e visszafordítani olaszból azt, például, amikor egy elbeszélésemben a Nagyfuvaros utca le van fordítva Via di Grande Transporti ra, tehát a nagy érzések utcája lesz, mert az ugyanaz olaszul.

És hogy lehet és szabad-e azt visszafordítani magyarra. Vagy például Terra di Angeli, Angyalföld. Szabad-e?

K. Gy. Te lefordítottad, amikor írtál Pestről netán?

G. P. A Nagyfuvaros utcát átfordítottam. Úgy írtam róla, mint Via di Grande transporti, és mivel pont egy szerelmi történetről van szó, még stimmel is.

Barna Imre (A hallgatóságból): Pontosítanék. Felmerült, hogy vissza kell-e őt fordítani magyarra akkor, amikor őt olaszról magyarra fordítja az ember. Akkor hoztam ezt a példát, amikor azt akartam szemléltetni, hogy milyen nehézségekkel jár a visszafordítás. Érdemes-e visszafordítani?

G. P. Ehhez még annyit akarok mondani, hogy igyekszünk egy olyan szervezetet alapítani, Angliában és Magyarországon és Olaszországban, amely foglalkozik azokkal az írókkal a világban, akik nem az anyanyelvükön írnak, akik nem az anyanyelvükön lettek íróvá. Közéjük tartozom én is. Ma már rengetegen vannak, és nagyon híres írók is, például Nabokov és így tovább. Tegnap Szegeden én viccből mondtam egy dolgot, de most félig viccből, félig komolyan, megismétlem. Ott ültünk Barna Imrével egymás mellett, Pál József professzor úr bemutatott bennünket, azt mondta: itt van a szerző és a fordító, és akkor én feltettem a közönségnek azt a kérdést, hogy önök szerint ki a szerző és ki a fordító?

K. Gy. Eltalálták?

G. P. Én sem tudom pontosan.

Kápéjé Én nem szeretném elengedni ezt a naplóügyet. Szeretném, ha visszatérne rá.

G. P. Naplóügy. Én igazat adok Konrád Gyurinak. Nem nagyon foglalkozom ezzel a műfajjal. Hosszú éveken keresztül vezettem naplót. Leszoktam róla. A naplóimban rendszerint néhány megjegyzést szoktam írni, és az álmaimat. Az ál-

mokat elkezdtem kihagyni, mert a Talmudban azt olvastam, hogy az igaz emberek nem álmodnak. Szerettem volna igaz ember lenni…

K. Gy. Legalább a nyomait eltűntetted?

G. P. Igen.

Kápéjé Pedig ebben a könyvében is van álom.

G. P. Igen, de kezdtem nem feljegyezni az álmokat, azért is, mert borzasztóan csaló utakra tud vinni az álom interpretációja. A másik az, hogy észrevettem, hogy a naplóimban rengeteget panaszkodtam a sorsom miatt. Pedig nem volt egyáltalán okom panaszra. Ez felháborított, és abbahagytam a naplóírást.

K. Gy. Az álom miatt magadat odébb toltad? Vagy sikerült nem álmodnod?

G. P. Sikerült nem álmodnom, de most megint kezdenek gyötörni az álmok. Mostanában, nem tudom, hogy miért, megint kezdek álmodni, de igyekszem elfeledni őket.

K. Gy. Ne haragudj, hogy egy kicsit még inszisztállak erről a témáról. Nagyon látványos, hogy mennyi mindent csináltál, rendeztél, és rendezted itt is ezt az olasz intézetet. Most is csinálsz még ilyesmit? Az íróasztalon túlterjedő munkát?

G. P. Még most is csinálok. Például a múlt évben megrendeztem két színdarabomat. Nem is voltam felkészülve arra, hogy megrendezhetem. Amikor befejeztem az itteni tevékenységemet, elhatároztam, hogy ezt a két színdarabot, amit félig itt írtam, be fogom fejezni. És hirtelen mind a kettőre akadt egy-egy alkalom. Úgy alakult, hogy az egyik az utolsó rendezésem lett a Cividale nemzetközi fesztiválon, amit tényleg én alapítottam. Úgy hívják ezt a színdarabot, hogy *A velencei rabbi.*

K. Gy. Itt írtad?

G. P. Itt írtam, igen. Félig-meddig búcsúzás a cividalei közönségtől.

K. Gy. Mindig dolgozol?

G. P. Egy nagyon nehéz regényen dolgozom, és készülök egy filmet írni, egy olyan történetből, amit már megírtam tizenöt évvel ezelőtt. Egy nagy olasz filozófusról van szó, aki huszonhárom évesen megölte magát, de nem filozófiai okokból. Nagyon szép történet.

K. Gy. Valóságos történet.

G. P. Valóságos történet, igen.

K. Gy. Hogy hívták a fiút?

G. P. Carlo Michelstaedter.

K. Gy. Nem az, akiről írt Claudio Magris…

G. P. Írt róla Claudio és írtam én is.

K. Gy. Tényleg olyan zseni volt?

G. P. Zseni volt. Olyan zseniális fiatalember volt, aki írt egy könyvet. Gyönyörű könyvről van szó. Az a címe, hogy…

K. Gy. Milyen fajta könyv?

G. P. Ez az ő egyetemi tézise, doktorátusi tézise. A címe pedig az, hogy *La persuasione e la rettorica. A retorika és a… meggyőződés? meggyőzöttség?* Ha megmondom, hogy miről van szó, akkor mindenki meg fogja érteni.

K. Gy. Kiengesztelődés? Megbékéltség?

G. P. Nem persuasione.

K. Gy. A persuasione az meggyőzés, meggyőzöttség…

G. P. Úgy indul ez a könyv, mint egy görög filológiai tézis, amit Platóntól kiindulva egy borzalmas váddá változtat a mi nyugati civilizációnk ellen, ami szerinte a retorikából él, és nem abból, hogy az ember minden pillanatban éli azt az életet, ami az ő élete, és ami nincs beburkolva egy stílusformába, amit úgy hívnak, hogy retorika. Mindenki tudja,

hogy mit jelent az, hogy retorika. Azt jelenti például, hogy ki van írva egy helyre, Arbeit macht frei, és ott megölik az embereket. Azt ő előre meglátta, hogy a mi civilizációnk hová tudna vezetni, ha így folytatódna, és így is folytatódott sajnos. A mamája így is végezte az életét, egy koncentrációs táborban.

K. Gy. Félzsidó volt?

G. P. Zsidó volt. 1910-ben halt meg.

K. Gy. Dalmáciában élt?

G. P. Nem, Goriziában élt. Goriziában született, Trieszttől negyven kilométerre, de Firenzében tanult. Olaszországban. Akkor Gorizia nem volt Olaszország.

K. Gy. Görz volt.

G. P. Görz volt, Ausztria. Ő pedig eljött Olaszországba, és ott végezte el az egyetemet. Nagyon szép szerelmi történetei voltak, eléggé tragikus egyik-másik. De egy hihetetlenül vitális élő ember volt. Az öngyilkossága nem arról szólt, hogy ő visszautasítja az élet értelmét, épp az ellenkezőjéről. Úgy történt, hogy valamitől nagyon megijedhetett…

K. Gy. A disszertációját úgy olvassák, hogy Magrisra és rád is olyan mély hatást gyakorolt?

G. P. Az első része filológia, de a második részében teljesen megható, diáknyelven írt, arról, hogy mihez kezdhet, mint fiatalember. Az egész életet magának kell felépítenie. Meg akarja tudni, hogy hogyan éljen, hogy hogyan került ide, és neki csak lexikális tudást adnak. Ezt a tudást meg lehet venni pénzért. Az egyetemről beszél. Szeretném tudni, hogy hogyan kerültem ide, mondja.

K. Gy. Ahhoz még ötven évet kellett volna lehúznia.

G. P. Igen. Igen. De tényleg zseniális ember volt, és nagyon befolyásolta az olasz fiatalokat azokban az időkben és

mindmáig. Az ő társai, barátai ötven éven keresztül állandóan kiadatták azt a könyvet egymás után. Kiadták, vártak tíz évet, megint kiadták és aztán megint. Ma az összes olasz egyetemen egyetemi vizsgatéma. Le van fordítva angolra, franciára, németre. Megjelent Yale Universityn. Igyekeztem lefordíttatni magyarra, de az a fiú, aki elvállalta, megrendült, és nem fejezte be.

K. Gy. Mikor írta ezt a könyvet?

G. P. '10-ben írta, 1910-ben. Befejezte két nappal a halála előtt. Zseniális könyv. Van benne egy igazi jelenet. Azt mondja, hogy a Platón és a barátai, ha fel tudtak volna szállni egy léggömbre, mit láttak volna. Milyen sokat használt volna az emberiségnek, ha ők magasról nézhették volna, hogy él az emberiség. És akkor nem tulajdonítottak volna ilyen nagy jelentőséget a retorikának, tehát annak, hogy az igazságot a szavakkal burkolják, fedezzék vagy fedjék le.

K. Gy. Az ő szövege mentes a retorikától?

G. P. Teljesen.

K. Gy. Igen?

G. P. Teljesen!

K. Gy. Hm!

G. P. Remélem, hogy meg fog jelenni magyarul is. Mert megható. Nemcsak megható, hanem megrendítő is. Carlo Michelstaedter.

Kápéjé. Így, talán a vége felé közeledve a beszélgetésnek, nem szeretném, ha néhány dologról nem beszélnénk. Tudok egy történetet, ami alátámasztja, amit a beszélgetés elején mondott, amiből arra lehet következtetni, amit valamennyien tudunk, hogy ön tulajdonképpen két kultúrának a maga módján a nagykövete. Nemcsak az egyiké, hanem mind a kettőé. Elfogadja vagy nem, én tudom, hogy so-

kan így gondolják önről. Ismerek egy, most már talán azt mondhatom, hogy legendát, merthogy az lett belőle. Arról van szó, hogy hogyan lett először Olaszországban ebből következően pedig Európa-szerte és szinte az egész világon ismert író Márai Sándor. Úgy tudom, egyszer csak megcsörrent egy telefon Budapesten, és a másik végén, Rómában Pressburger úr volt. Elmondaná? Egy éjszakája volt arra, hogy olyan esszét írjon, amiből az olasz olvasók nem csak megismerik, meg is szeretik a Márai életművét. Hadd halljuk hiteles forrásból.

G. P. Két-három héttel azelőtt, hogy megjelent volna először olaszul, nem először, de ötven év után először egy Márai-könyv, a *Corriera della Sera*, tehát az egymillió példányszámban megjelenő egyik legbefolyásosabb, legnagyobb olasz újság, egy egész oldalas cikket kért Márairól. Azt a cikket én írtam.

Kápéjé. Hogy íródott az meg?

G. P. Amiről Kőrössi úr beszél, az a következő. Valaki a *Corriera della Sera* szerkesztőségéből megtudta, hogy a második legnagyobb napilap, a *La Republica* közölni akar egy nagy cikket a Márairól, egy az azt követő napokban olasz nyelven megjelenő könyvéről. Az egyetlen, aki anélkül, hogy olvasta volna a fordítást, tudhatott valamit Márairól, az én voltam. A *Corriera della Sera* megelőzte a *La Republicát*.

K. Gy. *A gyertyák csonkig égnek* című könyvről van szó?

G. P. Igen.

Kápéjé Budapestre miért kellett telefonálni?

G. P. Mert nálam nem voltak meg az adatok. Telefonáltam egy nagyon híres fordítónőnek, Magyarósi Gizinek, aki leszedte az összes antológiát, lexikonokat és így tovább, és lediktálta nekem a szükséges adatokat. Még aznap éjjel meg-

írtam azt az esszét. Nagyon hosszú cikkről van szó, és nagyon nagy hatása volt.

K. Gy. Benned úgy megvolt a Márai-könyvek emléke? Olyan sokat olvastál.

G. P. Megvolt, megvolt. Különösen az élt pontosan, amikor megjelent a *Halotti beszéd.* Arra pontosan emlékeztem, arra is, hogy hol olvastam.

K. Gy. Azt még itt olvastad Magyarországon, nem?

G. P. Itt. Itt.

Kápéjé Nem tudom, hogy elérkeztünk-e a beszélgetésünk végére… Konrád Györgyöt kérdezem.

K. Gy. Attól függ, hogy mennyire vagyunk fáradtak. Fél tizenegy van. Lehet, hogy fáradtak vagyunk. Azt hiszem igen, elérkeztünk. Akkor jó abbahagyni, amikor még jó.

G. P. Szeretnék még mondani valamit.

K. Gy. Nagyszerű, akkor te add meg a zárszót.

G. P. Jó. Az utolsó fejezetet ebben a könyvben a fiam írta.

K. Gy. Érdekes ez a rondóforma. Kezdődik a fiaddal, ahogy felkészíted az érettségire, majd pedig ő fejezi be a könyvet.

Kápéjé *A müncheni óra.* Nagyon kemény a vége ennek a könyvnek. Végig nagyon lelkesen olvastam, nagy szeretetet éreztem ki belőle. Ezek a családtörténetek, amiket Konrád György novelláknak nevezett, máskor, sokszor esszék, mert átmegy a nyelve is, a világa is egy esszéisztikus megközelítésbe, megfogják az embert, megkedveltetik a szerzőt és a hőseit. És egyszer csak, a tizenharmadik részben…

G. P. Andrea… Ez egy férfinév olaszul… Harmincéves, és rengeteg lemondással, de nem is rengeteg, hanem csak lemondással éli a világát.

K. Gy. Minthogyha szerelmi élményeit azért gyűjtögette volna lelkesen…

Kápéjé Nagyon régen olvastam, de talán nem is olvastam ilyen pontos meghatározását annak, hogy mi is Közép-Kelet-Európa ma, a mi jelenkorunkban, akkor, amikor háborúk dúlnak a közvetlen szomszédságunkban. Ő Triesztben éli ezt meg. Döbbenetes, megrendítő harminc oldal, de mondom ezt csak azért, mert az előtte olvasható kétszázötven pedig vidám, egy kíváncsi, kutató egy szerető embernek a vallomása többnyire nagy élményekről. Engem ez a harminc oldal nagyon megfogott. Nem olyan régen fejeztem be, bizonyára azért vagyok most is a hatása alatt. Azt gondoltam, megkérdezem, hogy ő hogy tud a fia élményével együtt élni.

G. P. A fiam is nagyon vidám ember. Nagyon vidám ember, csak egyszerűen nem fogadja el azt a felfogást, hogy a helyért, a helyéért kell küzdenie ebben a társadalomban. Tehát, hogy küzdenie kell érte. Nem fogadja el a darwinizmust. A társadalmi darwinizmust. Ezt kiskorában elhatározta ,és azért, mert ezt azóta be is tartja, én borzalmasan tisztelem. Egy hét nyelvet ismerő, nagyon intelligens emberről van szó, aki éjjeli portás egy velencei szállodában. Miért éjjeli portás? Mert ott nem zavarja senki. Tökéletesen beszél, például japánul, de tökéletesen…

K. Gy. Hm!

G. P. Elhatározta, hogy így akar élni. Nem akar versenyezni senkivel, mert zavarja, hogy ha amikor ő elöl megy, valaki meg furakodik a háta mögött. Ő az egyetlen, aki utolsó akar lenni.

(2005. június 8.)

FÖLMÁSZTAM AZ UBORKAFA TETEJÉRE

Konrád György vendége Borsi-Kálmán Béla (1948), történész, műfordító diplomata

Kőrössi P. József Az Alexandra Könyvesház nevében Konrád György irodalmi klubjában szeretettel köszöntöm önöket. Köszöntöm Konrád Györgyöt, és köszöntöm az ő mai vendégét, Borsi-Kálmán Béla történészt, műfordítót és diplomatát. Borsi-Kálmán Béla 1948-ban született Csengerbagoson, egy Szatmárnémeti melletti kis faluban, de gyermekkorát a Nagybánya környéki Szinérváralján töltötte. Diplomataként Bukarestben és Párizsban működött. Számos könyvet fordított románról magyar nyelvre. Számos könyvet is írt, többek között – és ezt nem véletlenül emelem ki – a Kossuth-emigráció és a román politikai elit kapcsolatairól. Fontos róla tudnunk – ahogy egy interjújában, nyilatkozatában olvastam –, Bibó Istvánt példaképének tekinti, talán a legnagyobb magyar demokratának, vagy a legdemokratikusabb magyarnak. Azt a környéket, ahol ő fölcseperedett, többségben románok lakják. A magyar a lakosság 30%-át teszi ki, 10% zsidó származású magyarnak vallja magát, legalábbis az 1950-es években még ez volt a helyzet. Ez az a vidék, ahová cipszerek, svábok, lengyelek, ukránok, örmények, románok, székelyek telepednek, telepedtek le a munkavállalás szándékával. Olyan könyékről származik, amely az ő fő tevékenységének mozgatóját adja. Ami leköti, nevezetesen a kisebbség, a kisebbségi sors, az őt kisgyerekkora óta meghatározza. Átadom a szót.

Konrád György Köszönöm. Üdvözöllek, Béla. Szeretném az ő kurta bemutatása után hozzátenni, hogy sokkal többet

nem tudtam volna biográfiájáról elmondani. Keveset elmondanék arról, hogy miért éppen egy párba kerültünk ezen az estén. 1988 júniusában autóbusszal mentünk Krakkóba, egy nemzetközi konferenciára. Hosszú út volt, egy kolostorban közép-európai és nem csak közép-európai demokraták, demokratikus ellenzékiek jöttek össze, ahol elmélkedés volt arról, hogy hol állunk, s „mi a teendő". A véletlen ültetett bennünket egymás mellé, és úgy emlékszem, hogy igen jól beszélgettünk.

Borsi-Kálmán Béla Én is így emlékszem.

K. Gy. Vannak beszélgetések, amelyek az embernek kedvet adnak arra, hogy folytassuk, amelyek kíváncsivá tesznek a másik ember emlékei, személyisége, tudása és gondolkodása iránt. De valahogy az életnek megvan a maga inerciája, az nem hozza úgy össze az embereket. Nekem ezt a luxust megadta ez a ház, és az életvitelünk alakulása. Éppen Kőrössi Józsefnél összetalálkozva egy ilyen kiadói bulin, úgy gondoltuk, vagy legalábbis én úgy gondoltam, hogy miért is ne folytassuk azt a beszélgetést, most már kicsit többet tudva egymásról, és többet tudva arról az időről, ami 1989 óta eltelt. Könyveit is olvastam, nem mindet. Nagyon termékeny szerzőről van szó. Benyomásom az, hogy fejjel megy neki a problémáknak, de siet. Siet, és azt gondolja, hogy az olvasó legalább olyan tájékozott, mint ő, vagy legalábbis egy kissé tájékozott, és ezért óriási jegyzetapparátussal egészíti ki az ahhoz képest rövidebb szöveget. A főszövegnek ez a takarékossága és a jegyzetek bőségessége egyszersmind szerénységre is utal. Ha én idősebb szerzőként szeretnék neki tanácsot adni, akkor azt mondanám, hogy az esszéisztikus kifejtés, megjelenítés, tehát a főszöveg legyen mégiscsak a szemed előtt elsőnek, mert a jegyzetek egyrészt a tudóskollégák előtt

igazolják a gondolatot, másrészt újabb és újabb villanásokat, vagy utakat nyitnak az olvasó számára, hogy asszociáljon többfelé. Ezenkívül vannak remek, íróilag megfogalmazott jegyzeteid, például ami a *Polgárosodott nemes avagy megnemesedett polgár* című könyv esszéi mögött szerepel.

Itt például szó esik az ő futballista múltjáról, amely állítólag igen tiszteletreméltó volt. Nagy elismeréssel beszél két kollégának a labdarúgáshoz való viszonyáról, közelebbről Esterházy futballtudásáról és Moldova futball iránti imádatáról. Hát a jó futballisták elismerik egymást. (Kedves kuncogás a hallgatóságból.)

B.-K. B. Akkor a történelmi hűség kedvéért, hadd mondjam el, hogy volt nekünk egy másik érdekes találkozásunk a köztes időben is…

K. Gy. Akkor én most át is adtam a szót. *(Kedves kuncogás)*

B.-K. B. Köszönöm.1996. május végén, június elején, valahogy így, Amszterdamban. És azt majd követte egy másik tartalmas beszélgetés ugyanannak az évnek augusztusában. Szigligetre jöttél át abból a – hegymagasi? – kúriádból, a kurtakocsmából átalakított hangulatos alkotóházból. Mert az is egy alkotóház, tehát Hegymagason folytattuk. Nem véletlenül beszélek erről, mert az is egy nagyon érdekes beszélgetés volt, az amszterdami is, de még inkább a szigligeti és a hegymagasi. De most rögtön helyesbítéssel kell kezdenem. Futballista múltamat már a legendák közé kell sorolni.

K. Gy. Ezért kell színezni…

B.-K. B. Igen. Az egy, az egyetem alatt félbemaradt karrier, mint majdnem mindenkié, mármint az úgynevezett „nagy generációból". Semmiféle különbség nincs, de ami mégiscsak van, az a többiekkel szemben: mindenki eljutott valameddig. Nem csak Esterházy Péter, hanem mások is.

Nagyon halkan azért megjegyezném: nem egészen mindegy, hogy közvetlenül a „kölyökből", esetleg az ifi I-ből való kiöregedés után tanácsolnak el, vagy ha eljutsz a tartalékcsapatig, s ott morzsolódsz fel a kíméletlen „kenyérharcban"…

K. Gy. Bocsáss meg, hogy szavadba vágok. Valamennyi barátom, aki játszott abban a csapatban, Jovánovics György, Csurka Pista is játszott abban a csapatban, arra jó szívvel emlékeznek. Ott nem nagyon voltak politikai-ideológiai ellenségességek.

B.-K. B. Mielőtt erre reagálnék a helyesbítést meg kell tennem: én csak az Esterházy futballtudását ismertem el, a Moldováét nem.

K. Gy. Nem? *(Hangos nevetés a hallgatóságból.)* Ebbe szívesen beletörődök.

B.-K. B. Nem. Ha az én futballistakarrierem ér valamit, sportszakmai szempontból nem sokat ér, teljesen viszonylagos, de ha valamit mégiscsak ér, akkor szociológiailag, társadalomtörténeti értelemben értékelhető talán: valószínűleg világcsúcstartó vagyok a tartalék szerepben. Azt a mutatványt csináltam meg akaratlanul, hogy '69–70-ben Albert Flórián mögött játszottam a Ferencváros tartalékcsapatában, az újabbak, nemzedéktársaim: Kű Lajos és Branikovits Laci társaságában, mindketten amolyan Albert-utánzatok, különösen a „Brani", akinek még a mozgása is szakasztott olyan volt, mint a „Flórié". Úgy kell érteni, hogy mi a közvetlen utánpótlást jelentettük, korosztályilag is: ez egy későbbi nemzedék, hat-hét évvel fiatalabb, képesség dolgában is halványabb kissé. Vagyis futballista szemszögből már egy gyengébb eresztés volt(unk), bár egy bizonyos szintet mégiscsak jelentett(ünk) még. Viszont a Moldova csapata, a Szocreál, amire te utalsz, az viszont a világ egyik legamatőrebb társu-

lata volt. Azt így is találta ki Moldova Gyuri, ez rendben is van, de ott is sikerült tartalékká fejlesztenem magam. Szóval, két, két és fél év után leültetett a kispadra. Ez az igazi mutatvány! Az amatőr futballista korszakom, igazi amatőr korszakom két kispályás csapathoz kötődik. Az Eötvös-kollégium csapatában nagyon sokáig játszottam, sőt ezt a csapatot sikerült átmenteni az egyetem utáni évekre is Express néven. Az emberarcú szocializmus éveiben lehetséges manipulációk révén az Express utazási iroda neve alatt hosszú évekig tudtunk futballozni – „svarcban" – a VIII. kerületi kispályás bajnokságban. Ugyanaz a társaság. Nagyon jó, összeszokott társaság volt. A másik pedig Esterházy Péternek a Galambom SC fantázia nevű, ugyancsak „legendás" képződménye. Remélem, senki nem fog megsértődni: itt – kevés kivétellel – lényegesen jobb spílerek rúgták a labdát, mint a Moldova-féle társulatban. Itt a dolgok elválnak. Nem fogok kitérni a kérdésed elől. Azért sem lehetett politikai/ideológiai feszültség vagy probléma, mert amikor én odakerültem, '75 késő nyarán, addigra már a skizma, a szakadás megtörtént úgymond a népiek és az urbánusok között, mert Végh Antal, isten nyugosztalja, a népiesekből egy új csapatot szervezett, és elvitte magával azokat, akik menni akartak vele. Történetesen egy hamisítatlan urbánus is, a sokdioptriás szemüvege miatt futballra teljesen alkalmatlan Mezei András is vele tartott. A „dolgok" bonyolultságára utalhat, hogy Csurka István viszont továbbra is a Moldova-team egyik portása volt, noha már ritkán állt be a kapuba. Engem ez nem érintett, mert én akkor kerültem oda, amikor már csak a Moldova-féle, többségében urbánus társaság maradt. Így lettem ismét „urbánus", halászteleki bejáróként, mert én ott laktam akkor. Ennyit a futballról. Rengeteg minden van benne, az egész

Kádár-rendszer mitológiája is. De gondolom, nem erről akarunk beszélni.

K. Gy. Nem, de innen elindulhatnál. Említetted ezt a két fogalmat, népi és urbánus. Hogy te mikor érkeztél ebbe bele, de beszéljünk kronologikusabban, tizennégy éves vagy, amikor átjöttetek. Hol laktatok?

B.-K. B. 1962 júliusában jöttünk át, szüleim tanítók, apám kántortanító oklevelet szerzett Kolozsváron, noha korábban (1931 és 1940 között) a nagyenyedi Bethlen Kollégium növendéke volt… Már akkor is pedagógushiány volt Magyarországon, és a Nyírségben, Tokaj mellett, Tiszanagyfaluban kaptak tanítói állást, de én Sárospatakra kerültem diákként.

K. Gy. És erről melegen írsz, Sárospatakról.

B.-K. B. Igen, Patak fogalom volt. Én még kifogtam a régi, a két világháború közötti, az akkori szellemi elit összes tanárát, vagyis óriási mázlim volt. Még akkor is Kossuth-kollégium volt, angol internátus…

K. Gy. Mit értettél azalatt, hogy a 30-as éveket megtaláltad? [Könyvedben írod.]

B.-K. B. Az én élményvilágomban vagy szűrőmön többféle Magyarország akadt fenn, mondjuk így: én így éltem meg gyerekként. Volt az első szint Szinérváralja, Nagybánya, Szatmár. Szinérváralja kis mezőváros, Fényes Elek statisztikájában is szerepel, kiemelt helyen, mint nagy hetivásárairól híres község. Erdősi Sylvester Jánosnak a szülőhelye. A magyar irodalom bölcsője ez, egyebek között. Mindenki büszke volt erre. Lehet Szinyérváraljának is mondani, 1907-ig hivatalosan is ez volt a neve. Régen a nemesi előneve nem egy idevalósi zsidó családnak a Szinyéri volt, vagy Váraljai. Mindig Szinyér. Mondjuk csak 12 éves koromig laktam ott, de kétségkívül, ahogy mondani szokás, ez a patinás városka

eszmélkedésem színtere, a „kályha", ahonnan minden elindul…

K. Gy. Szép hely volt?

B.-K. B. Nagyon szép. Festői. Sok emlékiratban, visszaemlékezésben a „héthegyű város" néven szerepel. A nagybányai festőiskola is csupán néhány kilométerrel van odébb. Meg Misztótfalu, Misztótfalusi Kis Miklós, az amszterdami tipográfus szülőfaluja. Misztikus helyek. Magyar helyek, aztán románosabb helyek. Nem akarok ugrálni…

K. G. Mit hoztál?

B.-K. B. Mindjárt. Mindjárt arra is kitérek. Visszatérek a jegyzetekre. Ebbe szinte mindenki beleakad. Általában megütköznek a jegyzeteken.

K. Gy. Borsi-Kálmán a jegyzeteire büszke.

B.-K. B. Hát nem tudom, büszke vagyok-e. De az tény, hogy az egyik jó humorú bukaresti diplomata barátom a „legnagyobb magyar lábjegyzetíróként" aposztrofált…

Kápéjé De mondjuk ki, büszke vagy, amikor ezt a könyvet csináltuk, kiderült, hogy büszke vagy. Ebben a könyvben a jegyzetanyag majdnem akkora, mint a törzsszöveg. És ha megnézzük, hogy a jegyzetek apróbb betűkkel vannak szedve, jól láthatjuk, hogy a jegyzetanyag hosszabb, mint a törzsszöveg. Minden kritikusod megemlíti, hogy mekkora jegyzetapparátussal dolgozol.

B.-K. Gy. Nem védekezni akarok, mert nincs értelme. Ötvenkilenc éves korában az ember azt mondja, hogy ha nem áll meg magában, amit írok, akkor nincs mit magyarázkodni. Gyuri, jól érzékelted, kétszer írom meg a dolgokat, egyszer megírom esszéként, az olyan, amilyen, az rendben van, utána végiggondolom, hogy mit hol olvastam, s abból lesznek a jegyzetek. Ma a technika jóvoltából egy kattintással

bármikor fel lehet vinni, s akkor főszöveg lesz belőle. Szuverén döntés eredménye, hogy mi a főszöveg és mi a jegyzet. Én ezt a játékot játszottam.

Kápéjé Némelyik jegyzeted miniesszének minősíthető.

B.-K. B. Lehet, hogy egy kicsit egykori játékostársammal, Esterházy Péterrel polemizálok elvont szinten, tényleg talán csak elvont szinten. Az ő legjobb könyve a *Termelési regény,* az egy ilyenfajta dolog volt. Ő irodalmat művel, és abból lett a történelem, remélem, nálam fordítva van: én történelmet írok. Nincs vele megbeszélve ez a szerkezet.

K. Gy. Látom, kacérkodsz.

B.-K. B. Soha nem beszéltem erről Péterrel, mert soha nem beszéltünk másról, csak futballról, kivéve egy esetet. Van, aki szereti, van, aki utálja, a történész kollégák sem mind szeretik. Sok mindent lehet róla gondolni, gondolnak is… Van, aki jókat gondol róla, van, aki nem, és én ezt tudomásul veszem.

K. Gy. De mi a belső késztetésed?

B.-K. B. Az, hogy mindennek, amiről írok, annak van/legyen fedezete. Azt szeretném sugallni a jegyzetekkel, hogy mindenki egyformán fontos. Számomra nincs különbség, nincs hierarchia, hogy az egyiket Toynbee mondta, a másikat egy ismeretlen szinérváraljai öregember, aki gyerekkoromban szóba állt velem. Számomra ez a kettő ugyanaz.

K. Gy. Ezek a hála gesztusai is?

B.-K. B. Nem hála. Persze van benne tisztelet, lehet, hogy az is. Persze azért mindenkinek hálás vagyok, akitől információt kapok. Nem szeretem a hierarchiát. Az idézés technikájának is vannak mindenféle rítusai, de Magyarországon talán jobban, mint máshol. Vannak szerzők, akiket többet idéznek, vannak, akiket kevésbé, és vannak, akiket nem szí-

vesen vagy egyáltalán nem idéznek. Én mindenkit egyformán idézek, egy törzsszurkolót is vagy a világ leghíresebb történelemfilozófusát… És már rég beletörődtem, hogy a „gólpassz" (kölcsönkenyér) nem jár mindig vissza… Sőt… Ennyit a jegyzetekről. Hogy mit hoztam magammal?

K. Gy. Szinérváralja is Partium?

B.-K. B. Nem. Szinérváralja mindennek a keveréke. Ha úgy teszik, a Partium vége, Máramaros küszöbe, ha úgy tetszik, a történelmi Szatmár megye csücske, ha úgy tetszik, *Kővárvidék*nek a csücske, ami egy román nyelvű kisnemesi társadalmat leképező, nagyon elrománosodott vidék. A középkor folyamán az is magyar jellegű volt. Nagy Lajos korában nemesített románság lakja… Magyar nemesi tudatú, de románul beszélő kisnemesek voltak. Ez a Kővár-vidék, amelynek Nagysomkút volt a „természetes" központja. És hát közel van az Avas, ami szintén egy speciális román régió a maga különösen látványos, pitoreszk lakosaival.

K. Gy. Mitől pitoreszk?

B.-K. B. A román mitológia úgy tartja, hogy azok a legdákabb dákok. Szándékosan karikíroztam. A tősgyökeres románok azok a máramarosiak. Vannak kételyeim, de nem fogom kifejteni. A középkori történelembe nem akarok belemászni, nem értek hozzá. Nekem gyerekként más volt a benyomásom. Valójában az ötvenes évek végéig, a hatvanas évek elejéig Szinérváraljának volt egy zsidó törzslakossága is, ortodox zsidó közössége volt, amiről én nem is tudtam, csak itt, Budapesten szereztem róla tudomást…

K. Gy. A hatvanas évek végéig? Ezek visszatért zsidók voltak?

B.-K. B. Ezek azok a zsidó voltak, akik megúszták a deportálást: Auschwitzot, Buchenwaldot.

K. Gy. Hogy mondtad? Megúszták? Túlélték!

B.-K. B. Igen, túlélték valahogy. Nekem úgy kötődik hozzájuk a sorsom, hogy akik túlélték, azok az életösztöntől vezérelve gyerekeket, hogy is mondjam, újfent gyerekeket hoztak a világra: az én nemzedékemet. Én ezekkel a zsidó gyerekekkel, fiúkkal, lányokkal vegyesen jártam a román óvodába. Együtt tanultunk gyerekként románul egy bukaresti vörös hajú román „óvónénitől"…

Kápéjé Milyen nyelven beszéltetek?

K. Gy. Románul…

B.-K. B. Természetesen magyarul. Velük magyarul, a románokkal meg románul.

K. Gy. A szülők is olyan férfiak voltak, akik munkaszolgálatból visszajöttek?

B.-K. B. Igen.

K. Gy. Gyerekek is voltak?

B.-K. B. Ezt nem tudom.

K. Gy. Nem tudod. Gyerekek nem nagyon jöttek…

B.-K. B. Apám gyerekkori zsidó barátai meséltek ezt-azt, és apám időnként ugyancsak szivárogtatott egyet és mást róluk. Nagyon keveset tudtunk, nem volt téma. Inkább csak érezte az ember, hogy tragédia történt. Ők nem beszéltek, de az nekem feltűnt, hogy némelyiküknek milyen szomorú a szeme… Meg hát lehetett érezni, hogy ők most ismét hazát készülnek váltani, és elmennek az ígéret földjére, Palesztinába. Ez benne volt a levegőben. Gyerekként csippentettem valamit belőle. Ezeket az érzéseket az ember elraktározza, és ha szerencséje van, akkor előkerülnek, felbukkannak, és ha még nagyobb szerencséje van, akkor ezt meg is tudja fogalmazni. Nekem, úgy látszik, szerencsém van.

K. Gy. Ezeket aztán tömegesen elengedték.

B.-K. B. Nem elengedték, mondjuk ki, eladták őket. Mondjuk ki az igazat, mindenki tudja, aki erdélyi vagy romániai. Szabott áron eladták őket. Nyilván Amerikából kapták rá a pénzt. A hatvanas-hetvenes évek elejéig, közepéig majdnem mind elmentek.

K. Gy. Ugyanígy adták el a németeket.

B.-K. B. Az egy másik biznisz volt. Igen. A mostani állapotot tekintve, megszűnt a nagybányai, szatmári, a máramarosi zsidóság. Öregek maradtak néhányan, vagy akik vegyes házasságban éltek. Ugyanez vonatkozik egész Romániára, a román és a magyar zsidókra is.

Kápéjé Ha megengeded, Gyuri, tartsuk még a gyerekkorában Bélát. Milyen is volt ez a Szinérváralja? Főleg az emberek érdekelnek, a vegyes közösség. Valahol írod, hogy vendégmunkásként ukránok, örmények, székelyek telepednek itt meg ideig-óráig.

B.-K. B. Igen. Én ezt nem tudtam akkor, fogalmam se volt róla. Ez egy ugyanolyan kisváros, mint a Monarchia összes kisvárosa, összes polgárosodott települése. Volt egy kis ipara is. Azért Szinérváralja a neve, mert színes ér, azaz aranyér volt ott is, akárcsak Nagybányán. Aranylelőhely. Mint később megtudtam, akkor nem tudtam, urán is. Sokan meghaltak rákban. Férfiak, nők egyaránt, az átlagéletkor alighanem igen alacsony volt. Akkor nem tudtam, most már tudom: az uránkisugárzás megzavarta az immunrendszert. Mi megúsztuk, szerencsénk volt, időben eljöttünk. Kérdésedre válaszolva: volt a magyar törzslakoság, ezek voltunk mi, a reformátusok, Váralja sokáig amolyan kálvinista fészek volt. Erre telepedtek rá a katolikusok, a svábok, magyar svábok, már erősen megmagyarosodva, de a nagyszülők még svábul beszéltek. S voltak a zsidók, 11-12%. Ők abszolút ma-

gyar zsidók voltak. Én sokáig nem tudtam, melyik felekezethez tartoznak, csak annyit tudtam, hogy magyarok, hiszen egymás közt kizárólag magyarul beszéltek, egy barátomtól – történetesen épp Komoróczy Gézától – nemrég tudtam meg, hogy ortodox zsidók voltak, nem neológok. Szinérváralja egy ilyen polgárosodófélben lévő kisváros volt. A zsidó lakosság azért is volt jelentős, mert nagyszabású hetivásárok voltak csütörtökönként a középkor óta, az egész környék odajárt. Ott folyt a Szamos, ami rituális szempontból nem közömbös. És hát jó volt itt a gazdasági lehetőség. Bányavidék, egyszersmind borvidék volt, jó helyen, helyi kis világok metszéspontján. Voltak ukránok, voltak, kevesen az örmények, rájuk nagyon emlékszem a nagy barna szemük miatt, és voltak a székely bányászok.

K. Gy. Édesapádnak sok kellemetlensége volt?

B.-K. B. Hát, mint minden a román tanügyben dolgozó magyar kádernek, román tanügyi alkalmazottnak voltak kellemetlenségei. 1948 őszétől ő volt a magyar iskola igazgatója, és azt gondolta magáról, hogy ő mint neves futballista talán többet megengedhet magának… Apám futballista volt. *(Kedves kacagás a hallgatóságból.)* Hát innen eredeztethető az én hamvába holt futballpályafutásom, be voltam oltva futballal… Kedves figura volt, jó modorú, népszerű volt, kedvelték. Ezt a népszerűséget, gondolta, ki tudja használni, akár intézményesíteni is lehet. Karakán módon kiállt a magyar iskola érdekei mellett. Ez sokaknak nem tetszett, és amikor jött az ötvenhatos forradalom, aminek most is állítom: semmiféle hulláma nem volt nálunk, a rádióhallgatást leszámítva. Éjszaka hallgattuk a Kossuth Rádiót, ennyi volt az egész. Két év múlva „soviniszta szervezkedés" örvén mégis kivágták az iskolából, a román tanügyből, ráírták a szerződés bontására,

hogy csak kétkezi munkára alkalmas. Dolgozott is vagy négy hónapig a román vasútnál, talpfákat krampácsolt. A futball mindig beleszól az életembe. Őt valami román futballista kapcsolata elhelyezte Szatmáron könyvelőnek. Addigra persze már beadták az áttelepülési kérelmet, mi, gyerekek nem tudtunk semmit, nehogy elkotyogjuk. Harmadszori próbálkozásra 1962 nyarán átjöttünk, és ezzel vége lett az én romániai életemnek.

K. Gy. Volt hová mennetek?

B.-K. B. Anyám öccse jó nevű néprajzos volt Nyíregyházán. Erdész Sándor, isten nyugosztalja, tavalyelőtt meghalt. Az ő nevéhez fűződik a sóstói Falumúzeum megszervezése. Ő adott befogadó nyilatkozatot. Akkor ez még nem volt ebben a formában divatban. Onnan tudom, hogy apám húsz évvel később nagy nehezen kinyögte, hogy egyik osztálytársa Nagyenyeden, Cseterki Lajos kijárta, így sikerült az áttelepülés. Cseterki az Elnöki Tanács titkára volt, nagy hatalmú ember, és ő intézkedett. Telefonált, ahová kell. Három fiúgyerekkel nem volt egyszerű. Így aztán megúsztam egy csomó mindent, amit Romániában maradt barátaimnak nem sikerült. Apám konoksága és futballkapcsolata segített.

K. Gy. Ez sem volt a szabadság birodalma, de éreztél valami érdemleges különbséget? A te korodban.

B.-K. B. Óriási volt a különbség. Utólag rögzült bennem, feltűnt, hogy itt szinte soha nem verekednek a gyerekek, mármint Magyarországon.

K. Gy. Ott vadabb volt?

B.-K. B. Ott állandóan verekedtek/verekedtünk. Történelmileg, társaslélektanilag ez egy másik fejlettségi fok. Ezért nagy a különbség. Szinérváralja a régi Magyarország volt, a tízes évek, a századelő magyar világa, az itteni, a sárospataki

a két világháború közötti Magyarország. Onnan csöppentem át '65 szeptemberében, megint a futball miatt a sas-hegyi Arany János Gimnáziumba, és ott se volt soha verekedés. Én magam ezt úgy reagáltam le később már történészként vagy botcsinálta szociológusként, hogy a feszültség, a társadalmi rétegek és a különböző etnikumok közötti feszültség… ez lehetett az oka…

K. Gy. Ismered Dragomán Györgyöt, ő marosvásárhelyi. Azért említem, mert az ő elbeszélései tele vannak vadságokkal, iskolán belüli vadságokkal. A tanárok is nagyon gorombák és verekszenek. Én is úgy emlékszem, hogy minálunk a verekedés nagyon erős divat volt, de amikor a gyerekeimet kérdeztem, nem is értették.

B.-K. B. A Dragománé másik kor, akár a fiam is lehetne. Az én gyerekkoromban, az én időmben, mondjuk így, az erdélyi városok *még* magyar városok voltak, az ő idejében *már* fele-fele. Amikor én Szinérváralján gyerek voltam, a vegyes lakosság miatt akadtak összecsapások a különféle nemzetiségű kölykök között, de ilyesmi Szatmáron nem nagyon történt, csak a román többségű internátusban. Az általános iskolában ellenben nem! Oda román származású gyerekek is jártak – magyar tannyelvű osztályokba. Ők románul sem tudtak szinte semmit. Én tudtam románul, ők nem tudtak.

K. Gy. Hát hogy beszéltek?

B.-K. B. Magyarul beszéltek. Ismétlem, én jobban beszéltem románul, mint ők. Innen tudtam visszakövetkeztetni, hogy *korábban* nagyon erős volt a spontán magyarosodás. Létezik egy számítás, Katus Lászlónak a műve, amit azt hiszem, magyarul soha nem publikált. Történelmi demográfiai statisztikai számvetés, talán franciául vagy angolul olvastam valahol, egy kis brosúra. Lényege: ha maradnak a

régebbi trendek, az 1910-es trendek, ha nincs világháború, és mindaz, „ami utána következik", ami tudjuk, hogy történelmietlen, mert olyan, hogy *ha* – mi lett volna, ha – a történelemben nincs, akkor a hatvanas évekre minden erdélyi és partiumi város…

K. Gy. Minden magyar lett volna.

B.-K. B. A szász városokat leszámítva. Brassó, Nagyszeben, Segesvár talán nem. De visszatérek a kérdésedre. Többféle Magyarország volt: volt az ott, a sárospataki, és volt a budapesti. Ezeket az én fejemben helyre kellett tenni. Utólag azt gondolom, hogy ezért lettem történész. Ezek különféle idősíkok, s ezekre a különféle idősíkokra más-más szabályok érvényesek, erre elég hamar rájöttem. Nem tehetek róla, de így történt. Nem hibám és nem erényem se. Egész egyszerűen „így alakult"… Lehet, hogy jobb lett volna, ha Erdélyben maradok, például Kolozsvár kimaradt az életemből.

K. Gy. Örülsz, hogy ez mind megadatott?

B.-K. B. Nem örülök, de el kell fogadnom, hogy *így* van.

K. Gy. Összetettebb lett ilyen módon a funkciód s a látásmódod…

B.-K. B. Minden más lett volna, ha apámnak nincsenek jó futballkapcsolatai. Akkor lehet, hogy most Ausztráliában vagy Chilében beszélgetnénk.

K. Gy. Hát ez volt az ifjúságod. Így alakult, most ne minősítsük, hogy jól, rosszul. Azt hiszem, jól jártunk, mert nem írtál volna ennyi érdekes könyvet. Más áttekintésed lenne.

B.-K. B. Valószínűleg. De ehhez kellett a diplomatapálya is.

K. Gy. Alapvetően történész vagy, voltál diplomata is, méghozzá hivatásos, karrierdiplomata. Volt még más mesterséged is?

B.-K. B. Hát, ha a futballt annak veszük…

K. Gy. Vegyük. *(Kuncogás a hallgatóságban)*

B.-K. B. Félve mondom. Ez egy meg nem valósult álom, ez volt az első. De nem gondoltam igazán komolyam, sőt konfliktusaim jelentős része épp abból fakadt, hogy nem passzoltam abba a közegbe. Más volt a mentalitásom s az értékrendszerem. Mert nem elég, ha valaki jól „bánik" a labdával, a játékostársakkal s az edzővel, meg persze a „vezetőkkel" is jól kell bánni… Ez nekem nem nagyon ment… Naivan azt gondoltam, hogy futballozom kicsit, s ha minden jól alakul, bekerülök a Ferencvárosba, és a túrák között/alatt majd román regényeket fordítok.

K. Gy. Ténylegesen fordítottál.

B.-K. B. Kiderült, hogy van hozzá érzékem. Román szakos voltam, az Eötvös-kollégiumba jártam, és szemináriumon kellett egy román novellát fordítani, stílusgyakorlatnak hívták az ilyesmit. Ha jól emlékszem, Liviu Rebreanunak, aki ludovikás tiszt volt, s az első novelláit magyarul írta, de ez egy román nyelven írt novella volt, *Ofilire* (Fonnyadás) volt a címe: ezt kellett áttenni magyarra. Elég jól sikerült, így derült ki, hogy ez nekem könnyen megy. Megkérdezték, nem lenne-e kedvem ezzel foglalkozni. Tehát a második a műfordítás.

K. Gy. Fordítás közben nem jutott eszedbe, hogy te is írjál?

B.-K. B. Szépirodalmat? Nem.

K. Gy. Eszedbe se jutott?

B.-K. B. Eszembe jutott, de azt gondoltam, hogy annál bonyolultabb dolog, mint regényt írni, nincs. Egészen különleges kihívás, nem éreztem erre késztetést. Nem éreztem készen magam erre. Az utóbbi időben, húsz éve motoszkál

bennem ilyen gondolat, hogy *egyet* kellene írni, de azt hiszem, már nem írom meg.

K. Gy. Diákkorodban miről ábrándoztál, mi leszel?

B.-K. B. Hát a futballista, természetesen, legalábbis egy darabig… *(Konrád kacag.)*

K. Gy. Hány éves korodig tartott ez?

B.-K. B. Huszonkettőig

K. Gy. És azután?

B.-K. B. Azután jött a műfordítás, mert ahhoz nem kellett levéltári kutatásokat folytatni. Ahhoz csak egy szótár kell, invenció meg némi stílusérzék, meg persze egy becsületes fenék, de az a történetíráshoz is kell. Sokat kell ülni a kézirat mellett, mert magától nem gyarapodik, nem fejlődik. Tehát a történetírás mégiscsak a fő, az a harmadik, és aztán belekóstoltam a diplomáciába. De ez már a rendszerváltás című bűvészmutatványnak a melléktermék.

Kápéjé Hogy lettél diplomata? Először Bukarestbe kerültél, ha jól tudom.

B.-K. B. Igen, természetesen Bukarestbe. Volt itt ez az átmeneti időszak, az emberarcú szocializmus hanyatló korszaka '86-tól fölfelé. '88-ban szólt Kiss Gy. Csaba és Kovács István barátom, némileg idősebbek nálam, hogy van itt ez az MDF-dolog, gyere el, mert, mit tudom én, fontos. Kisnemesi idealizmus meg a tizenkilencedik század. Ilyeneket mondtak. Meg azt is, hogy közel negyvenévesen már illik „színt vallani…". Szabad György is benne van. Ez nekem fontos volt, mert hozzá írtam a szakdolgozatomat. Jó, hát, ha ő benne van, akkor biztos jó. Bekapcsolódtam. Az MDF-nek volt egy külügyi bizottsága, franciául már elég jól tudtam, és annak lettem a második számú francia referense és az első számú román referens.

K. Gy. Szávai?

B.-K. B. Szávai. Ő volt az első számú francia referens és a főnök. Ő még nem volt benne, tudtommal, de az is lehet, hogy ott volt. De Szávai János volt a nagyfőnök. Első számú román referens lettem. Aztán '90. április 8-án az MDF megnyerte a választásokat, nem minősítem, hogy milyen körülmények között, mert ez már történelem, és túl közel van. Egy héttel később összehívtak bennünket, a külügyi bizottság tagjait. Jeszenszky Géza – tudtuk, hogy ő lesz a külügyminiszter. Körbeadtak egy A/4-es papírt, amire mindenki ráírta, hogy mire ácsingózik a királyi magyar külügyminisztériumban. Én akkor szerényen nem azt írtam, hogy Genf meg New York meg Brüsszel, nagykövet, főkonzul, államtitkár meg ilyesmi, hanem Bukarest. Kulturális tanácsos. Nagy csend lett. Felolvasták, előtte mindenki megmondta, mi akar lenni, voltunk vagy húszan.

K. Gy. Bolondnak néztek.

B.-K. B. Azt hiszem igen, egy kicsit. De megnyugodtak. Ez ki van pipálva. Tudták, hogy fontos, és megkönnyebbültek. Egy versenytárssal kevesebb, mert azt is tudták, hogy több is kijöhetett volna a kettős pozícióból.

K. Gy. Párizsra, Londonra többen is bejelentkeztek?

B.-K. B. Persze, de ezt ma sem szabad elmondani senkinek. Számomra egyértelmű volt, hogy ha én azonos akarok maradni önmagammal, ahogy ma is akarok, akkor Bukarestet kell választanom. Így is ért kritika, igaztalanul, egyszer Párizsban, Zeke Gyuszi jóvoltából. Érdekes történet. Nem sokkal később, úgy rémlik, '91 őszén Jeszenszky engedélyével Párizsba mentem egy történészkonferenciára, összefutottunk az utcán, és megkérdezte, hogy te miért nem vagy Bukarestben? Kérdem, miért. Mert neked Bukarestbe kel-

lett volna menni diplomatának, nem itt Párizsban lófrálni. Mondtam, hogy az a helyzet, hogy én Bukarestben vagyok diplomata. Tehát kiderült: nem vagyok MDF-es ejtőernyős és karrierista meg Jeszenszky-komisszár, mert a hátam mögött annak is gondoltak, annak is mondtak. A helyemre mentem.

K. Gy. Oda, ahová való vagy.

B.-K. B. Életem egyik legjobb döntésének tartom utólag is.

K. Gy. Mennyi ideig voltál?

B.-K. B. Négy évig és hét hónapig

K. Gy. Hasznos volt, sokat tanultál.

B.-K. B. Életbevágóan fontos volt. Valószínűleg azért, mert az összes illúziómmal le kellett számolnom… Hogy is mondjam, hogy diplomatikusan fejezzem ki magam: az addigi maradék illúzióimat sikerült elveszítenem. Már ami volt még bennem. Az én addigi történészi, mondjuk így, munkásságom a román nemzetfejlődés iránti empatikus, megengedő, megértő attitűd jegyében fogant. Nevezzük így. Ez továbbra is így van, de csak amikor írok.

K. Gy. Nagyon érdekes esszéje van Borsi-Kálmán Bélának a *Kérdések és álkérdések* című könyvben.

Kápéjé Bíró Béla írja le rólad, hogy te vagy a román–magyar kapcsolatok legempatikusabb híve.

B.-K. B. Szó, mi szó, nagyot változtam kint Bukarestben. Az empátiám megmaradt, különösen, amikor leülök az íróasztalomhoz, illetve a számítógépem elé, de most már – nem azt mondom, hogy erőszakot kell tennem magamon, mert nem kell – sokkal nagyobb szkepszissel nézem ezt az egészet. Mert mindent, úgy értem, minden rosszat megcsináltak velem a volt román nemzedéktársaim és kollégáim. Azt hit-

tem, hogy ez csak rossz álmaiban történhet meg az emberrel. Ezen már túl vagyok, de akkor ez a lecke még hiányzott az én történészi profilomból. Ezt is megkaptam. Az empátia megmaradt, hangsúlyozom, csak semmi sem ugyanaz többé…

K. Gy. Bocsáss meg hogy a szavadba vágok. Abban a dolgozatban vitatkozol a lehetőséggel, annak az illúziónak a lehetőségével, hogy Románia valamilyen közép-európai demokratikus társulás beilleszkedő része lesz. De hát ez az idea, hogy legyen ilyen közép-európai társulás, mint külön egység, az Unió-fejlődéssel elesett. Egy új szituáció van. Azt hogyan vonatkoztatod az Európai Unió-tag Romániára?

B.-K. B. Van erről elképzelésem, írtam is erről többször. Meg kell mondanom az igazat, hogy 2003 augusztusától én fokozatosan visszaprovincializálódtam. Akkor jöttem haza Párizsból [a párizsi misszióból]. Óriási a között a különbség, amikor az ember diplomataként jut az információkhoz, a diplomata kollégákkal az érintkezést nem pótolja semmi. Internetezhetsz ebben a témában négy órát, én nemigen szoktam, de az nem ugyanaz. Az ember fokozatosan elveszíti a frissességét, a hiteles tudást, hogy érvényesen nyilatkozzon. Megpróbálom a maradék tudásomra támaszkodva szemlélni és értelmezni a dolgokat. Megpróbálom empátiával nézni, mert, ismétlem: a „román jelenség" iránti empátiámat nem veszítettem el. Sajnos az az érzésem, hogy – bár nem kevés ellentmondással – a román nemzetstratégia szempontjából jól alakulnak a dolgok: az továbbra is sikertörtént. Az, mert amit a nagy román reformnemzedék, az a Kossuthékkal, Deákékkal egyenrangú társaság – Bălcescu, Kogălniceanu, Cuza, a Brătianu testvérek, utóbb Ionel Brătianu, Maniu, Goga és a többiek – annak idején elképzelt, az szinte maradék nélkül megvalósult. Ellentétben a Kossuth-

féle ábránddal a „virtuális Magyarországról". Kossuthék vágyai sajnos – minden jel szerint – egyszer s mindenkorra illúziónak bizonyultak. A Nagy-Magyarországra vonatkozó vágyálom 1920-ban mindenképpen szertefoszlott, ez bebizonyosodott. Ennek vagyunk a kárvallottai. Ez így is marad. De ez a románoknak sem jó, mert azt gondolják, hogy nekik ezentúl is minden sikerülni fog. Bármit csinálnak, az úgyis sikerül. Történelemfilozófiailag ebben nagyon nagy veszély is rejlik: mert mi lesz, ha egyszer *mégsem* sikerül. A *Magyar Nemzet*ből és a *Népszabadság*ból követem az eseményeket. Tanulmányokat is olvasok. Nem érzékelik, Băsescu sem, hogy az orosz politikával nem érdemes ujjat húzni, hogy Oroszországgal, az orosz politikával, az orosz nagyhatalommal nem éri meg tengelyt akasztani. Márpedig ezt megtették többször,'89–90 óta állandóan ingerlik az oroszokat, a nagyorosz érzékenységeket, amelyeket még nem lehet levenni a történelem napirendjéről, lásd Putyin legutóbbi megnyilvánulásait (2008 – *a szerk.*). Ez bele van kódolva a nemzetközi viszonyok történetébe. Mintha Băsescu és tanácsadói nem érzékelnék, mintha elfeledkeztek volna róla, hogy a tűzzel nem szabad játszani, ez a még nincs lejátszva az oroszok részéről. Az orosz diplomácia az egyetlen olyan diplomácia, amely nem ül fel a román manővereknek, soha nem ült fel, mondjuk kicsit karikírozva, a román „politikacsinálásnak". Átlát rajta, hiszen maga is, akárcsak a román, bizánci vételtésű. Szentpétervárott és Moszkvában mindig pontosan tudták, hogy a románok mit akarnak. Hiszen ők is ugyanezt csinálják. Erre születni kell, minimum bizánci ortodox kereszténynek kell lenni, hogy ezt ilyen flottul lehessen csinálni. Magyarán az oroszok hajszálpontosan tisztában vannak vele, hogy mi mire megy. Ez a Besszarábia-ügy

nem egy lezárt kérdés, s megismétlem: orosz szempontból nagyon érzékeny dolog. Tévedhetek, de azt gondolom, itt az oroszok még nem mondták ki az utolsó szót.

K. Gy. A Moldovai Köztársaságra gondolsz?

B.-K. B. Igen. Igen.

K. Gy. Mit mondhatnának az oroszok? Mit akarhatnak?

B.-K. B. Még semmit. Egyelőre semmit. Várnak. Az oroszok okosak, tudják, hogy a történelemnek ritmusa van. Látod, mit változott három év alatt, mit változott tíz év alatt? A romjaiban heverő Oroszország visszanyerte korábbi erejét, még nem teljesen ugyan, de majdnem, és most még várnak. Ez csak egy intuíció részemről, remélhetőleg nem így lesz. Irakba belefulladtak az amerikaiak, ami várható volt, sokak szerint ebből nem fognak jól kijönni. Én magam is megkockáztattam, írtam erről néhány geostratégiai elemzést, jelentést még diplomata koromban, hogy legyen egy kis szakmai hátterem. Nem lett nagy sikerem a magyarországi politológusok körében, úgy tesznek, mintha ez nem lenne. Mindegy, nem baj, benne volt a kalapban. Amerika, ha jól is jön ki ebből a kalandból, ami egyre kevésbé valószínű, mindenképpen erőfogyással és komoly presztízsveszteséggel jön ki. Minden bizonnyal újra kell tárgyalni a világstratégiát.

K. Gy. Mármint az oroszokkal.

B.-K. B. Az oroszokkal is és mindenkivel.

K. Gy. Mindenkivel, akinek ereje van.

B.-K. B. Az összes játékossal. Most már ezeket is játékosoknak tartom, hogy visszamenjünk a futballhoz. Az aktorok, *les acteurs* franciául. Ezekkel újra kell a játszmákat tárgyalni, gondolni. Majd. Nem tudjuk még milyen igényt fognak az oroszok benyújtani. Jósnői babérokra soha nem pályáztam.

Kápéjé Hogy fogadtak téged Bukarestben. A románok és a bukaresti magyarok?

B.-K. B. Ez is egy felemás dolog, attól függ, kiről beszélünk. A kollégáim, a profi, a vérprofi kollégák, a diplomaták, mint már céloztam rá, MDF-es komisszárt sejtettek bennem. A magyar kollégák. Azt hitték, hogy jelentést fogok írni Jeszenszkynek meg Antallnak. Mármint róluk. Elég hamar kiderült, hogy ez nem tartozik megrögzött szokásaim közé. Szó mi szó, ott tettek keresztbe, ahol tehettek, borzalmas élmény volt. Zsigerből utasítottak el, persze azért nem mindenki, idővel több valódi barátra is szert tettem közülük. A bukaresti magyarok rokonszenvvel, szeretettel fogadtak. Persze akkor is így fogadtak volna, ha, mondjuk így, nem „erdélyi vérük" vagyok. Ez a mindenkori magyar diplomatának szólt. A románok hivatalból, természetesen gyanakvással kezeltek. Zseniális húzással kezdték. Ezt később tudtam meg. Elterjesztették, mese, hogy történész, kulturális tanácsos vagyok, ez „fedőszöveg" csupán, valójában én vagyok a titkosszolgálatok, a magyar elhárítás és a hírszerzés főembere. Ezt suttogó propaganda formájában terjesztették. Így akartak kifúrni. Pillanatok alatt el is veszítettem azt a kis hitelemet, a presztízsemet, amit műfordítóként korábban összekapartam magamnak. Mindenütt terjesztették, ahol csak lehetett, mindenütt, diplomáciai körökben: vigyázni kell vele, nagyon veszélyes pasas… Saját szempontjukból megint zseniálisak voltak.

K. Gy. Nyugati diplomata körökben is?

B.-K. B. Naná. Erről fogalmam se volt, csak azt vettem észre, hogy…

K. Gy. Követségeken szokás arra gondolni, hogy ott vannak…

B.-K. B. Persze. Ismétlem, a saját szempontjukból voltak zseniálisak, mert azt mondták, amit mondani kellett. Alólam azonban kirántották a szőnyeget. Csak éppen én ezt nem tudtam.

K. Gy. Várjunk, ezt most nem értem. Nagy meglepődés lett volna diplomata kollégáid számára, hogy esetleg a magyar titkosszolgálat számára…

B.-K. B. Kikre? A magyarokra vagy a románokra vagy az idegenekre?

K. Gy. Idegenekre.

B.-K. B. Ezt nem tudom. Én akkor abban az illúzióban ringattam magam – nagy tévedés volt, életem egyik legnagyobb tévedése –, hogy majd én, mint valami modern Klapka, ha nem is békítem össze majd a két népet, a két nemzetet, de legalább a két értelmiséget közelebb hozom egymáshoz. Azt hittem magamról… Műfordítóként volt már néhány történészi munkám is, a román nyelvtudásom, a gyerekkori kapcsolatok. Beszéltem franciául, kicsit még oroszul is (Patakon három évig orosz tagozatos voltam!), németül is, közben társalgási szinten angolul is megtanultam, szóval nem lehetett volna csak úgy eladni. Ezeket én majd felvilágosítom, gondoltam: hogy is áll ez a magyar–román ügy. Ebből nem lett semmi, sőt nevetségessé tettek. A kérdésedre visszatérve: borzalmas volt. Kulturális tanácsosként bejártam a magyar SZDSZ-nek megfelelő, kifinomult bukaresti értelmiségiek társaságába, a Grupul Dialog Social rendezvényeire. Az 1989. decemberi forradalom lázas heteiben pillanatok alatt megalakultak. Gabriel Andreescu, Sorin Antohi, aki nagyot bukott itt Budapesten, nagy késéssel, Gabriela Adameşteanu, Gabriel Liiceanu, Mariana Celac stb. Gyanakodtak. Bizalmatlanok voltak. Nem értettem, mi történik. Mi bajuk

velem? Nem akarok neveket mondani, nem akarok senkit megbántani. Hát rendszerváltás van. Soha nem ártottam se történészként, se műfordítóként a román érdekeknek, sőt! Utólag úgy gondolom, ha megtehették volna, engem lézerágyúval penderítenek ki, azonnal kilőnek. Egyből repültem volna. Nem örültek annak, hogy ott vagyok, ráadásul mindent értek. Nekem hiába magyaráznak bármit, nem akarok nagyképű lenni, de sok mindent tudok, jóval többet, mint mondjuk egy dán vagy japán diplomata, jobban ismerem a román történelmet, de legalább annyira biztosan, mint ők. Merthogy ezt választottam hivatásként. S ez nagy hiba. Nem örültek annak, hogy ott vagyok. Skizofrén helyzetben voltam.

K. Gy. Nem eredményezett ez valami cinkosságélményt?

B.-K. B. Én is azt vártam, azt hittem, de nem. Ismétlem: hülyét csináltak belőlem. Paprikajancsit.

Kápéjé Tudsz mondani egy konkrét esetet, amikor „hülyét csináltak" belőled?

B.-K. B. Elmondok egy konkrét esetet, névvel… Elmondom névvel, hogy hiteles legyen. A Szverdlovszkban diplomázott Kovács Albert, aki magáról azt tartotta, hogy ő a világ legjobb Dosztojevszkij-szakértője – Bukarestben a világ legjobbja –, Mircea Dinescu apósa volt. Dinescu az ő Maşa nevű csinos lányát vette feleségül. Egy villában laktak a diplomata negyedben. Dinescu, mint a román rendszerváltás emblematikus alakja, mindig nagy házat vitt: diplomaták, román vezető értelmiségiek, *la crème de la crème*. Mentem ki hozzájuk, diplomatatáskámban az apósnak szánt magyarországi szakkönyvekkel, szerényen, vezetni sem tudtam még, autóm sem volt, gyalogosan. Ez 1991 tavaszán lehetett. Dinescu meglát, és azt mondja jó hangosan, hogy mindenki

hallja: *vine spionul şef.* Jön a főkém. Ezen én is jót nevettem, azt hittem viccel. Milyen jó vicc: főkém!

Kápéjé Egy diplomatával ezt meg lehetett tenni?

B.-K. B. Hát ő megtehette. Neki ilyen humora van. Ott volt egy csomó diplomata, öt-hat diplomata, angolok, amerikaiak, franciák, az a holland nagykövet is, Stork, Gyuri, aki összehozott bennünket Amszterdamban. Mindenki teli szájjal röhögött. Ahányszor odamentem, ezt mindig elsütötte. Kiderült, hogy ez nem vicc. Ők már úgy „értesültek", hogy ez a kis történész meg műfordító, ez mese habbal, fedő sztori, nem igaz, mert *én vagyok a rezidens.* Egyszer találkoztam Andrei Pleşuval, kulturális miniszter volt, aztán külügyminiszter is, meg miniszterelnök is rövid ideig, meg azzal a Dinu Giurescuval, aki a nagy Constantin Giurescunak volt a fia, aki a mi Szekfű Gyulánknak a megfelelője a román történetírásban. Vele már korábban New Yorkban is találkoztam, és ő az egyetlen román értelmiségi az életemben, aki nem volt hajlandó velem románul beszélni.

K. Gy. Mért?

B.-K. B. Találgassál. *(Nevetés a hallgatóságból.)* Angolul beszéltünk, meg franciául. Mondom neki, ne haragudjon uram, hát én már az óvodában is románul… De nem, ő csak franciául.

K. Gy. Neki ez miért volt jó?

B.-K. B. Nem tudom, nem tudom, ez neki mire kellett. Helyes fekete nő volt az élettársa, negyvenhetes születésű, szatmári eredetű. Elhívott egy partijára, a feleségemmel mentem, és úgy néztek rám… Szóval, azonnal fagyos lett a levegő. Ilyeneket csináltak…

B.-K. B. A Grupul Dialog Socialból, ahova én gyakran munkakörömből, kultúrtanácsosi kötelezettségemből kifo-

lyólag jártam, szabályosan kinéztek. Éppen csak hogy nem dobtak ki… Láttam, hogy rosszul érzik magukat a társaságomban. Árulkodó volt a testbeszédük. Voltak érdekes rendezvényeik, és kinéztek… Ez persze rosszulesett.

K. Gy. Mondd, Bélám, nem tartozott valamilyen módon a diplomáciai szolgálathoz egy olyan elképzelés, hogy ez is benne lehet?

B.-K. B. Dehogynem, csak én azt hittem, hogy volt egy rendszerváltás náluk is, nálunk is. Műfordítóként sohasem tapasztaltam korábban ilyesmit…

K. Gy. Nézd, én sokat találkoztam, megismerkedtem számos diplomatával, ismertem számos nyugati diplomatát is, és soha nem űztem el magamtól azt a képzetet, hogy nekik feladataik vannak. Jöttek hozzánk vacsorára, és a kérdéseikből láttam a rendszert, hamar rájöttem, hogy nekik más feladataik is vannak. Mintha ez a mesterségnek velejárója lenne.

B.-K. B. Neked igazad van, csakhogy kétféle diplomata van. Van, aki fedésben van, és van a gyalogos diplomata, aki nincs fedésben. Nagyon kemény belső hierarchia van. Nagyon hamar kinyílt erre a szemem, meg tudtam különböztetni, mi a különbség a kettő között. De hogy mennyire balfácán voltam kezdetben, arra jó példa, hogy nem tudtam: ők, a fedett diplomaták, a mieink, rendszeresen olvasták a mi, a gyalogos, „mezei" diplomaták jelentéseit, azokét, akik nincsenek fedésben. De én azt sem tudtam, hogy amit ők írnak, az kék csíkos papírra kerül, amit mi írtunk, az piros csíkosra. Soha egyetlenegyet sem láttam belőlük… Hiába voltam közöttük több mint tíz évig, nem jöttem rá, de arra igen: az enyémből ők szemelgethettek, mi nem ismertük az övékét. Fogalmunk sem volt, mivel foglalkoznak. A Ceauşescu- és a Kádár-rendszerben nem volt olyan, hogy diplomata, a dip-

lomata egyben a szolgálat kádere volt. Romániában sokkal inkább, mint nálunk. Azért voltak kivételek. Román szemmel sem lehettem volna az, amit terjesztettek rólam. Mindenkinek nem lehetett elmondanom, hogy Magyarországon azért volt egy rendszerváltás, s ez megváltozott, Romániában akkor még nem változott meg. Nem tudom, most hogy van. Nálunk a magamfajta civilek lehetőséget kaptak, hogy valamennyi időt diplomataként eltöltsenek valahol. [Kulturális misszió volt.]

Kápéjé Hadd tegyek itt egy javaslatot. Nem akarom ezt az izgalmas beszélgetést megszakítani, de idő van, és szeretném, ha szó esne még valamiről. Itt van ez a könyv, az *Öt nemzedék és ami előtte következik*. Ennek van egy érdekes, izgalmas előtörténete is. Szeretném, ha a címet megmagyaráznád, és elmondanád, hogyan jutottál ehhez az anyaghoz, és egyáltalán, hogyan alakult ennek a történetnek a sorsa a te kezedben. Ez a könyv nem annak készült, ami végül lett belőle…

K. Gy. Akkor ugye ez egy 1956-os történet volt…

B.-K. B. Nem, Gyuri, ez egy 1919/1920-as história…

K. Gy. Szóval, ha jól tudom, ezzel lettél nagydoktor… S mondd, jelentett-e ez valamilyen változást az életedben?

B.-K. B. Talán azóta többen köszönnek, de a könyveimet éppúgy nem olvassák, mint ahogy ezt te sem olvastad…

Kápéjé Mit jelent ez a cím: *Öt nemzedék és ami előtte következik?*

B.-K. B. A címekkel mindig bajban vagyok, de ezt megálmodtam egy hajnalban.

K. Gy. Biztos álmodtad? Álmodban láttad?

B.-K. B. Nem tudom, hogy láttam-e, de megálmodtam. Hajnali félálomban. Van néhány barátom, ilyen Bíró Béla, ő

mutatta be ezt a könyvet először, akkor kiderült számomra, hogy jobban érti, mit jelent ez a cím, mint én. Szerencsére vannak ilyen barátaim, ilyen Filep Tamás Gusztáv, a szerkesztő, aki ugyancsak jobban tudja, hogy én mit csinálok, mint én magam. Nélküle nem ilyen lett volna ez a könyv.

Kápéjé Ő egy másik alapos ember melletted.

B.-K. B. Igen. Ő nálam sokkal alaposabb, mindent tud, amit ide tudni kell. Tudja, amiket én nem tudok, mi a belső dinamikája a textusnak, érti az ortográfiát, a mondatok ritmusát, a vesszők helyét, a kis- és nagykötőjelek közötti különbséget, stb. És olyan szeme van, mint senki másnak. Szerintem Magyarországon ő a legjobb. Ez az én szerencsém, senkit nem akarok megbántani, számomra ő a legjobb szerkesztő.

Kápéjé Hogyan jutott hozzád ez a történet, és kitől? Ez a kérdés.

B.-K. B. Igen. Ez egy felkérés eredménye. Én lusta ember vagyok, nem mozdultam volna el a tizenkilencedik századtól, be voltam ágyazódva: Kossuth- emigráció, román nemzettudat, görög hatás a románokra, fanarióták, ilyesmi. De O'sváth György, a *Commission Européenne* egyik nagy hatalmú igazgatója, a nyolc nagy hatalmú főnök közül az egyik, Antall József barátja, levélben megkeresett, azt hiszem, 1991 januárjában, hogy talán nekem ezt meg kellene csinálni. Az ő nagybátyja, Niamessny Mihály volt a temesvári diák-összeesküvés főkolomposa 1920-ban. Úgyis Bukarestben vagyok, ráérek, gondolta, ott van a nagy levéltár, nekem ezt meg kell csinálni, nagyon hálás lesz, stb. Kedves volt, előzékeny mindenfélét mondott, amit ilyen nagy hatalmú emberek szoktak mondani. Nem tudtam kitérni. Mentségemre, semmit nem tudtam erről a történetről, nem szégyellem, mert senki

se tudott róla akkoriban. 1919–1920-as diák-összeesküvés, amelynek harmincnégy fiatal húsz év alatti, 16-17-18 éves és tíz felnőtt résztvevője elhatározta, eldöntötte, hogy márpedig ők nem engedik, hogy a Trianon után szétszedjék Magyarországot. Temesvárnak, a Bánságnak, ha törik, ha szakad Magyarország kebelén belül kell maradnia. Ez volt az eszmei mondanivalójuk. Ezt ők nem hagyják, nem hagyhatják. Szervezkedtek, Levente Szövetségnek nevezték magukat, pedig akkor még nem volt leventemozgalom. Nem tudom, miért. Senki nem tudott róluk semmit, megkérdeztem, akit csak lehetett. Megkértem temesvári ismerősöket, Ormos Máriát, Romsicsot, Szász Zoltán, Raffay Ernőt. Próbáltam a román levéltárba bejutni, nem kaptam engedélyt. Erre nagyon büszke vagyok. Én vagyok az egyetlen magyar történész, akinek soha nem sikerült a román állami levéltárban kutatni. (Viszont – de ez egy másik történet – az Akadémiai Könyvtár kézirattárában találtam forrásanyagot a Cuza-korszakra, de tíz évvel korábban!) A bukarestiben. Tudni kell, hogy a román levéltárak továbbra is a belügyminisztérium hatáskörébe tartoznak, nem úgy, mint nálunk. Ott érzékeny terület maradt. Tudtam, oda soha nem fogok bejutni. A sors iróniája, hogy nekem mint kultúrtanácsosnak lett volna a feladatom, hogy a levéltárak kutathatóságát megkönnyítsem, összehozzam a vezetőket, a két minisztérium vezetőit, hogy ezt tető alá hozzák. Öt év sem nem volt elég, hogy ezt elérjem. Sem a főigazgatóval, sem a helyettesével nem tudtam beszélni, pedig mindketten jó nevű történészkollégák voltak… Zárójel bezárva. Hazajöttem dolgavégezetlenül, de hát megígértem O'sváth Györgynek, hogy megcsinálom. Elég kínos helyzetbe kerültem, ott álltam megfürödve… Volt szerencsére egy fiatal, mindent olvasó történészkolléga, Bárdi

Nándor, aki valamit egyedüliként tudott a dologról. Kezembe adott egy könyvet, abban volt négy lap erről. Ez a legtöbb, ami erről írtak. '96 márciusában aztán itt Magyarországon magával vitt az Országos Levéltárba, és megismertetett egy idős hölggyel. Ő előkajtatott valahonnan egy aktacsomót, és akkor kiderült, hogy van egy dosszié. Kezembe nyomta, tele volt mindenféle többnyelvű újságkivágásokkal. Minden a bánsági hírlapok, a temesvári újságírók tudósításain alapult. Nagyon jó munkát végeztek. Magyar, német és román nyelvű temesvári hírlapokból kivágott anyagok voltak: *Temesvarer Zeitung, Banater Zeitung, Banatul* stb. Nagyon alaposan megcsinálták, innentől kezdve már lehetett tudni, hogy miről van szó. Ezen a szálon már el lehetett indulni. Ez itt máris egy ponyvaregénybe illő történetsorozat. Jöttek az újabb források, újabb és újabb adatokat találtam. Niamessny Mihálynak az édesanyja jó nevű írónő volt a húszas-harmincas években: Niamessnyné Manaszy Margit, aki Herczeg Ferenc köréhez tartozott, s aki szintén megírta ezt történetet, amiről a sors iróniájaként csak nagyon későn, 2005 januárjában szereztem tudomást. Én csak a világháborús évekről egészen az 1918/1920-as összeomlásig *Villámlik messziről* címmel írt kiváló naplóját használtam. Aztán, iszonyatos mázlival a kezembe került a mint kiderült, a legeslegfontosabb szereplő unokájának a családi krónikája, *oral history* formájában. Oda akarok kilyukadni, hogy ez egy fedő dolog volt ez a leventeper, valószínűleg volt mögötte egy sokkal komolyabb, keményebb történet. Az osztrák–magyar hadsereget leszerelték, mindenki ismeri Lindner Béla mondását: nem akarok több katonát látni. Újjá kellett szervezni a hadsereget. Szóbeli utasítása volt ennek a figurának, úgy hívták, hogy, mindjárt mondom a nevét… Nosek Broniszláv, megkapta

a parancsot Horthytól, hogy minimum a leszerelt, de még hadra fogható katonákat, a törzsüket szervezze meg, és adott esetben lépjenek fel. Ez egy temesvári, félig morva, félig lengyel származású ember volt, aki tíz nyelven tudott, de úgy tett a hadbíróság előtt, mintha magyarul nem tudna. Így volt megszervezve. Kiderült, hogy az is egy színjáték volt, nehogy elszólja magát. Úgy derült ki, hogy fontos ember, hogy a második fordulóban húsz év várfogságra ítélték. Onnan lehet tudni, hogy ebből több évet le is ült, hogy itt van a könyv hátsó borítóján ez a dohányszelence, szivardoboz, amit a nagyszebeni börtönben faragott. Ezeket mind megszereztem, teljesen véletlenül mind a kezembe kerültek, már „csak" ki kellett találnom, mi történhetett, és ezt ürügyül használtam fel arra, hogy a magyar társadalomfejlődésről vallott, mondjuk így, rögeszméimet, amiket harmincöt-negyven év alatt magamban kialakítottam, kifejlesztettem, ennek az ürügyén megcsináljam, formába öntsem, megfogalmazzam. A végét pedig lezártam egy geopolitikai jellegű elemzéssel: a magyar és a román nemzetkoncepció, annak francia mintái alapján és annak tükrében – és mindennek geostratégiai összefüggésrendszerében…

K. Gy. Milyen volt a könyv fogadtatása?

Kápéjé Éppen ezt akarom kérdezni, mi változott a te környezetedben ezután, történt-e valami?

B.-K. B. Én ennél jobbat nem tudok csinálni. Ez a maximum, amire képes voltam. Mindez egy hihetetlen szerencsesorozat része. Tulajdonképpen az életem is az, mert annyi furcsa dolog történt velem, amiről én magam is gyakran gondolom, a fele sem igaz, és *mégis* igaz. Ígéretemet betartva tizenöt év alatt össze tudtam hozni és ráadásul nagydoktori disszertáció formájában be is nyújtottam, ebből írtam

ugyanis az akadémiai doktori értekezésemet, meg is védtem rövid idő alatt.

K. Gy. Ez csak temesvári történet, vagy kiáramlott máshova is? Más városokba is?

B.-K. B. Nagyváradra. De talán aradi szála is volt, ezeket eltussolták. Nagyváradon volt egy legalább ilyen fontos szervezkedés, ami Cserey–Lukács-összeesküvés néven futott, de ami igazán fontos, hogy ez a történet felhasználtatott a londoni és párizsi nagykövetei tanácskozásokon. Alexandru Vaida Voievod volt akkor a román diplomácia irányítója, aki Vajda Sándor néven magyar országgyűlési képviselő volt korábban. Alparétről induló nagyon tehetséges román politikus, aki miniszterelnök volt, és külügyminiszter egy személyben. Ő 1920 elején ezzel védte ki az erdélyi és partiumi meg a bánsági magyarság panaszait, miszerint az unitáriusokat meg egyáltalán az erdélyi felekezeteket Erdélyben zaklatják a román hatóságok, s a brit diplomácia ezzel kapcsolatos neheztelését, hogy a temesvári diák-összeesküvést hozta szóba, taktikusan magyar irrendenta veszélyre hivatkozott, és megtévedt fiatalokról beszélt, meg arról, hogy Horthy van mögöttük, ezeket most le fogják csukni, mert a bűnös Nagy-Magyarországot akarják visszaállítani… Holott június 4-ig Nagy-Románia sem létezett még, legalábbis államjogilag. Pár héttel vagyunk Trianon előtt. Ügyesen manőverezett, semlegesítette, lecsillapította a románellenes indulatokat. Tehát van itt egy pici diplomáciatörténeti jelentősége, következménye is ennek a történetnek. Nekem pedig azért volt fontos, mert ebben a második fejezetben rekonstruálni tudtam a bánsági társadalomtörténetet, s ez végeredményben nem más, mint maga a magyar társadalomtörténet. Asszimilációs stratégiák, hasonulási kényszerek, identitásváltás, integrációs tervek… meg egyebek…

K. Gy. Temesvár egy furcsa társadalom volt. Voltam ott nemrég. 1910-ben így kategorizálták a népességet: a legnagyobb volt a német nyelvű, a második a zsidó, a harmadik a magyar, a negyedik a szerb és az ötödik volt a román, nagyság szerint.

B.-K. B. Cseréld meg a zsidókat a magyarokkal, de nem szabad különbséget tenni, mert a zsidók is magyarul beszéltek, s többségükben úgy is éreztek. 1920 után külön nemzetiséget csináltak belőlük, de csupán 4-5%-uk vette magára ezt a mesterséges köntöst, azok, akik ki akartak vándorolni Palesztinába. Volt egy erős cionista társaság is Temesváron, erősebb, mint másutt. De ez a temesvári zsidóságnak csak maximum a 10%-a volt. A többiek minden erejükkel, körömszakadtáig tiltakoztak, hogy őket másnak tartsák, mint magyaroknak. Különleges dolog a temesváriság, minden szempontból más. A magyarosodás azért volt ott annyira erős, mert határvidék volt. Történelmileg vajmi kevés esélye volt, ez a *danse macabre*, haláltáncszindróma. Mindennél erősebb volt a kötődés, mindennél különlegesebb, még jobban magyarosodtak. Nagyon szép, de nem lehetett megvalósítani

Kapéjé Másfél órája beszélünk, ha van még valami, ami bennetek maradt, akkor azt még mindenképpen…

K. Gy. Én még szívesen elhallgatnám Bélát. Talán még van annyi időnk. Engedj egy rövidebb kitekintést. A *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesdett polgár* című könyvedben mintha egy hosszabb trendnek a szimpátiával való üdvözlését látnám: a magyar polgárosodásnak a sajátos leírását látnám. Még egy-két szót mondj erről. Fontos kérdések vannak a másik könyvben, a *Kérdések és álkérdések*ben is, amely részben Bibó hatvanas években írott elemzései nyomán, de

már a huszonegyedik század kezdetén az izraeli–palesztin viszonyról valamit mond. Az sem egy optimizmustól duzzadó írás. Az előző könyv minthogyha mégiscsak egy produktív trendre utalna.

B.-K. B. Igen ez a könyv, amire utalsz, *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár* nem más, mint ennek az előzménye. Itt írtam meg darabokban azt, amit a magyar társadalmi fejlődésről, annak tipológiájáról tudni vélek. Nem állítom, hogy teljesen igazam van. Ezt gondolom róla. Negyven évig gondolkodtam rajta.

K. Gy. Össze tudnád dióhéjban foglalni?

B.-K. B. Nem lehet elválasztani egymástól Magyarországon és az egész térségben a polgárosodást és a nemesedést. A kettő összeszövődik, átcsap egymásba.

K. Gy. A nemesedésen érted…

B.-K. B. A nemesítést is. Volt egy spontán, a középkorra visszanyúló nemesítés, a végvári harcok idején, de még korábban is. A törökkor után viszont mesterségesen, a betelepítésekkel együtt [folyt a nemesítés]. Ha valaki vinni akarta valamire, igyekezett nemesi diplomát szerezni. Az ország jogrendszere, intézményrendszere, presztízshierarchiája ugyanis csaknem érintetlenül megmaradt, erősen feudális jellegű „skatulyázó" szellemiség uralkodott: csak az számított embernek, politikailag releváns személyiségnek, akinek volt nemesi címe. Mindenki, ak, vinni akarta valamire, arra törekedett, hogy ezt megszerezze. Jó példa erre a Klapka család esete. Ekkor, a bánsági társadalomtörténet feltérképezése során döbbentem rá, milyen jó, hogy én Klapkával korábban sokat foglalkoztam. Nyakló nélkül adták ezeket a nemesi címeket. Nem is csupán a magyar származású egyéneknek, hanem szerbeknek, de főleg németeknek, szlovákoknak, ro-

mánoknak, macedo-románoknak, ők pedig akkor pápábbak lettek a pápánál, hamisítatlan magyar nemesek lettek belőlük. Nemcsak kinézésükben, mentalitásukban is. Ez a zsidókra ugyanúgy vonatkozik. Akarva-akaratlanul a magyar zsidóság is úgy vált magyarrá, hogy az akkor legpregnánsabb értékvilághoz, a presztízshierarchia csúcsán lévő viselkedésnormákhoz/mentalitáshoz próbált alkalmazkodni, hasonulni. Úgy vált magyarrá, anélkül, hogy ennek tudatában lett volna. Egy csomó nemesi áttitűdöt, magatartást vett át észrevétlenül, még a dzsentrivé torzulásuk előtt. Még ennek a pozitív időszakában, már a reformkorban is, mondjuk '67-ig, vagy 1880-ig körülbelül. Ebben igaza van egyik szakmai ellenlábasomnak, bár csak vitatkozunk, Gyáni Gábornak. Ő is azt gondolja, nem lehet különbséget tenni a két folyamat között, nincs külön polgárosodás. Jó, annak megvannak a maga karakterisztikumai, jellegzetességei, de a magyar társadalom együtt mozog. Nemesek is, a nemesi rétegek, a kisnemesek is különösen igyekeztek polgárosodni. Ehhez hozzásegítette őket az, hogy aki kenyérkereseti foglalkozásra kényszerült, mészáros vagy kőműves, netán borbély lett kisnemes létére, nem veszítette el a nemesi címét. Szemben más országokkal, Lengyelországban vagy Franciaországban például, de máshol is, ahol azok, akik kétkezi munkára fanyalodtak, automatikusan elveszítették a nemesi, kisnemesi címüket. Ezt a légkört vették át a zsidók is. Nem beszélve arról, hogy bár tagadhatatlanul patriarchális és itt-ott kicsit lekezelő attitűd érvényesült a zsidókkal vagy a cigányokkal szemben, óriási volt a különbség Ukrajnával, Lengyelországgal vagy Romániával összehasonlítva. Volt valami a régi magyar világban, ami sokkal rokonszenvesebb volt a zsidóság számára. Befogadóbb volt a légkör.

K. Gy. Ez egy szimbiózis.

B.-K. B. Szimbiózis volt. Spanyolország a másik példa. Van még egy nyelv, a ladino, amit a tizenötödik századi spanyol zsidók anyanyelvként használnak, a másik a magyar. A zsidók valóban magyar zsidók, nem is lehetnek mások.

K. Gy. Nem értem, hogy veted össze a ladinóval a magyart.

B.-K. B. Úgy, hogy az a másik nyelv, amit a spanyol zsidók *anyanyelv*ként fogadtak el a héber vagy a jiddis helyett. Az egyik a ladino, a másik a magyar.

K. Gy. Izraelben vannak közösségek, a Dunaszerdahelyről származók például, amelyek harmadíziglen már magyarul beszélnek otthon, mert nem illik beszélni héberül, mert az a vallásgyakorlatokra fenntartott nyelv, és nem jiddisül, hanem magyarul beszélnek, mert azt hozták magukkal.

B.-K. B. Csempészáru, mondja Erdélyi Lajos, az Erdélyből származó Laló, fotográfus, újságíró.

Kápéjé A nyelvre mondja, hogy csempészáru?

B.-K. B. A nyelvre és a kultúrára. Ezt megőrizték, akármi történt is. Vészkorszak, holokauszt, Auschwitz – megőrizték, mert annyira magyarok lettek. Ez arra utal, hogy volt valami érzelmi töltés is a dolgok pozitív korszakában. Olyan zsidó családdal is találkoztam Montrealban, ahol az ötödik nemzedékben, a húszas években mentek ki a dédszülők, és a dédunokák még magyarul beszéltek a 80-as években. Rosszul, hibásan – *de magyarul.*

K. Gy. A nemesedés az igazából a polgárosodásnak egy fázisa? A nagypolgárosítás?

B.-K. B. A nagypolgárosodás az kicsit más, az egy külön dolog, az inkább az arisztokráciához kötődik. A folyamata persze ugyanaz: aki nagyiparos karriert futott be, az az arisz-

tokráciához illeszkedett, aki pedig nem volt annyira sikeres, az inkább a köznemességhez idomult, később, nem kevesen a dzsentrihez is. Merthogy itt is hierarchikus rétegződések vannak. Azt te legalább úgy tudod, mint én, mert én is a Konrád–Szelényi-alapvetésből tanultam. És különösen Szelényinek a francia nyelvű tanulmányából, ami sokat segített, hogy megértsem ezt a folyamatot. Nincsen ellentét, itt egy érzelmi és identitásválság van, ami a húszas évek nagy válságának, a trianoni katasztrófának a következménye: bűnbakkeresés, bűnbakképzés. Visszatérve a címre: … *„és ami előtte következik”*. Most Bíró Bélát fogom interpretálni: nemzeti nagyjaink fejében ez a folyamat lejátszódott, még mielőtt megvalósulhatott volna, és a megvalósulására nekünk, magyaroknak a Történelem nem adott időt.

Talán erre utal Kölcsey közismert sora is a Himnuszból: „Megbűnhődte már e nép a múltat… s a jövendőt”…

K. Gy. Köszönöm, hogy jöttél, én jól éreztem magam, feltételezem, hogy a publikum veled barátságban lévő tagjai is.

(2008. március 10.)

ORSZÁGUTAKAT JÁRÓ ZSIDÓK, VÁROSLAKÓ ZSIDÓK

Konrád György vendége Komoróczy Géza (1937) hebraista, asszíriológus, történész

Komoróczy Gézával és feleségével, Tarnói Judittal Hegymagason 2016-ban

Lakner Judit felvétele

Kőrössi P. József Jó estét kívánok, szeretettel köszöntök mindenkit. Konrád György irodalmi klubjának sorozatát egy hónapja indítottuk el, most szeretettel köszöntöm Komoróczy Géza orientalistát, Kelet-kutatót.

Konrád György Hadd éljek egy kis bevezetővel, ennek van egy biografikus, vagy mondhatnám autobiografikus része, és lesz egy intellektuálisabb része is, amelyben kérdéseket fogok megfogalmazni Gézához. Az autobiografikus rész az, hogy én 1959-ben vagy '60-ban, azt hiszem '60-ban félállásban a Magyar Helikon könyvkiadónak voltam a lektora. '57-ben létesült, furcsa intézmény volt, mindenesetre azt a feladatot vállalta magára, hogy klasszikusokat ad ki szép, bibliofil kiadásban, büszkék voltak és lehettek is joggal a bőrkötéses sorozatokra. Én magam amire leginkább büszke lehetek, az egy tízkötetes Tolsztoj-kiadás, de sok minden mást is csináltam orosz irodalomból. A velem szembeni asztalnál ült egy hölgy, a kiadó párttitkára, és volt egy üres asztal, amely mellett megjelent ez a professzor úr. Akkor is tanár úr volt már, huszonhárom évesen. Akkor is volt már szakállad, ugye?

Komoróczy Géza Igen. – De hadd egészítselek ki: én 1961-ben kerültem a Magyar Helikonba, rögtön az egyetem után, kikéréssel, megúszván a kötelező tanári elhelyezést. Te akkor már ott voltál.

K. Gy. Az asztalomon volt egy Faulkner-könyv, az első releváns megjegyzésed az volt, hogy megkérdezted, miért nem eredetiben olvasom. Akkor megtudtam, hogy Géza számára a nyelvek ismerete nem jelent nehézséget, ahhoz képest, hogy Debrecenből jött. Viszont a debreceni könyvtárnak a vezetője volt a te édesapád.

K. G. Az Állami Levéltárnak. Én az iskolai szünidőkben jártam a Református Kollégium Nagykönyvtárába olvasni.

K. Gy. Levéltárnok. Mindenesetre Géza a könyvtári légkörben otthon volt, és amikor odakerült a Magyar Helikon kiadóhoz, akkor már asszíriológus volt. Ő fordította nyersben a *Gilgames*t, amit aztán Rákos Sándor költött át. Ugyanakkor már azt hiszem, megvolt, vagy csak tervezte, hogy az *Énekek éneké*t lefordítja. Ezt meg is tetted, ugye?

K. G. Bernáth István fordította, Dán Róbert nyersfordítása alapján, ellenőrizte Scheiber Sándor. Én csak a kiadói szerkesztője voltam a fordításnak, és utószót, jegyzeteket írtam hozzá. Megjelent 1962-ben. A Magyar Helikonban nem voltam se több, se más, csak kezdő szerkesztő-gyakornok vagy segédszerkesztő. Ha már említetted fő munkádat, a Tolsztoj-sorozatot, ehhez hozzáfűzöm, hogy a szerkesztőségi értekezleteken rendszeresen bombáztad a klasszikus vagy konzervatív beállítottságú szerkesztőket azzal, hogy modern, kortárs külföldi szerzők könyveinek kiadását javasoltad; ezeket a címeket sorra visszapattintották. Az én fő munkám a kiadóban Thomas Mann regénye, a *József és testvérei* volt, az egykötetes kiadáshoz bibliai és rabbinikus jegyzeteket írtam, „A »József és testvérei« forrásairól" címmel. Megjelent 1963-ban.

K. Gy. Azt tudni lehetett, hogy tudsz héberül is.

K. G. Igen, tanultam az egyetemen. Bibliai hébert.

K. Gy. Mondd el, hogy honnan jöttél.

K. G. Én úgy jutottam el az ókori Kelet világához, hogy gimnazista koromban olvastam egy pár könyvet az ókori Keletről. 1955-ben az oktatási minisztérium kiírt egy pályázatot, minden iskolai tantárgy témakörében lehetett dolgozatot beadni. Írtam egy dolgozatot történelemből az ókori Kelet kulturális örökségéről. Úgy adódott, hogy a pályázaton a történelem futamon én nyertem meg az első díjat. Különböző

tárgyakból összesen tíz-tizenkét első helyezett volt, a jutalomdíj kéthetes csoportos utazás volt az NDK-ban, mindjárt azon a nyáron, 1956-ban. Drezdában a kínai porcelánoktól, Berlinben a Szovjetunióból a második világháborús hadizsákmányból éppen visszaadott ókori keleti tárgyaktól voltam elragadtatva. A mezopotámiai pecséthengereken még rajta volt az Ermitázs cirill betűs leltározási jelzete. Korábban, az érettségi előtt családi rábeszélésre az orvosi egyetemre adtam be a jelentkezési papírokat, de nyáron – részben a két hét NDK miatt – nem volt időm felkészülni a felvételire, a biológia tanulásához kedvem se volt. Viszont az említett minisztériumi pályázattal párhuzamosan futott az országos középiskolai tanulmányi verseny, amely akkor még Rákosi Mátyásról volt elnevezve, ezen történelemből első, magyar irodalomból második helyen végeztem, ez a két utóbbi díj 1000, illetve 800 forintot jelentett, és feljogosított arra, hogy a bölcsészkarra felvételi vizsga nélkül, kvótán kívül felvegyenek. 1956 őszén magyar–történelem szakon kezdtem az egyetemet. Mindjárt keresni kezdtem a lehetőséget, hogy ókort és Keletet tanuljak. Ady bibliás versei meg a Károlyi-bibliafordítás miatt felvettem az arab szakosok kezdő héber óráját. Az egyiptológus Dobrovits Aladár professzor, aki nagyon szuggesztív előadásokat tartott az ókori Kelet történetéről, azt mondta, hogy ha már hébert tanulok, menjek be egy korábbi korszakba is, itt van Dávid Antal, tőle lehet ékírást tanulni. Gyakorlatilag egyszerre kezdtem tanulni a hébert és az ékírást. 1957-ben szétzilált volt az egyetemi adminisztráció, másodéves koromban önkényesen azt írtam az indexembe, hogy ókori történelem szak (ilyen szak nem volt), a harmadik évben azt, hogy ókori keleti történelem (ilyen szak még kevésbé volt), negyedéves koromban szól-

tak, hogy tanári szak nélkül nem lehet elvégezni az egyetemet, akkor felvettem az ógörög tanári szakot, az ötödik évben szóltak, hogy az első és második évben elmulasztottam a kötelező tornaórákat, ezt most pótolnom kell. Egy irgalmas tornatanár megengedte, hogy mindössze egy tornaórával abszolváljam a négy félévet. Így sikerült diplomát kapnom. Nem vöröset, mert görög alaktanból volt egy hármas jegyem, így csak az egyszerű kék diploma járt. Mindenesetre, másodéves korom óta végig Dávid Antalnál ékírást, Hahn Istvánnál négyszemközt hébert tanultam. Hahn professzortól megkérdeztem, lehet-e rabbinikumot tanulni, azt mondta, ha valaki nem ötéves korban kezdi a Bibliával, akkor a rabbinikus szövegekhez nem jut el soha az életben. Úgyhogy az ékírásos nyelvek mellett a bibliai héber mellett maradtam.

Az egyetem után egy évet töltöttem a Magyar Helikonban. 1962-ben Dobrovits professzor bevitt tanársegédnek az egyetemre. Az előírt szemináriumok, vallástörténeti órák mellett tartottam speciálkollégiumot a *József és testvérei* elemzésével (bibliai történet, ókori keleti forrásanyag). Felkészültnek éreztem magam ahhoz, hogy egy kezdő héber nyelvi órát is meghirdessek. Volt néhány érdeklődő hallgató, s attól kezdve egész egyetemi működésem alatt folyamatosan tanítottam bibliai hébert (nyelvtan, szövegolvasás). Ez akkoriban egészen rendkívüli volt a szocialista országokban. Megcsináltam az akkoriban kiadott nagy holt-tengeri kéziratok magyar fordítását, ez is bibliai héber, de magánhangzójelek nélküli, úgynevezett pontozatlan szöveg. Az 1980-as évek közepén külföldi kezdeményezésre fölmerült, hogy Magyarországon is kellene valami intézményi keretet teremteni a judaisztika számára. Azok, akiket először felkértek, nálam nyilván méltóbbak, különféle megfontolásokból nem

vállalták. Akkor már egyetemi tanár voltam, az Asszириológiai Tanszéki Szakcsoport vezetője, több külföldi vendégprofesszori és előadói meghívással a hátam mögött.

Emlékszel, Gyuri, egyszer Párizsban a Notre-Dame előtti téren véletlenül egymásba botlottunk, és egy kávé mellett jól elbeszélgettünk, te akkor tartósabban külföldön éltél, én mentem haza egy asszириológiai kongresszusról.

Itthon engem a judaisztika ügyében Hajdu Péter finnugor nyelvész professzor, az MTA I. osztály elnöke kérdezett meg, s én azt mondtam neki, miért ne. Azon a nyáron (1987) is vendégprofesszor voltam Amerikában, a nyugati parton (Portland). Elhívtak a keleti partra, a Harvardra, ahol az egyik legtekintélyesebb rabbinikus tudós, Maimonidész-szakértő, a nálam nem sokkal idősebb Isadore Twersky professzor volt a judaisztikai intézet vezetője. (1997-ben elhunyt.) Egy álló napon át, tényleg egy teljes napon át harmadmagával csak engem vizsgáztatott. Nem is csak szelíden, beszélgetésbe ágyazva, hanem direkt módon. Terveimről is. Az ő jóváhagyásával Berend T. Iván, az MTA akkori elnöke nevezett ki 1987-ben az MTA Judaisztikai Kutatócsoport vezetőjének. Bevezettük a hebraisztikát mint egyetemi szakot. A két kutatócsoport önálló tanszékké alakult (Asszириológiai és Hebraisztikai Tanszék). Életem első felében többet foglalkoztam ékírással, ebben a második felében alighanem többet foglalkozom a judaisztikával, közelebbről a zsidó történelemmel. Én úgy tekintem, hogy ez a kettő rokon tudományszak. Az én szívemben biztosan összekapcsolódik. Az ókori Mezopotámiához a Babylóni Talmud traktátusai alapvető forrásanyagot kínálnak, a rabbinikus szöveginterpretáció formalizált alakzatai viszont az ékírásos szövegmagyarázatok mintáját követik.

K. Gy. Most ugorjunk egyet. Látom Gézát Szigligeten az Alkotóházban, pontosabban az Alkotóház közelében, ahol egy technológiai jellegű, de hihetetlenül intenzív tevékenységbe merült bele. Nem fogják kitalálni: Lángh Júlia udvarán, nem is az udvarán, a konyhájában történt a birsalmasajtfőzés. Géza minden tábornoki erénnyel rendelkezett a sok nő fölött.

K. G. Csak a főszakács tapasztalataival rendelkeztem, minden évben szoktam otthon birsalmasajtot főzni. De akkor valóban sok nő dolgozott a kezem alá… – a szigligeti Alkotóházból. A birsalmát váratlanul adományozta Juli egyik barátnője, két nagy kosár, mi szedtük le a kertjében. Lángh Juli, Orbán Juli hámozták, többen mások is, én is, a temérdek birset, amelyből én ott helyben, Raposkán, Juli konyhájában birsalmasajtot főztem. Napokon át szikkadt Juli udvarán egy – talán – pingpongasztalon, annyi volt. Mindenkinek jutott a szép kerek birsalmasajtokból, az Alkotóház konyhás-éttermi felszolgáló hölgyeinek is. Szívesen hallgatnám a hasonló anekdotákat még jó ideig.

K. Gy. Hadd ugorjak még egyet, most a történelemben, amely valójában már a tied is. Együtt üldögéltünk a Vasas vendéglőben a rendszerváltás utáni években, amikor a Demokratikus Charta nevű kiméra életre kelt. Azt tulajdonképpen öten-hatan… Nem is eszeltük ki, hanem borozgattuk ki néhányan az étterem különszobájában Jancsó Miklós, Makk Károly, Vitányi Iván, Rajk Laci, többen voltak barátok, Mészöly Miklós, Fényi Tibor, Gerő András… A nyolcvanas években volt divatban ez a szó: pszichedelikus. Pszichedelikusan keletkeztek a dolgok, és megvalósultak, ami azt mutatja, hogy ami meg akar valósulni, az megvalósul, ami nem akar, azt hiába erőltetik.

De most már felteszem a kérdéseimet. Kérdéseim ad hoc kapcsolódnak tényekhez, nevekhez. A neved mellé odaírják, hogy orientalista. A táskámban van egy könyv, az a címe, hogy *Okcidentalizmus.* Ez egy ironikus könyv, a szerzője Buruma, talán. Az orientalizmusról több mindent lehet olvasni. Azt is lehet tudni, hogy ez egy tudomány, és azt is, hogy olyasmi, amit Edward Said nem szeret, azt gondolja, hogy a Nyugat torz képe a Keletről. Mind a két szó, okcidentalizmus és orientalizmus is lehet pozitív és negatív ideológiai tartalommal telített. Karikaturisztikus vagy éppen elvállalt. Ott van Kelet és Nyugat között Mezopotámia, ennek történetét megírtad, irodalmát ismertetted, és beleütköztél az ókori zsidóságba. A Judaisztikai Tanszéknek vagy a vezetője, és óriási művek kerekedtek ki a tanszékről, illetve az egyetemi intézetből, az akadémiai intézetből. Többek között megkaptam Kőrössi Jóskától egy vastag, nagy könyvet: az újfalusi zsidó elemiben ezt *sziderli*nek[1] nevezték. A magyarországi történelem zsidó kútforrásai[2] – nagyon szépen magyarázod a szónak a használatát, illetve a jogosultságát.

K. G. Idejövet úgy láttam, Kőrössi Jóska megijedt attól a szótól, hogy orientalista. Az újságban azt nyomtatta ki, hogy orientalista, itt a bejáratnál már a ház elé pedig azt, hogy Kelet-kutató. Ha már szóba hoztad ezt: mondhatom, hogy ugyanannak a latin szónak, *oriens*, „kelet", két származéka él a mai publicisztikában vagy tudományos nyelvben. Az egyik úgy hangzik, hogy orientalisztika, a másik, újabban, az orientalizmus. Ebben a kettőben csak az a közös, hogy az etimológiájuk ugyanaz. Tartalmuk homlokegyenest ellentétes. Egyébként használjuk azt a szót is, hogy orientáció, azaz tájékozódás, ennél a minta a napfelkelte helye, azaz a Kelet. Több vallásban a Kelet a rituális irány.

Az orientalizmus fogalmát Edward Said jeruzsálemi arab (palesztin) keresztény származású, két éve (2003-ban) elhunyt amerikai professzor vezette be, polemikus céllal.[3] A Kelet-kutatás tudományát, mint a gyarmatosítás, a szellemi leigázás, a keleti népek kulturális kifosztása, az európai kultúrfölény érvényesítése eszközét leplezte le. Az orientalisztikát az Európa-centrikus elfogultság forrásának, a gyarmatosítás eszközének állította be, személyesen a legismertebb orientalista tudósokat is. Said főként az arabokra és az iszlám világra figyelt, és támadta az arab politikai és szellemi elitet, mert szerinte saját kultúrájukat is az európai orientalisztika szemszögéből látják. Gyalázatos könyv Edward Said orientalizmusa. Apja révén Said amerikai állampolgár volt, a legjobb amerikai egyetemeken (Princeton, Harvard) tanult, a Columbia University irodalomprofesszoraként tekintélyt élvezett. Ha szabad ilyesmit mondani, mint ember, mint politikus lény is gyalázatosan viselkedett. Felháborodott az oslói egyezményen (1973), amely megnyitotta (megnyithatta volna) az utat Izrael és a palesztinai arabok megegyezése felé. Amikor könyve 1978-ban megjelent és elterjedt, hatalmas polémiát váltott ki. Voltak, persze, akik mellette szólaltak meg, de sokan a tudomány, a kultúrtörténet és a politika oldaláról ellene. Ő csavart még egyet-kettőt a tételein, és a végén világossá vált, hogy az orientalizmussal ütni akart egyet Izraelen és a zsidókon, a palesztinai arabok érdekében. Ezt a felfogást, Said orientalizmusát én úgy, ahogy van, elutasítom, határozottan elutasítom. Ez nem tudomány. Nézetei sajnos erősen hatottak a nyugati liberális értelmiség gondolkodására, és hozzájárultak ahhoz, hogy épp azok körében alakult ki Izrael-ellenesség, akik egyébként elítélik az antiszemitizmust.

Said legerősebb polemistája, aki a legjobb érvekkel szállt szembe vele, Bernard Lewis, ugyancsak amerikai (brit–amerikai) turkológus és iszlám eszmetörténész professzor (Princeton), ő zsidó volt. Ezt csak azért említem meg, mert az ő véleményét a zsidó–palesztin szembenállás keretébe próbálták beállítani. Ez rosszhiszemű tévedés. Lewis nevét ismerhetik a magyar olvasók is, mert néhány éve paperback kiadásban megjelent egy könyve Isztambulról, gyönyörű történelmi és szellemi *guide* erről a lenyűgözően érdekes városról.[4] De sok más történeti munkája is van. Megírta, hogy a muszlimok hogyan fedezték fel maguknak az európai világot.[5] A Saiddal való vitában ő is belement a politikai érvelésbe. Úgy gondolom, jól érvelt, kimutatta Said tárgyi tévedéseit, a vita az ő részéről nem egy zsidó harca volt a palesztinok ellen, hanem a komoly, az iszlámot szerető és jól ismerő, politikailag is tájékozott turkológus–arabista tudós vitája a palesztin ügyben uszító palesztin–arab publicistával.[6] Ez az én határozott véleményem. Én az orientalisztikát mindig a Kelet sajátosságaira figyelő tudománynak tartottam.

Az az okcidentalista könyv, amelyet Gyuri említ, Avishai Margalit könyve,[7] 2004-ben jelent meg, magyar fordítása nincs. Margalit a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, a nyugati világ nagy egyetemein szívesen látott vendégelőadó; szerzőtársa, Gyuri az ő nevét említi, a dán–amerikai Ian Buruma, Kína- és Japán-szakértő, akkoriban a *New York Review of Books* rendszeres szerzője. Könyvük bemutatja, milyen torzképek élnek a keleti világban a nyugati világról: Mao Nyugat-ellenessége, az iszlám fundamentalizmus, torz elképzelések a bálványimádó új pogányságról (arabul *dzsáhilijja*), amelyben a Nyugat él, a kultúra nélküli gépemberekről. Az okcidentalizmus az iszlám eszmerendszerének

eltorzulása, uszítás Európa és Amerika ellen. Az iszlám fundamentalizmus egyik ágazata.

Egészen más az orientalizáló stílus. A tizennyolcadik–tizenkilencedik században a keleti motívumokat használó művészeti irányzatokat (chinoiserie, Egyptizing style, Delacroix, Ingres, mór stílusú Dohány utcai zsinagóga) nevezték orientalizáló stílusnak, orientalizmusnak.

Az orientalisztika a keleti népekkel, nyelvekkel, történelmükkel foglalkozó tudomány. Rómából, ahonnan a latin szó és a fogalom jön, Kelet volt már Egyiptom is. Távolabb Szíria, Izrael, Iraq (Mezopotámia), és a középkorban már a Távol-Kelet is, Kínáig, Japánig. Az orientalisztika tárgya ezek az országok: nyelvük, irodalmuk, történelmük. Mint tudományszak a tizenkilencedik században alakult ki, de az európai tudományos Kelet-kutatás kalandos előzményei a nagy török háborúkig vagy a tatárjárásig nyúlnak vissza. Hérodotosz az időszámításunk kezdete előtti ötödik században bejárta az Óperzsa Birodalom nyugati felét, Tudelai Benjámin az időszámításunk szerinti tizenkettedik században csaknem az egész zsidó világot. Az orientalisztika a Kelet felderítése volt. Ha akarod, Kelet-kutatónak nevezheted Kőrösi Csoma Sándort is, aki tibeti nyelvtant és szótárat írt. A Dél-Mezopotámiában ásatásokat végző asszириológusok jegyezték fel arab munkásaiktól a helyi közmondásokat. Ez az orientalisztika, ezek felfedezések, nyelvi gyűjtések, tudományos kutatások voltak, nem gyarmatosítás.

K. Gy. Igen, igen. A kérdés most az, hogy te jól ismered a zsidóság megjelenésének, a létezésmódjának, diaszporikus létezésének a módját, annak magyarországi vetületét is. Érdekes az említett vastag könyvedben, hogy a középkorban a Magyarországon élő zsidóságnak a belső ügyeiben, ami-

kor igazságtevőt kerestek, és nem volt elegendő a helyi rabbi véleménye, kellett a máshol élő zsidó tudósok véleménye is, mert jogviták eldöntéséhez tudós rabbik kellettek. Távoli rabbikhoz fordultak, így alakult ki a responsum-irodalom, „válasz (a feltett kérdésre)", tekintélyes rabbik döntvényei vallási ügyekben. Ezt a döntést aztán követni kellett más községekben is, mintául szolgáltak. Géza közli ezeket a Magyarországra küldött döntvényeket. Valóban különleges jelenség, hogy a diaszpora milyen kreatív tud lenni, éppen azért, mert rákényszerül. Na, de hát nem egyedül a zsidók kényszerültek rá, hogy valahogy túléljenek nehézségeket és akadályokat és üldöztetéseket, elég sok nép került ebbe a kellemetlen helyzetbe. Te hogy látod, mi biztosította a zsidó diaszpora kontinuitását az ókortól máig? Mi volt ennek a diaszporának a jellegzetessége?

K. G. Először a messzi városokból felkért rabbikról. A zsidó diaszpora a kora újkorban nem elszigetelt kis zsidó községeket jelent: kapcsolataik messzire nyúltak, ezért kérhettek a budai zsidók, bár volt rabbijuk, rituális kérdéseikre választ, responsumot, döntvényt Krakkóban, Páduában, Isztambulban élő, nagy tekintélyű rabbiktól.

Magyarországon, ha a diaszpora szót kimondjuk, mindenki úgy érti, hogy zsidó diaszpora. Valójában azonban vannak szerte a világban más diaszporák is.

Egy évtizede két francia etnográfus kiadott egy kis könyvet, az volt a címe, hogy *Diaszporák atlasza*.[8] Fontos könyv, ebben leírnak és térképeken, képeken is bemutatnak tucatnyi diaszporát: zsidók, örmények, cigányok, írek, görögök stb. Közel-keleti utazásaim során láttam, hogy az eurázsiai földrészt három nagy diaszpora hálózza be. Európában történetileg nézve a zsidó diaszpora a legnagyobb, ez így volt Róma

és a középkor óta, így volt a Közel-Kelet nyugati térségében is, ideértve Kis-Ázsiát, nagyjából az egykori Római Birodalom területét. (A kis-ázsiai, kilikiai Tarszoszban született a zsidó Saul, a majdani Pál apostol is.) A Közép-Keleten, Iránban és az egy kicsit még távolibb Keleten, történetileg a török, perzsa népek között, az örmények voltak a legjelentősebbek. Ennek hasonló oka van, mint a zsidó diaszporának. Az i. sz. harmadik–hetedik században Irán (a Szászánida-dinasztia) elfoglalta a Kaukázustól délre, Anatólia nagyobb részén elterülő Armeniát, és Irán időről időre nagyobb tömegeket telepített át a birodalom más részeibe, vagy kényszerített menekülésre. A legnagyobb örmény diaszpora Iszfahán mellett alakult ki, a dél-kaukázusi térségből 1607-ben I. Sah Abbász százezres tömegben deportálta az örmény lakosságot, egy részüket, a selyemkereskedő dzsulfaiakat (Julfa) itt telepítette le, ma ez Iszfahán örmény városnegyede, de őrzi eredeti városuk nevét: Új-Dzsulfa. A Távol-Kelet országaiban a kínaiak a gazdasági életben üresen hagyott helyeket foglalták el. Zsidók, örmények, kínaiak egyaránt legfőképpen kereskedők voltak. Az ő kezükben volt – részben épp a hatóságok megbízásából – a nagy távolságokat áthidaló kereskedelem (long distance trade), ebben segítették őket más országokban élő hitsorsosaik, de jelentős rész esett rájuk a helyi piacok forgalmából is, különleges áruikkal éppúgy, mint a kistermelőktől átvett terményekkel. Nem volt privilegizált helyzetük, súlyos adókat kellett fizetniük, és már csak ezért is, meg hát az üzleti forgalom fedezetére szükségképpen nagy vagyont kezeltek és gyűjtöttek, de nem ingatlanban, hanem könnyen mozgósítható pénzben, értéktárgyakban. (Ezek előnyösek voltak akkor is, ha menekülniük kellett.) A kereskedelem mellett szabad foglalkozásként a különböző kézmű-

ves mesterségek álltak nyitva előttük. Voltak, vannak persze a terepen mások is. A hagyományos közel-keleti piacokon (szúk, suk, bazár) mindenütt pakisztáni kereskedők árulják a teát. Ez majdhogynem az ő monopóliumuk.

A diaszpora, „szétszóródás" vagy – biblikus nyelven – „szétszóratás" szó olyan nagyobb emberi csoportokat jelöl, amelyek etnikai, nyelvi, vallási okokból kiszakadtak eredeti lakóhelyükről, elűzték vagy erőszakkal áttelepítették őket idegen közegbe, de az idegenben is együtt maradtak. Közös eredetük emlékét, összetartozásuk tudatát bizonyos belső szervezettség, valamint a kultúra (nyelv, vallás, oktatás, szokások, például az endogámia) tartotta fenn nemzedékeken át. Különösen erős összetartó erőt jelentett a közösen átélt üldöztetés emléke. (A ma élő zsidó emberek egy részét, harmadik vagy negyedik nemzedékben is, éppen a Holocaust emléke köti a zsidósághoz, egyre szélesebb körben tartják számon megölt, sosem látott rokonaikat.) A diaszpora viszonylagos – gyakran, de nem feltétlenül territoriális – elkülönültségben él a környező társadalomtól, önmagát megkülönbözteti tőle, összezár, de részt vesz annak a társadalomnak az életében is, amely befogadja. A lehetőségekhez képest esetleg törekszik valamifajta kapcsolatot tartani azzal az országgal, amelyből kiszakadt, esetleg ápolja a reményt a visszatérésre. A közép- és kora újkorban ez főként nosztalgiát jelentett, illetve a Szentföldön élő rabbik számára gyűjtött adományokat, politikai formába a cionizmus öntötte. Másfelől, ki van téve a legalább részleges integráció lemorzsoló, leolvasztó hatásának. Diaszporákat létre lehet hozni állami eszközökkel, adminisztratív úton is, ilyen a tömeges lakosságcsere, amely azonban soha nem megy minden erőszak nélkül.

Az első nagy diaszpora a zsidók babylóni fogsága, az i. e. hatodik századtól, ennek nemcsak a héber Bibliában van nyoma, de akkád nyelvű ékírásos táblák százain is, jahvista nevekkel, és nagy emléke a Babylóni Talmud az i. sz. második–hatodik századból. A zsidók két és fél évezreden át, az első jeruzsálemi templom lerombolásától (i. e. 587) Izrael Állam megalakulásáig (i. sz. 1948) diaszporákban éltek, a zsidó diaszpora a világon szétszóródott zsidók világát jelentette. A második szétszóratás kezdete a nagy zsidó háború, a második templom lerombolása (i. sz. 70), a Rómába, Titus diadalmenetére elhurcolt foglyok. A következő évszázadokban sok zsidó települt át Itáliába, ahol jobb lehetőségek álltak előttük, mint a római igazgatás alatt álló Palaestina provinciában. Egy kis dél-itáliai városban, Basilicata tartomány északi részén, Potenza megyében, Venosában (az ókorban: Venusia) még a tizenkilencedik század közepén roppant érdekes zsidó feliratok kerültek elő egy katakomba falain az i. sz. negyedik században kezdődő időkből. A térség eredetileg görög kolónia volt, Magna Graecia része. A több mint félszáz zsidó sírfelirat nyelvhasználata mutatja, milyen változásokon ment át a zsidó lakosság az itáliai közegben. Eleinte héber és görög kétnyelvűség jellemzi a feliratokat, ezt idővel felváltja a héber és a kései latin, amely nyelvet talán már korai olasznak is lehet nevezni, majd az évezred vége felé a héber és az olasz válik uralkodóvá. A sírfeliratok nyilván az életben lezajló nyelvi változásokat rögzítették. Különben pedig megmaradtak a legfontosabb jelképek (mint a *menóra*), a zsinagógai tisztségek elnevezései *(rebbites, archosynógougos),* részben a személynevek. Megmaradt a zsidó vallás, bár a héber nyelvet egyre inkább csak a liturgia őrizte, a hétköznapi nyelvhasználat lépést tartott a nem zsidó közeggel, a zsidók

is átvették a kialakuló olaszt. Hasonló anyagot ismerünk Rómából és más itáliai városokból is. Az itáliai zsidók története áthidalja a késő ókort, középkort, kis zsidó községekben folyamatosan jelen voltak. Kereskedelemmel foglalkoztak, mint a zsidó népesség egy része mindenütt és mindig.

A zsidó diaszpora Észak-Itálián át, a nemzetközi kereskedelem útvonalain jutott el a Rajna-vidékre és Észak-Franciaországba, Európa más városaiba, keleti irányban a Duna mentén. Azokat a zsidó vállalkozókat, akik a távoli kereskedelmi utakat járták, rhadanitáknak nevezték. Útvonaluk Hispániából Oroszországig vezetett, az egyik érintette vagy átszelte a magyarországi térséget is. A magyar történelem legkorábbi zsidó forrásai a rhadanitákkal kapcsolatosak. Egy arab krónikában maradt fenn Ibráhim ibn Jakúb, azaz Ábrahám ben Jaakob tudósítása 965-ből, mely szerint „a türkök földjéről" *(min biládi l-atráki)* szaracénok, zsidók *(jahúdu)* és türkök „árukkal és aranypénzekkel" jönnek Prágába, és „rabszolgákat, ónt meg különféle prémfajtákat visznek magukkal", azaz eladnak és vásárolnak. Turkia a korabeli bizánci és arab krónikásoknál a még kialakulóban lévő Magyarország. Prága a nyugat–keleti rhadanita kereskedelem útvonalán feküdt. A zsidó kereskedők váltótársai kelet felé a szaracénok (muszlimok). Taksony vagy Géza fejedelem korában vagyunk, ekkoriban zárultak le a Kárpát-medencébe alig több mint fél évszázaddal korábban benyomult magyar törzsek nyugat-európai rabló, zsákmányszerző hadjáratai.

A zsidó világ természetes életkerete a Közel-Kelet országaiban és Európában két és fél évezreden át, de Magyarországon is több mint ezer éven át a diaszporalét. A korai iszlám bizonyos korlátozások mellett példás módon védett jogi

státust *(dhimma)* adott a zsidók, a keresztények és a misztikus szabeusok vagy harrániak közösségeinek, „a könyv (ti. az iszlám által elismert kinyilatkoztatott vallások) népeinek" tekintette őket. A közép- és kora újkori Európában letelepedési jogot az uralkodó, a püspök vagy a földesúr adhatott a zsidóknak, „tartotta", „tolerálta", azaz „tűrte" őket. Ezt az alapvető jogot adóval és előre kikötött rendszeres ajándékokkal váltották meg. Zsidó kereskedők, mesteremberek letelepedhettek némely városban is. Budára a tatárjárás után IV. Béla hívta be őket, s rájuk bízta a pénzverést és a pénzforgalom kezelését. A nagy budai zsidó községtől vett fel kölcsönöket II. Lajos király, hogy hadseregét Szulejmán ellen ki tudja állítani. A zsidó életnek csak a várost 1686-ban visszafoglaló keresztény csapatok féktelen dúlása vetett véget. A történetet leírta Schulhof Izsák, a felgyújtott zsinagóga romjai betemetve vannak a Várban, a Babits sétány egyik udvarán, az égő zsinagóga látványát 1713-ban faliszőnyegbe szőtték Nancyben, ma is megtekinthető a bécsi Kunsthistorisches Museum kiállításán.

K. Gy. Közben fegyelmeztem magam, közbe ne kérdezzek. Nagyon szép és kerek szekvencia volt. Használod azt a szót is, hogy asszimiláció. Az asszimilacionista szónak majdnemhogy ríme a cionista. Ellentétes értelmű rímszó. Használod ezt a szót, amely olyan jelenségre utal, ami nem nyerte meg a rokonszenvedet.

Még hozzátenném, hogy írtam egy esszét, a könyvbemutatón az Írók Boltjában barátságosan beszéltél erről a kötetről.[9] Én három útról beszéltem, az egyik az ortodoxia, amely független Izrael Államtól, és bizonyos ortodox közösségek, bár Izraelben élnek, azon belül egy önálló test, nem ismerik el Izraelt, mert az egykori Izraelt csak a messiás tudja majd

helyreállítani. A másik út a cionizmus, ennek célja volt Izrael Állam megteremtése, és ma célja a fenntartása, ez kötődik Izrael létéhez. A harmadik a diaszporában valami natúr liberalizmus. Amikor ezt előadtam a Héber Egyetemen, a Ben Gurion Egyetemen,[10] nem arattam vele semmiféle tetszést. *(Nevetés a hallgatóság soraiból.)* Ez a harmadik út gyanakvást keltett, mintha a zsidóságból kifelé vezetne. Téged kérdezlek, téged mint tudóst, mi az, ami ebből érdekes.

K. G. Az asszimiláció, bár a szó eredeti értelme a környező közeghez való hasonulás, a latin *similis*, „hasonló" szóból, ma használatos értelmében a zsidók beolvadását, a zsidóság feladását jelenti. Hasonló szakkifejezés az akkulturáció, az idegen kultúra átvétele. Manapság több történész azt állítja, hogy az osztrák–magyar kiegyezés után, a tizenkilencedik század utolsó harmadában a magyar társadalom kimondatlanul egyfajta asszimilációs ajánlatot tett a zsidóknak, de ők ezt nem fogadták el. Az én véleményem szerint asszimilációs ajánlat nem volt, és a zsidók nem beolvadni akartak, hanem egyenjogúságot, egyenlő esélyeket. Ezt az 1867. évi emancipációs törvény jogi értelemben megteremtette, megadta a zsidóknak a teljes polgári egyenlőséget, a jogi korlátozások eltörlését (az emancipáció szó szerint a szolgaságból való felszabadítást jelenti), megadta mindazt, amit 1848-ban az áprilisi törvények elmulasztottak. Liberális törvény volt, ellenszolgáltatást nem kívánt a zsidóktól, de nem tett asszimilációs ajánlatot, nem is fejezett ki ilyen elvárást. Tiszaeszlár (1882–1883) után, a felmentő ítélet ellenére, asszimilációs ajánlatról már beszélni sem érdemes. A magasabb társadalmi státusra törekvő zsidók valóban törekedtek hasonulni a többségi társadalomhoz, kikeresztelkedtek, többen is báróságot kaptak vagy vásároltak, de ez csak egy szűk réteget

érintett. A bankrendszert zsidók szedték rendbe, de az állami, vármegyei igazgatásba nem kerülhettek be. Egyetemi tanárrá zsidót csak egészen kivételes esetekben neveztek ki, az előfeltétel a kikeresztelkedés lett volna. A zsidók számára a szabad foglalkozások jelentették a társadalmi felemelkedést, az orvosi, mérnöki, ügyvédi, kabarészínészi, újságírói pálya, amelyeknél a tanulás és a vállalkozó hajlam volt a hajtóerő. Ezeket a szabad foglalkozásokat a magyar nemesség, a tősgyökeres magyarság magához méltatlannak tartotta, ők inkább az állami, vármegyei közigazgatásban kerestek helyet *(sine cura)* maguknak. Amúgy meg a zsidó társadalom többségét a magántisztviselők, iparosok, szerelők, gyári munkások, kereskedők, kis boltosok, piaci árusok, rongyés tollgyűjtők tették ki. Lehet, hogy ezek a zsidó emberek a vallásosságban lazábbak voltak, világias zsidók, ez olyasmi, amit te Jeruzsálemben natúr liberalizmusnak neveztél. A kikeresztelkedés 1919 nyarán, az 1930-as évek végén, 1944-ben már csak kétségbeesett menekülési kísérlet volt. De a társadalom szövetében magasabb vagy alacsonyabb szinten beilleszkedő zsidók családi nyelve sokáig maradt a német, a jiddis vagy a jiddis szavakkal kevert magyar. Házassági stratégiájuk, társasági, társadalmi kapcsolataik a dualizmus korában, de még a két háború között is megmaradt a zsidó társadalmon belül. Beilleszkedésükre az asszimiláció helyett az integráció – az integrációs törekvés – volna a megfelelő elnevezés. A többségi társadalom ennek esélyét is kétségessé tette. A tizenkilencedik század vége felé lett – hogy megmaradjak az előbb használt kifejezésnél – a szabad foglalkozások egyike a munkásmozgalmi tevékenység, a forradalmi szervezkedés. A forradalmakat a nemzeti-konzervatívok a zsidóknak rótták fel, holott a forradalmárok éppen a zsidó

közösséggel szakítottak, és korántsem csak zsidókból lettek forradalmárok.

K. Gy. Ha most visszamennék oda, hogy az ékírás és a judaisztika tanulmányozása között benned folytonosság él, akkor önkényes asszociációval arra térnék rá, azt mondanám, hogy a mezopotámiai kultúrák városkultúrák voltak. Az ókori Jeruzsálem is városkultúra volt, végül is Athén szintén. Lehet a világot és a történelmet sokféle aspektusból nézni. De lehet abból a szempontból is, hogy a kontinuitását ezeknek a kultúráknak a városok hálózata, keletkezése, elhalása, helycseréje biztosítja. Ha a judaisztikához megyünk, tény, hogy a zsidók inkább városi környezetben tudtak létezni, ott tudták a maguk kisebbségi pozícióit valahogy elfogadtatni. Mi a jellegzetes folytonossága az ókor óta a Közel-Keletről jövő városi kultúráknak, mi az ókori közel-keleti városi kultúra és az európai városi kultúra között a közös?

K. G. Az ókori Keleten a városfejlődés az i. e. negyedik évezredben indult meg. Háromezer évvel később a zsidók a babylóni fogságban nem városlakók voltak. Igaz ugyan, hogy egyik településüket, az igazi nagyváros, Nippur közelében, „a Kebar folyó mellett" (Ezékiel k., 1,1), mint ékírásos okmányokból tudjuk, úgy hívták, hogy *Ál-jahúdu*, *Ál-jahúdája*, azaz Zsidóváros, Zsidók városa, de az akkád *álu* jelentése szélesebb: „város", „falu", „település", „majorság" stb. Ezek a zsidók főként növénytermesztéssel foglalkoztak, e végett telepítették le őket a babylóni hatóságok éppen itt, de már a második nemzedékben kereskedők, szállítmányozók, adógyűjtő alkalmazottak is voltak közöttük, sokan jahvista névvel. Az i. e. első évezred mezopotámiai mezőgazdaságát az évszázadokkal későbbi Babylóni Talmudból ismerjük. A Jeruzsálemi Talmud tele van görög és részben latin jöve-

vényszóval, jogi terminusokkal, a Babylóni Talmud tele van akkád, részben sumer eredetű jövevényszóval. A csatornák neve, a növények neve, a vetés időpontja, a parcellák kimérésének geometriája és így tovább, ez mind megvan a Babylóni Talmud értekezéseiben. Nem az akkor már feledésbe merülő babylóniak, hanem az ott élő, arámi nyelvű földműves zsidók számára. Az i. sz. harmadik és hatodik század közötti Babilóniában a munka és tanulás a zsidó életben úgy volt megszervezve, mintha ma a mezőgazdaságban foglalkoztatott kétkezi munkások évente rendszeres főiskolai képzésben is részesülnének. Évente kétszer egy hónap a tanulás hónapjai voltak, ezt úgy hívták, hogy *kalla*. Erre az időre mindenki, paraszt is, írnok is bement a nagy zsidó városok jesiváiba, és a tanházban előadó tanárok vezetése mellett megvitatta a még alakulóban lévő Talmud meghatározott részeit. Utána visszament a földet művelni.

Az európai diaszporában különféle korlátozó intézkedések, például a földtulajdonlás és általában az ingatlanszerzés tilalma majdhogynem lehetetlenné tették, hogy a zsidók mezőgazdasági termeléssel foglalkozzanak. A kegyúr, aki letelepítette őket, a kastély közvetlen közelében jelölt ki számukra lakóhelyet. A nagybirtokosok (Batthyány, Esterházy, Károlyi, Pálffy, Zichy stb.) az uraldalmukon élő zsidókra bízták terményük értékesítését. Zsidó vállalkozók ismerték fel, hogy a háborúk idején a helyszíneken visszahagyott fémroncsok összegyűjtésével nagy szolgálatot tesznek a kincstárnak, s ezzel maguknak is jövedelmet, kedvezményeket szereznek. Nagy mennyiségben szállítottak a hadseregnek felvásárolt élelmicikkeket is. Mindennapi megélhetésükhöz jószágot tarthattak, esetleg földesúri vagy bérelt birtokot is műveltek, kézműves mesterséget folytathattak. A tizennyolcadik századi össze-

írások Pakson a következő zsidó foglalkozásokat tüntetik fel: kereskedő, állatbőr- és gyapjúfelvásárló, pálinkafőzde-bérlő, tímár, varga, szíj- és kötélárus, szűcs, szabómester, szatócs, dohány- és sókereskedő, fazékárus, tapétázómester, üveges stb. Az üvegesség már korábban is elterjedt mesterség volt a magyarországi zsidók körében, a táblaüveg még ismeretlen lévén a kastélyok tányérkarika- vagy szemesüveg-ablakait zsidó mesterek készítették. Az egyszerűbb zsidó kereskedők háti puttonnyal vagy nagyobb taligával többnapos vagy heti körutat tettek áruikkal: só, szalagok, finom fehérnemű, apró csecsebecsék, olyan körben, hogy péntek estére mindig hazaérkezzenek, elnevezésük is ez: „kereskedő, aki áruját háton szállítja". Az újkorban sok város kereskedőik és céhes mestereik érdekeinek védelmében megtiltotta, hogy a zsidók a belső területén lakjanak, külön királyi privilégium volt „a zsidók tiltása vagy tűrése" *(privilegium de non tolerandis iudaeis),* csak az országos vagy hetivásárokra, illetve napi díjfizetés ellenében engedték be őket. Nagyobb városok mellett félnapi-egynapi járóföldre zsidó községek alakultak ki, hogy naponta bejárhassanak a városba, házról házra árulva portékájukat, ilyen volt Pest mellett Óbuda, Győr mellett Győrsziget, Székesfehér közelében Lovasberény, Debrecen mellett Hajdúsámson, Miskolc mellett Hejőcsaba, Szeged mellett Makó, Mohács mellett Bóly stb.

A földműves zsidókról még annyit, hogy Ivan Olbracht cseh író *Az átok völgye,* nagyon szerencsétlen magyar címmel kiadott regénye (eredeti címe: *Golet v údolí, Gólesz a völgyben*, 1937) gyönyörűen megörökíti a kárpátaljai ruszin falvakban élő erdőmunkás zsidók keserves életét, és azt az örömet, amellyel a fiatalok Pozsonyba mennek, hogy a cionista hachsarában felkészüljenek a Palesztinában rájuk váró földműves

életre. Tehát azt, amit a cionizmus kezdeményezett, hogy a zsidók legyenek ismét földművelő nép, a diaszpora föllélegzéssel fogadta.

Amikor először voltam Izraelben, jeruzsálemi asszириológus barátaim elvittek Lákhisba, megnézni az asszírok által ostromlott város ásatásait, majd meglátogattuk egy közeli *mosáv*ban egy értelmiségi barátjukat, akinek szőlőültetvénye volt. Nála láttam az Izraelben kifejlesztett agrikultúrát, elámultam az óramű-szabályozással csöpögtetett öntözéses szőlőművelésen. Szőlőjében olyan fürtök teremtek, mint amilyet a Mózes által küldött felderítők vittek mutatóba a kanaáni Eskol-völgyből, egyetlen fürtöt két férfi a vállukra emelt rúdon (Num. 13,23). A szőlősgazda lakása nem különbözött a jeruzsálemi barátaim városi lakásától, a könyvek számát tekintve se nagyon. Nagyvárosban, amely téged, Gyuri, mint lakótelep-szociológust, mint *A városalapító* (1977) szerzőjét különösen érdekel, az én ismereteim szerint a zsidók csak a tizenkilencedik század óta éltek. Két évezred történelmét a viszonylag zárt zsidó községek jelentették, földesúri birtokon vagy a városok zsidóutcájában.

K. Gy. Kétezer év... Igen. Lassan közeledünk időnk végéhez. Engedd meg, hogy itt megint szubjektívre fordítsam. Írtál egy tanulmányt Jeremiásról. Ez egy meditáció volt az értelmiségi szerepről. Elég nehézkes körülmények között. Ha jól emlékszem, ez még a régi rendben született.

K. G. Bőven.

K. Gy. Szemérmesen végighúzódik benne egy tudósi meg egy tudósközéleti ars poetica, amit nem szoktál megfogalmazni, de tudnál-e arról valamit mondani, mely indítéka is volt különféle állásfoglalásaidnak?

K. G. Hogy a szerénységedet megtörjem, Gyuri, föl kell elevenítenem az emlékezetedben, hogy hajdanában-danában közösen terveztünk írni valamit Jeremiásról. Amennyire én látom, te nem csináltad meg.

K. Gy. Még.

K. G. Még. Lehet, igen, még lehet, de az lett volna a jó, ha a te higgadt, töprengő, ide-oda tekintgető stílusodban, meg annak a cikkemnek a – magam is így gondolom – impulzív hangján egymás mellé teszünk két szöveget. Jeremiás a legkedvesebb prófétám.

K. Gy. Ugyanazt a szöveget tennéd bele? Vagy azt és egy kiegészítőt?

K. G. Nem tudom, nem tudom, hát húsz éve annak, hogy azt írtam. Nem nagyon szoktam olvasni a régi írásaimat, félek a nyomdahibáktól, a tévedéseimtől. Legjobb a régi cikkeket *auf sich ruhen lassen.* Ami egyszer elkészült, hagyni, hogy legyen olyan, amilyen eredetileg volt. Azon a cikken ma sem változtatnék, az biztos.

K. Gy. Nem is fűznél hozzá egy appendixet?

K. G. Lehet, hogy írnék egy másik cikket. Most előbb írd meg te a tiedet, utána megcsinálom én is. *(Kacagás a hallgatóságból.)* Lehet, hogy tényleg írnék egy másikat. Közben kicsit kinyíltam Ezékiel iránt is, de ez nem csökkenti a Jeremiás iránti vonzalmamat. Az a cikk a nyolcvanas évek légköre. 1981-ben voltam először Amerikában, aztán többször hosszabb időre is, családostól, a te *Antipolitics*odat (1984) is angolul olvastam egy kinti egyetemi könyvtárban. Akkor, úgy tudom, magyarul még a szamizdat kiadása sem volt meg. Abban az időben úgy éreztem, hogy a protestmozgalmaknak van esélyük. Ezen a társadalmi protestmozgalmakat értem. Jeremiásban azt szerettem, hogy ő nincs tekintettel

a fennálló körülményekre, nem fél az áramlattal szemben úszni, nem fél azt mondani, hogy akár Babylón győzelme, a királyi hatalom háborús veresége lehet a megmentője annak, ami lényeges a zsidóságban. Hadd fogalmazzak kissé kiélezetten; tehát: ha a babylóniak meghódítják Júdát, az nem jelenti, hogy vége mindennek, mert az a politika, amelyet Cidkijáhu király és előkelői folytatnak, az nemzetvesztő, hiába remélik, hogy elfogadva Egyiptom szövetségét, megmenekülhetnek, mert Babylón el fogja sodorni Egyiptomot is. (Így történt.) Jeremiás ezt az üzenetet küldte a babylóni fogságba vitt zsidóknak: „Építsetek házakat, és lakjatok bennük! Ültessetek kerteket, és egyétek azok gyümölcsét! Házasodjatok, szülessenek fiaitok és leányaitok! Házasítsátok meg fiaitokat, és adjátok férjhez leányaitokat! Szüljenek azok fiúkat és lányokat! Szaporodjatok azon a helyen, és ne fogyjatok! Fáradozzatok annak a városnak a jólétén, ahová fogságba vitettelek titeket, és imádkozzatok érte az Örökkévalóhoz, mert annak a jólététől függ a ti jólétetek is!" (Jer, 29,5-7 RÚF). Most mindegy a konkrét történelmi tartalma ennek az i. e. hatodik század eleji történetnek, a morfológiai része fontosabb. Az, hogy Jeremiás nincs tekintettel a fennálló körülményekre, nem adja fel meggyőződését. Ez a nyolcvanas években aktuális volt. Egyébként a zsidó diaszpora a szóban forgó két évezred alatt mindig Jeremiás szavai szerint próbált élni – ha hagyták.

K. Gy. Ezékiélt újabban méltányolod jobban?

K. G. Neeem.

K. Gy. Ő olyan megalapozó…

K. G. Ezékiel a babylóni fogság első egy-két évtizedében fenn akarta tartani a deportált zsidókban a ragaszkodást a hagyományokhoz. Két, számomra nagyon fontos hely van

Ezékielnél. Az egyik szövegszakaszban egy közmondásból indul ki (Ez. 18,2): „Az apák ettek egrest, és a fiak foga vásott el tőle." Az apák bűneinek terhét a fiaik viselik. Ezékiel ezt tagadja. „Annak a léleknek kell meghalnia, aki vétkezik." Mindenki a saját bűnéért felel! Nem az apák, ha a fiúk a bűnösök, s nem a fiúk az apák bűnei miatt. Csakhogy a tízparancsolat, legalábbis az a szöveg, amely a héber kánonban fennmaradt, épp az ellenkezőjét mondja: „Megbüntetem az atyák bűnéért a fiakat is három, sőt négy nemzedéken át, ha gyűlölnek engem" (Ex. 20,5). Ezékiel tehát új interpretációját adja a felelősségnek, héberül így mondják: *hiddus*t ad a tízparancsolat mellé. A személyes felelősséget fogalmazza meg, a hagyományos vallás parancsolattal szemben. Ez fantasztikus. Ez az én szememben a Biblia egyik legfontosabb helye. A kilencvenes évek elején cikket is írtam róla, akkor aktualitása is volt, „Apák és fiúk" címmel jelent meg a *Holmi*ban (1993/8.).

A másik Ezékiel-hely, amelyet nagyon szeretek, a 8. fejezet. Ül Ezékiel valahol Babilóniában, összejönnek az öregek, összejönnek kicsit beszélgetni a régi időkről, hitről, istenről, vallásról, egyebekről. Ül-ül Ezékiel közöttük. És egyszer csak megdobban a szíve, és nagy indulattal beszélni kezd arról, hogy Jeruzsálemben a templom kapujánál egy bálvány áll, a falakra mindenféle csúszómászó állatok vannak pingálva, az oltár előtt férfiak állnak, és kelet felé fordulva köszöntik a felkelő napot… Mindebből semmi sem igaz. A jeruzsálemi templom le van rombolva. Senki nem végez benne szertartásokat. Ezékiel rémlátomást lát. A babylóni napkelte szertartást (*szít Samsi*, Samas kilépe a keleti hegyek mögül), az Istar-kapu színes zománctégla sárkányát *(mushussu)* látja képzeletében. Ezékiel Babylónban is Jeruzsálemre gondol,

Jeruzsálemet félti. Ezek elpusztítják nem csak Júdeát, nem csak Jeruzsálemet, ezek tönkreteszik az én életemet is. Idegenben is felelősséget érez a hazájáért. Ez az ő istenfélelme.

…Gyuri, de ha írsz Jeremiásról, és megtisztelsz azzal, hogy társuljak, újra írok én is. *(Nevetés a hallgatóságban.)*

K. Gy. Köszönöm, Géza.

(2005. augusztus 15.)

Jegyzetek

[1] Jiddis, a héber *sziddur*, „imakönyv" szóból, kicsinyítő/becéző képzővel.

[2] Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig (Hungaria Judaica, 16) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 2003).

[3] A könyv megjelent magyarul is, el lehet olvasni és meg lehet ítélni: Edward Said, Orientalizmus. Ford. Péri Benedek (Európa Kiadó, 2000).

[4] Bernard Lewis, Isztambul és az oszmán civilizáció. Ford. Dobrás Zsófia (Budapest: Gondolat, 1981). – [Lewis 2018-ban meghalt.]

[5] Bernard Lewis, Muslim Discovery of Europe (New York: W. W. Norton, 1982).

[6] Bernard Lewis, „The Question of Orientalism", The New York Review of Books (June 24, 1962).

[7] Avishai Margalit – Ian Buruma, Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies (Penguin, 2004).

[8] Én a javított angol változatát ismerem: Gérard Chaliand – Jean-Pierre Rageau, The Penguin Atlas of Diasporas (Penguin, 1995).

[9] „Egy magyar író, aki történetesen zsidó", megjelent: Élet és Irodalom, 41, no. 51–52 (1997. december 19), 5. old.

[10] A felolvasás címe. „Zsidók hármas útja", megjelent Konrád György A láthatatlan hang. Zsidó tárgyú elmélkedések című kötetében (Budapest, Palatinus, 1997), 221–235.

A TÖRTÉNÉSZ ÉS A TÖRTÉNÉS. AMIKOR AZ ÚJRATEMETÉSRE SOR KERÜLT

Konrád György vendége Rainer M. János (1957) történész, levéltáros, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1999-től az 1956-os Intézet főigazgatója

Kőrössi P. József Jó estét kívánok. Az Alexandra Könyvesház nevében szeretettel köszöntöm önöket, és szeretettel köszöntöm Konrád György irodalmi klubjának vendégét, Rainer M. János történészt, az '56-os Intézet igazgatóját, mint tudják, ma este Konrád György vele fog beszélgetni, át is adom nekik a szót.

Konrád György Köszönöm szépen. Általában olyan emberek ültek itt tőlem balra, ezen a középső széken, akik vagy barátaim voltak, vagy régebben ismerem őket. Rainer M. Jánost inkább régenről csak tisztelem, de vele azt hiszem, még úgy négyszemközti hosszasabb beszélgetésünk nem volt. Viszont annak idején is tiszteltem azt az akkor még számomra titokzatos személyt, aki azt a listát az '56-os kivégzettekről csinálta, vagy abban közreműködött, amely aztán azt mondhatnám, hogy a legérzelemmozdítóbb eseménye volt a Hősök terén, az újratemetés végett összejött tömegnek vagy ünnepségnek. Amikor felolvasták azokat a neveket, azoknak, rám legalábbis, egész különlegesen erős hatása volt. Na és hát, már akkor ezt megelőzően tudtam, hogy ki van ezek mögött a munkák mögött, és engedd meg, János, hogy itt egy pillanatra elugorjak egy kollégádhoz, aki a dologban érintve van, Litván Györgyhöz – emlékéhez –, mert ővele ültünk

a Lupa-szigeten, és beszélgettünk, és én akkor kérdeztem, hogy mondd, Gyuri, az elképzelhető, hogy ott az Akadémia Történettudományi Intézetében '56 is egy kutatási téma lesz? És nézett rám, kettős értelmű pillantás: megbolondultam? Ez volt az egyik értelme, hogy hogy képzelem ezt. De az is benne volt, hogy hát ez nem lenne rossz. Merthogy azt tapasztalhatta ez a nemzedék, hogy ő maga történelemmé változott, és a történelmi stúdiumok tárgyává lett. Úgyhogy engem nagyon érdekelt, hogy mi a viszonya a történésznek, az elbeszélőnek a történéshez, a történelemhez, a megtörténthez, és Rainer M. János esetében, akiről tudom, hogy 1957-ben született, különösképpen indokolt ez a kérdezősködés, hogy hogy jutott el oda, hogy – nemcsak hogy történész legyen, de – specifikusan, ahogy magamban megfogalmaztam, '56-úr. Mert azt hiszem, hogy ő tud a legtöbbet arról a történetről, legkülönfélébb forrásokból, oral historynak nevezett magnetofonos beszámolókból, kezdve iratokig, forráskutatásokig, legkalandosabb módon megszerzett kéziratokig, és az a dolga, hogy ne legyen pártos. De hogy méltányos legyen. És ezt a méltányosságot a kor szereplőivel, kiolvastam a megjelent írásaiból. Az a megtiszteltetés ért, hogy előszót írhattam a Nagy Imre-könyvéről, Nagy Imréről szóló könyvéhez valamilyen külföldi kiadás részére. Milyen? Német?

Rainer M. János Német kiadás.

K. Gy. Igen. És… azt érzékeltem, hogy itt van egy ember, aki nem egykori önmagát akarja stilizálni, és látja ezt a nagy színházat, ezt a nagy körszínházat, ami Magyarország volt 1956-ban, amely színházi eseménynek a színpad előterében voltak protagonistái, ugye, hát Nagy Imre elsősorban. A legprotagonistább személy ő volt, a leginkább emblematikus figura, gondolom, hogy leginkább végül is nem csupán a

miniszterelnöki pozíció, hanem a halálos ítélet és a kivégzés, és annak elvállalása nem kegyelemkérés okán. De… akkor 10 millió ember élt ebben az országban, és hát nagyon érdekes arra gondolni, hogy hogy reagáltak a legkülönfélébb emberek ide- és odatartozók, mindenféle korúak, arra, ami megtörtént, aminek tanúi voltak, hogyan kukucskáltak ki az előszobaajtók ablakocskáin, vagy hogyan húzódtak hátra az ablakból, vagy mentek le a pincébe, vagy sétáltak, vagy gyülekeztek – millió embernek millió reakciómódja van. Én igazában inkább – hogy is mondjam – egy géppisztolyos sétáló voltam, a géppisztoly arra volt jó, hogy biztonságban jöhessek-mehessek bárhová. Egyébként nemzetőr voltam. De inkább nézni akartam, mert nem nagyon gondoltam, hogy én a történelmet olyan nagyon mozgatni tudnám. És ma is nagyon szívesen nézek bármilyen képet. Nagyon érdekelnek ezek a fényképalbumok, az arcok, és nagyon szépnek találom ezeket a fiatal arcokat, akik például, amikor jöttek át a Margit hídon, és filmek készültek arról a társaságról – hogy is mondjam; elnézésüket kérem a mai kortársaknak, nemesebb fiatal arcokat észleltem ott, ahogy jöttek, valami volt bennük: talán kevesebb hús és több lélek. És hát az ember ugye kíváncsi, hogy hogy volt. Én inkább ilyen kis szereplőket látogattam azután, ezek gyermekvédelmi ügyek szereplői voltak, kivégzett apáktól „csak" börtönbe csukottakig, és gyerekektől, akik javítóintézetbe kerültek, ez volt az egyik, a másik pedig, igazában többeket megismertem azok közül az emberek közül, akiket reformkommunistának, demokratikus kommunistának, Nagy Imre baráti körének, összeesküvőknek, mit tudom én – sokféleképpen neveztek. Na de az a távolság, az nem volt ezekben a személyes kapcsolatokban, ami talán kell a történészhez, hogy együtt hogy

működtek. Most akkor téged arra kérnélek, kedves János, hogy – el is mondom, hogy mi lenne az én első kérdésem, a legbanálisabb és a legkonvencionálisabb, tehát mondj valamit a családodról, kezdeteidről, és hogy hogy jutottál el *a)* a történészmesterséghez, *b)* a témádhoz, '56-hoz, melyik volt a meghatározó, és hogyan alakult ezeknek a viszonya, és mondtam neki is, önöknek is, hogy igazában azt a címet adnám szívesen a mostani beszélgetésünknek, hogy *A történész és a történés.* Adott esetben azért is érdekes, mert nagyon közel született a történéshez, de mégis utána. És mostanában még egy – hadd mondjak még egy mondatot: volt ugye egy aktualitása, ez az 50. évforduló, az összes allúzióra, a legkülönfélébb irányból és irányba menően, és úgy képzelem, hogy volt egy ilyen… lelki folyamat bennünk, ahogy '56-ra különböző időkben különbözőképpen gondoltunk, mert egy időben izgalmas volt nagyon, és egy titkos szeretet, '56 után sokféleképpen ítéltük meg a dolgot, és hát amikor elkezdenek valamilyen eseményt ünnepelni és magasztosítani és patetizálni, akkor az emberben hűvösség is ébred, és akkor az eltoló gesztusok megerősödnek, és akkor úgy lehet vele kiengesztelődni, hogy azon túl, hogy jó, rossz, tetszik, nem tetszik, azt próbáljuk megérteni, hogy milyen volt a történés a maga kontextusában. Nos, az egyik kontextus, Rainer M. János megérkezik a témához. Honnan, hogyan?

R. M. J. Ahogy mondottad, 1957 júliusában születtem, s hogyha társadalomtörténeti nyelven kell megfogalmazni, akkor deklasszált keresztény középosztálybeli családban. Az édesapám 1945 előtt katonatiszt volt, ahogy az ő apja is, sőt nagyapja is, ennek a gyökerei az Osztrák–Magyar Monarchiára és Ausztriára nyúlnak vissza. Apai részről katonacsalád volt, anyám pedig tanítónő. A deklasszálódás onnan

adódik, hogy 1945 után apám munkás lett, anyámat pedig 1946-ban B-listázták, mert 1944-ben engedelmeskedett az úgynevezett kitelepítési parancsnak, és csak 1946-ban tért vissza Németországból. Tíz éven keresztül nem dolgozhatott pedagógusként, illetve inkább sehogyan sem; ez volt a családi miliő. Ami nekem történelem, nekik valóban a történés, még egy kis '56-os szála is van ennek a történetnek. Ahogy mondottam, apám fizikai munkás volt, raktáros egy albertfalvai gyárban, amit Szellőző Művek névre hallgatott, ventilátorokat gyártottak ott. 1956-ban beválasztották a munkástanácsba. Aminek egyszerű tagja volt, nem történt ott semmi különös, amit jól mutat, hogy még a munkástanács elnökét is csak néhány hónapra internálták… Ez akár személyes történetem is lehetett volna, de nem lett az, mert még nem voltam nyolcéves, amikor apám meghalt, és a családban ilyenfajta dolgokról nem nagyon volt szó akkoriban, vagyis az 1960-as években és még sokáig. Az alaptörténetet, a katonamúltat meg mindent nagy vonalakban tudtuk, de ahogyan anyám mondotta: ezek olyan dolgok, amikről nem kell beszélni. Ha pedig netán önéletrajzot kell majd írnod, akkor azt kell beírni, hogy apád meghalt, és ha mégis valamit ki kell fejteni, akkor azt kell írni, munkás volt. Úgyhogy én például még a gimnáziumban is mint munkásszármazású szerepeltem, ennek akkor már semmi különösebb előnye nem volt, hátránya sem volt természetesen. Eleinte a történelem általában érdekelt, nagyon sokáig azt gondoltam, hogy tanítani szeretnék, tanár szeretnék lenni…

K. Gy. Hol laktatok? Budapesten?

R. M. J. Budapesten születtem, azóta is ott élek, akkoriban Kőbányán laktunk. A X. kerületben. De már gimnáziumba a VIII. kerületbe jártam, a Fazekas Gimnáziumba, és most

már nem Kőbányán lakom. Tehát tanár szerettem volna lenni, és a történelem érdekelt. Leginkább azt gondoltam, hogy történelem–földrajz szakos tanár leszek, mert a történelmen kívül a földrajz érdekelt, ameddig gyerekfejjel azt gondoltam, hogy a földrajzot különböző színű, különböző dolgok metszeteit tartalmazó térképek jelentik, és nem egyéb más dolgok.

K. Gy. Mit csináltál a gimnáziumban a kötelezőn kívül ebbe az irányba?

R. M. J. Olvastam. De egyébként akkoriban leginkább focizni szerettem, és nem mondhatnám, hogy nagyon elmélyült stúdiumokat folytattam. Azt hiszem, hogy teljesen gyerek voltam a gimnáziumban, tehát azt olvastam, ami jött, és írtam verseket meg novellákat, meg szerkesztője voltam a Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium *Diákszó* című újságjának, amiben ezek a szövegek meg is jelentek…

K. Gy. Az akkor is jó iskola volt.

R. M. J. Nagyon jó iskola volt, igen. Nagyon sokat lehetett benne tanulni, elsősorban tényeket. Ebben az értelemben nagyon jó volt, amúgy egy rendes poroszos iskola volt, amilyenből akkor nagyon sok volt Budapesten és Magyarországon, meg amilyenből most is nagyon sok van, nagy volt a fegyelem, levágatták az ember haját, hogyha egy kicsit hosszabbra nőtt. A hetvenes évek első felében jártam oda, 1975-ben érettségiztem, még voltak régi nagy tanáregyéniségek – szóval egy ilyen kemény hely volt, én nem nagyon szerettem, de sokat lehetett tanulni, ez kétségtelen. Azon belül is orosz tagozatra jártam egy tévedés folytán, mert angol tagozatra jelentkeztem, gondoltam én. De mivel orosz tagozatra senki sem jelentkezett…

K. Gy. …ugyanígy a franciára orosz…

R. M. J. ...ezért, aki azt írta be, hogy ő angol–orosz tagozatra jelentkezik, gondolván, hogy az első hely a választását fejezi ki, azt átirányították orosz tagozatra.

K. Gy. S megtanultál rendesen?

R. M. J. Abból érettségiztem, s akkor nagyon jól tudtam oroszul; ma keveset használom, inkább csak olvasok. Nyolc oroszóra egy héten, azért az elég kemény rezsim volt. Az érettségi évében történelem szakra jelentkeztem, de ez sem volt sima ügy. Egész pontosan történelem–magyar szakon szerettem volna tanulni, de ez a párosítás 1975-ben nem indult, úgyhogy így lettem történelem–könyvtár szakos, és ezen is végeztem. Végül is ezt nem bántam meg, mert ugyan ez a könyvtárosság olyan nagyon nem érdekelt, de így bőven volt időm a történelemre az egyetemen. A huszadik század iránti érdeklődés inkább csak az egyetem vége felé jött. Az első két évben elsősorban a magyar középkor érdekelt, ezt csak félve említem, mert egyáltalán nem foglalkoztam vele azóta, de például tanultam középlatin nyelvet, középkori latin szemináriumra jártam, latin nyelvű urbáriumokat olvastunk. Az egyetem utolsó két évében, tehát a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján jött a jelenkor és 1956, aminek alapvető oka az volt, hogy a politika és a közélet rettentően érdekelt. Nemcsak engem, hanem az egész kört, akikkel együtt jártam egyetemre.

K. Gy. Mikor végeztél?

R. N. J. 1981-ben. És ez a '80–81-es időszak a lengyelországi Solidarnosc forradalmi időszaka volt, ez borzasztó nagy hatással volt ránk, és...

K. Gy. Mit jelent a ránk?

R. M. J. Egy szűkebb egyetemi hallgatói kört jelentett.

K. Gy. Hány kollégádat?

R. M. J. Olyan hat-hét-nyolc kollégát, akikkel nagyon sokat voltunk együtt, együtt focizunk, buliztunk hétvégenként, kocsmákba még hétköznap is be-betértünk, ahol főleg politikai beszélgetéseket folytattunk…

K. Gy. Baráti kör volt?

R. M. J. Baráti, és azóta is nagyjából létezik. Nagyon különböző irányokba mentek el ezek az emberek, a társaság egyik központi alakja Bächer Iván volt, de közéjük tartozott Kukorelly Endre, Zeke Gyula és mások…

K. Gy. Zeke Gyula is?

R. M. J. Zeke Gyula is, igen. Iván, Gyula és én, hárman voltunk eredetileg történelem–könyvtár szakosok annak idején, másodévben jött át levelezőről vagy estiről Bandi, ez volt a mag, tulajdonképpen a mai napig.

K. Gy. Mondd, tanárok közül ki volt rád erősebb hatással?

R. M. J. Hát…

K. Gy. Vagy idősebb kollégák, mert voltak tanárok, és voltak, akik az intézetben...

R. M. J. Azokat az idősebb kollégákat, akik nagy hatással voltak rám, azokat kivétel nélkül később ismertem meg. Amikor már magam is próbálkoztam a szakmával. A hetvenes évek második fele az egyetemen nagyon-nagyon szürke időszak volt, a legnagyobb hatással két olyan tanár volt rám, akinek semmi köze nem volt a huszadik századhoz, az egyik Hahn István volt, aki ókori görög és római szemináriumokat tartott, a másik pedig Unger Mátyás, aki magyar középkorral, kora újkorral foglalkozott, és egészen kitűnő pedagógus volt. A huszadik század vonatkozásában Balogh Sándor tanítványa voltam, tehát hozzá írtam a szakdolgozatomat, hozzá jártam szemináriumra, mert abban az időszakban ő reprezentálta az ELTE bölcsészkarán a század máso-

dik felét. Balogh Sándor neve, azt hiszem, egyáltalán nem ismert manapság, és a történetírói munkásságát tekintve ez talán nem véletlen, és nem is olyan nagy baj. Az 1945 utáni kommunista ifjúsági mozgalomból jött, népi kollégista, majd szovjet ösztöndíjas, ott volt aspirantúrán is. 1956 után a rendcsinálók közé tartozott, többek közt, azt hiszem, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megtisztításában volt szerepe, dolgozott afféle komisszárként a *Valóság* kezdeti szerkesztőségében. Ezután pedig valamilyen politikai konfliktus miatt, amiről soha nem beszéltünk (bár az egyetem után elég sokat beszélgettünk), visszatért a történész mesterséghez, amit tanult, az ELTE-n egyetemi tanár lett. Műveivel ellentétben, amelyek a megfelelő pártvonalhoz illeszkedtek, bár nagyon nagy anyagmennyiséget, nagyon sok adatot mozgattak, meglepően liberális pedagógus volt. Egyrészt nagyon érdekelte a tanítványai véleménye, meg hogy milyen emberek ezek, ez az új nemzedék. Ez szerintem nagyon pozitív dolog volt. Másrészt semmibe nem szólt bele, sem a témaválasztásba, sem annak kidolgozásába, de a maga módján gondoskodott is a tanítványairól. Tehát én hálás vagyok neki, azt hiszem, hogy alapjában véve egy jó ember volt. A történelemről, politikáról fundamentálisan eltért a véleményünk már 1980–81-ben, de ő ezzel együtt tudott élni. És amikor úgy látta, hogy nekem például állást kellene szerezni, akkor szerzett állást, ami igen fontos dolog volt abban az időben. Ilyen értelemben mégiscsak hatással volt rám, pozitív és negatív értelemben. Sajnos egy olyan iskolába jártunk mindannyian, ahol a történelem főleg egy pozitivista faktológia volt, az eseményeknek valamiféle, kvázi pontos leírása, amiben semmiféle vízió és nagyon kevés probléma volt. Akik ezt az utóbbi szemléletet közvetítették, azokkal én jobbára első

munkahelyemen találkoztam, ez a Fővárosi Levéltár volt, akkor már épp nem dolgozott ott, de sokat bejárt oda Bácskai Vera.

K. Gy. A levéltárban kaptál állást?

R. M. J. Ott.

K. Gy. Hát ez sok szempontból szerencsés…

R. M. J. Nagyon szerencsésnek bizonyult a későbbiek folyamán, akkor viszont nem voltam olyan nagyon boldog tőle.

K. Gy. Untad?

R. M. J. Igen, időnként halálosan. Iratokat kellett rendezni, az én referenciámba az úgynevezett peremkerületi iratok tartoztak, 1945 és 1950, tehát a tanácsrendszer bevezetése között. Újpest, Kispest, Rákosfalva és a többi peremvárosok és községek közigazgatási iratait kellett rendezni, meg budapesti iskoláknak az iratait. Halálosan unalmas volt, egy kivétellel, ami már eléggé érdekes iratanyagnak számított, tudniillik az 1945 utáni igazolóbizottságok iratai. Ezeket kellett ábécérendbe szedni bizottságonként; egy-egy nagyobb vállalat, hivatal igazolóbizottsága akár több száz, néha ezernél is több személyi kérdőívet, olykor kisebb-nagyobb dossziét jelentett. De az egészet sokszor halálosan untam, reggeltől estig ott kellett ülni, kilenc órát, heti egy kutatónappal. Egy darabig, szerencsére csak rövid ideig, elég szerencsétlennek éreztem magam. Az viszont első pillanatban látszott, hogy nagyon jó a társaság, ott volt akkor még Gyáni Gábor, aki gyorsan érzékeltette velem, hogyan is lehet a levéltárat kihasználni. Nagyon pontos beosztással élt, mintaszerű volt számomra.

K. Gy. Mi volt ez a beosztás?

R. M. J. Fél kilenctől fél tízig szépirodalmat olvasott, aztán elolvasta az újságot, aztán másfél óra alatt rendezte azokat az

iratokat, amit lassabb tempóban, no meg a leadott jelentés szerint egész nap kellett volna rendeznie. A délutánt kizárólag a saját kutatásaival töltötte. A magyar társadalomtörténet, ami ugye a kétezres évek elején jelent meg, nyersanyagát, empirikus anyagát Gábor ott szedte össze a Fővárosi Levéltárban, átnézte például az 1941-es népszámlálás összes lakásstatisztikai adatait, szóval irtó sokat dolgozott. Ez mintaszerű volt számomra. Utána pedig…

K. Gy. Hány év különbség van köztetek?

R. M. J. Hét, Gábor 1950-es. Én akkor jöttem ki az egyetemről, de ő sem volt még olyan nagyon messze tőle, csak hát ő Ránki György tanítványa volt Debrecenben, és egy igazi problémaérzékeny, nyitott, módszertanilag tudatos, nemzetközileg kiválóan tájékozott ember volt már akkor. Adott erre, bár ezt senki nem igényelte akkor tőle. A Fővárosi Levéltárban a rendezési terv teljesítése határozta meg az embernek az életét, hogy úgy mondjam. Gyáni gyorsan, a következő évben el is ment, mert Ránki György odavette az MTA Történettudományi Intézetébe. Ahova én is átkerültem később, 1986-ban.

K. Gy. Milyen munkádnak köszönhetően?

R. M. J. 1982–84-ben jelent meg – nem, tulajdonképpen még az egyetem végén – a szakdolgozatom, ami az 1953–56 közötti *Irodalmi Újság* című kétheti, majd hetilap történetével foglalkozott. Ez megjelent három részben egy alkotóköri folyóiratban, a *Jelenlét*ben, ami még később is létezgetett.

K. Gy. Ez a bölcsészkaron volt, nem?

R. M. J. Igen. Főleg szépirodalmat tartalmazott.

K. Gy. Sok vers volt benne.

R. M. J. Igen. Novellák is, én voltam a kakukktojás, ott jelent meg ez a szakdolgozat, és aztán ennek egy rövidített

változata a Kulin Ferenc-féle *Mozgó Világ*ban 1983-ban, öt perccel az előtt, hogy a *Mozgó Világ*ot legyalulták akkor. Valószínűleg ennek a révén kerültem a Történettudományi Intézetbe. De évekkel később, 1986-ban.

K. Gy. És akkor már igazából az irodalmi élethez is közelebb kerültél? Mert azt hiszem, az első nagyobb publikációd: *Az író helye*.

R. M. J. Igen. Ez tulajdonképpen…

K. Gy. Ez volt az?

R. M. J. Ez a szakdolgozatnak a folytatása, erősen átdolgozott és kibővített változata volt, ezt még a levéltári időkben írtam meg. Tulajdonképpen nem irodalomról szól, hanem az írók politizálásáról, az írók ébredéséről 1953–1956 között, hogy hogyan alakult ki az a jelenség, amit 1956-ban a „magyar írók"-nak neveztek, akik óriási szerepet játszottak a forradalom előkészítésében, elsősorban két fontos csoportjuk, az úgynevezett fiatal kommunista írók csoportja, akik 1953-at követően kiábrándultak, és revízió alá vették az addigi életüket és munkájukat, illetve a népi írók csoportja…

K. Gy. Kinek a csoportja?

R. M. J. A népi íróké. Róluk írtam azt a könyvet, ami csak 1990-ben jelent meg, jóllehet a szöveg már jóval korábban megvolt. Ez egy bölcsészdoktori disszertáció volt, 1987-ből.

K. Gy. És milyen alakok keltették fel a különös érdeklődésedet?

R. M. J. A jelenség keltette föl az érdeklődésemet, bár voltak kedvenceim. Tulajdonképpen az akkori irodalmi publicisztika, mert én ezzel foglalkoztam, nem a versekkel meg a novellákkal. Különösen érdekelt ilyen szempontból Déry Tibor, Háy Gyula, de olyan, ma már egy kissé elfeledett emberek is, mint mondjuk Kuczka Péter vagy Kónya Lajos.

K. Gy. Kuczka nekem főnököm volt.

R. M. J. Igen? Hol?

K. Gy. Az *Életképek* című folyóiratnál…

R. M. J. Ami majdnem megjelent.

K. Gy. Október 23-án kellett volna megjelennie. És meg is írtam, hogy ő lett tulajdonképpen a főpolgármester néhány napra, egyszerűen beült a Fővárosi Tanács vb-elnökének a székébe.

R. M. J. Igen. Mondván, hogy ez a Budapesti Nemzeti Bizottság.

K. Gy. Igen.

R. M. J. De szerintem nagyon hasznosan működött. Élelmiszer-ellátás…

K. Gy. Nála voltak a stemplik.

R. M. J. Visszatérve a levéltárra, az 1989-es lista is tulajdonképpen a levéltári időkre ment vissza. Az egyetemen nyilvánvaló volt, hogy '56-os témát, amit legszívesebben választottam volna, azt még a pedagógusként nagyon liberális Balogh Sándornál sem tanácsos választani. Akkor legyen inkább, gondoltam, a forradalomhoz vezető út. És ez így minden probléma nélkül át is ment, de aztán amikor ott dolgoztam a peremkerületi iratok között, akkor azért voltak ott érdekesebb iratok is, így gyűjtöttem össze a halotti anyakönyvekből a kivégzettek adatait, egy ilyen kartonrendszerbe.

K. Gy. De hát voltak nem peremkerületiek is.

R. M. J. Az összes budapesti anyakönyvet ott őrizték, úgyhogy egy idő után nekem szabad bejárásom volt ebbe a raktárba, és ezt ott gyűjtöttem össze, összeállítottam egy, mai szóval adatbázist, bár ezt a szót akkor nem ismertük.

K. Gy. Hogy tudtad meg, hogy az anyakönyvek közül melyik tartozik olyan emberhez, akit kivégeztek?

R. M. J. Az anyakönyveket kerületenként vezetik. Minden kerületben akkor is volt anyakönyvi hivatal, és azt tudtam, hogy a kivégzéseket börtönökben… foganatosítják, vagyis két kerület jön számításba, vagy maximum három, a X., ahol a Gyűjtőfogház található, a II., ahol 1945 után végrehajtottak ilyeneket, mert eredetileg 1945-től kezdtem kigyűjteni ezeket a neveket…

K. Gy. A Fő utcai. Gyorskocsi utcai…

R. M. J. A Gyorskocsi utcai, illetve a Margit körút, és még…

K. Gy. Várj, ott voltak kivégzések a Fő utcában?

R. M. J. Még voltak, igen. Az 50-es években voltak, hogyne. Nagy számban. És…

K. Gy. Az udvaron?

R. M. J. Hát hogy hol pontosan, ezt azért az anyakönyv nem rögzíti, de hát nyilvánvalóan az udvaron, igen. Akasztás által. És a harmadik a VIII. kerület, ahol a Conti utcában ugyancsak voltak még kivégzések. Rajk Lászlót például ott végezték ki. Úgyhogy innentől kezdve csupán végig kellett nézni az összes X. kerületi halotti anyakönyvet, és kigyűjteni azokat a címeket, mert az utca-házszám az benne van, hogy hol esett meg a halál. Ha Kozma utca 13., akkor az a börtön. Illetve fontos még a halál oka, bár ezt…

K. Gy. Akasztás esetén milyen okot írtak?

R. M. J. 1945-től elég sokáig rendesen beírták…

K. Gy. Hogy kivégzés?

R. M. J. …kivégzés vagy fulladás akasztás által, aztán egy időben egészen más halálokokat írtak be, a legkülönbözőbb okokat…

K. Gy. Például miket?

R. M. J. Gerinctörés, sokkállapot, ismeretlen és hasonlókat, csak a címből lehetett következtetni, meg más személyi adatokból, és 1956 után egyáltalán nem. Csak a címből lehetett kiindulni, utána csak azt írták be, hogy fulladás. A halál oka: fulladás – pont. Szóval ez így történt. A nyolcvanas évek közepe felé a levéltárba beszállították a Fővárosi Bíróság úgynevezett statisztikai adatlapjait; ezeket minden elítéltről kitöltötték. Ezekből gyűjtöttem, sok-sok ezer statisztikai adatlapból válogattam ki körülbelül nyolcszázat, 1956 után politikai okokból elítéltekről. És ebből írtam egy tanulmányt 1985-ben.

K. Gy. És milyen szempontból írtál tanulmányt?

R. M. J. Az volt a tanulmány címe, hogy *Adatok az 1956 utáni megtorlás történetéhez.*

K. Gy. Ezt akkor valamilyen legitim kutatás keretében csináltad?

R. M. J. Nem volt ez a kutatás legitim egyáltalán. A szöveg először nem is itthon, hanem a párizsi *Magyar Füzetek*ben jelent meg 1986 végén…

K. Gy. Neveddel?

R. M. J. Nem, Fényes Elek álnéven jelent meg.

K. Gy. Te voltál Fényes Elek?

R. M. J. Igen.

K. Gy. Jó nevet választottál.

R. M. J. Nem én – illetve én választottam, de nem én javasoltam…

K. Gy. Talán mondj valamit Fényes Elekről.

R. M. J. Fényes Elek a modern magyar statisztika megalapítója volt a tizenkilencedik század első felében, és hát nekem valami rémlett is, hogy ki volt Fényes Elek. De amúgy eszembe sem jutott. Megírtam ezt a tanulmányt, és a kézirat

egy példányát elvittem először Donáth Ferenchez, akit még a *Mozgó Világ*-tanulmányom kapcsán ismertem meg, és bizonyos időközönként eljártam hozzá beszélgetni. Nagyon felvillanyozódott ezen a szövegen, és azt mondta, hogy ezt most azonnal vidd el a „szerkesztőnek". Úgyhogy elmentem az Akadémiai Könyvtárba, ahol ott ült Kis János, és odaadtam neki ezt a szöveget.

K. Gy. Ismerted?

R. M. J. Személyesen nem. A nevét persze igen, jártam előadására a repülő egyetemre, és persze a szamizdatban olvastam.

K. Gy. És hogy tudtad, hogy az olvasók közül melyik az?

R. M. J. A *Beszélő*ben benne volt a telefonszáma, egyszerűen fölhívtam, és akkor megmondta, hogy ő szakállas, szemüveges, és hol fog ülni. Szóval nem volt különösebben konspirált a történet. A tanulmánynak egy másik példányát pedig Litván György, akit akkor ismertem meg, amikor átkerültem a Történettudományi Intézetbe, valamilyen kalandos úton kijuttatta Párizsba Kende Péterhez, akit egyáltalán nem ismertem, 1989-ben találkoztam vele először. Így került a *Magyar Füzetek*hez. Egy alkalommal 1986 őszén ponton behívott Litván Gyuri a szobájába, és azt mondta, hogy meg fog jelenni az írásod, de mi úgy gondoljuk, hogy ez…

K. Gy. Litván Gyuri hívott be – kinek a szobájába?

R. M. J. A saját szobájába… hogy ezt azért nem kellene a neved alatt közölni. Én is így gondoltam. Akkor tehát kell egy álnevet választani, mondjál valamit, folytatta Gyuri. Semmi nem jutott eszembe, csak mit tudom én, Kovács János vagy valami ilyesmi. Azt mondja, hogy ez nem lesz jó, de hát mi már gondolkodtunk vagy *Statisticus* leszel, ez a *Hun-*

garicus röpiratra való utalás volt, amit ugye Fekete Sándor írt 1956 után, Gyurit emiatt is csukták le, mert részt vett a terjesztésében; vagy pedig Fényes Elek. S akkor Fényes Eleket választottam. Mondta: nagyon jó, a többi az én dolgom. Aztán egyszer csak hozott egy kis füzetet, ezt persze már ismertem, mert időnként kézről kézre járt, és azt mondta, hogy itt van. Nagy érzés volt.

K. Gy. Jó érzés volt?

R. M. J. Igen, igen.

K. Gy. Mondd, és nem huncutkodtak veled az ismerőseid, hogy te, ezt a Fényes Eleket olvastad?

R. M. J. Hát… de volt…

K. Gy. Nem voltak sokan, akik tudták?

R. M. J. Akkoriban nem nagyon tudta senki. 1989-ig szerintem nagyon kevesen tudták, és aki tudta, az se mondta el.

K. Gy. Én szándékosan nem is kérdeztem akkoriban, jobb, hogyha nem hangzik el.

R. M. J. Nem sokan tudták.

K. Gy. Szabó Miklós dolgozott, még mint…

R. M. J. Igen, Szabó Miklós is írt különféle álneveken…

Kápéjé És te sem árultad el senkinek, hogy te vagy Fényes Elek? Abban az időben?

R. M. J. Abban az időben?

K. Gy. A szerzői hiúság és a konspiratív fegyelem ellentétes érzések…

R. M. J. Én inkább fegyelmezett voltam. Nem mondtam meg senkinek. A feleségemnek persze elmondtam, vele még egy vitám is volt, hogy akkor ezt most közölni kell-e, vagy nem. És ő inkább amellett volt, hogy nem. A tanulmány szövegét még jóval a megjelenés előtt megmutattam két nagyon jó barátomnak, és az egyik azt mondta, hogy ezt feltétlenül

közölni kell, a másik azt mondta, hogy hát ezt nem, mert rájönnek, és ebből a legnagyobb bajom származna.

Kápéjé Te voltál a mérleg nyelve akkor.

R. M. J. Igen, igen, nekem kellett eldönteni, persze, nem is kellett volna megkérdezni, de akkor úgy gondoltam, hogy ez jobb lesz, és különben is kíváncsi voltam a véleményükre a tanulmányról.

K. Gy. És érzékelted, hogy ennek politikai súlya lesz.

R. M. J. Igen, az nyilvánvaló volt. Gondoltam, hogy ez egy fontos dolog.

Kápéjé Mennyi juthatott be – bocsássatok meg – , milyen példányban juthatott be szerinted az országba, vagy esetleg lehet-e konkrétan tudni? A hatása miatt is.

R. M. J. Lényegében mindegy volt, hogy mennyi idő alatt jut be az országba, mert a *Beszélő* is lehozta, csak egy-két hónappal később, 1987 elején.

K. Gy. Körülbelül kétezer példányban jelent meg.

R. M. J. A *Magyar Füzetek*ből szerintem sok száz bejutott az országba.

K. Gy. Volt, amikor postán küldték, csomagban.

R. M. J. Kende Péter 70. születésnapján volt egy konferencia, ahová írtam egy kis szöveget: *Kende Péter és a Magyar Füzetek* címen, állambiztonsági jelentésekből. A jelentések nagy része triviális dolgokról szólt, egész pontosan két triviális dologról: mi van a *Magyar Füzetek*ben, ezt leadták mint hírt, és a másik, hogy mennyi *Magyar Füzetek* jön be az országba. Egy kedves levéltáros kolléga, aki már „anno" is ott dolgozott, tehát ebben az intézményben, talán már akkor is az irattárban, az mondta, hogy ha kell még *Magyar Füzetek*, csak szóljak, van egy csomó itt a raktárban még.

K. Gy. Igen?

R. M. J. Le van rakva, igen.

K. Gy. S hogy került hozzájuk? A vámosoktól?

R. M. J. Igen-igen, ezek az elkobzott példányok voltak. De Péterék küldtek a Belügyminisztériumnak is, azt hiszem, 10-12 példányt.

K. Gy. A könyvtáraknak is, igen.

R. M. J. Igen.

K. Gy. De jött uszályon is, a Csepeli Szabadkikötőbe.

R. M. J. Hát az utolsó számokat 1989-ben azt már teherautóval, kamionnal hozták be, úgyhogy ez is így fölfelé ment abban az időben. S körülbelül kétezer példányban jelent meg a *Beszélő* is egyébként akkor, 1986–87-ben.

K. Gy. És egy számra több olvasó jutott.

R. M. J. Igen, persze…

K. Gy. Hozzátartozik, hogy az érdekesebb dolgokat beolvasta a *Szabad Európa*… és ez azt jelenti, hogy 1989 előtt téged ez a téma részben hozzákötött… hát a második nyilvánossághoz és ezáltal a demokratikus ellenzékhez is, továbbá a témához magához, 1956-hoz.

R. M. J. Igen, ez volt a döntő fordulat, tehát az *Irodalmi Újság*ról [szóló] könyvvel én úgy éreztem, hogy azt befejeztem akkor, amikor odakerültem a Történettudományi Intézetbe, csak hogy visszatérjek a kérdésedre. Nem tudom, hogy mikor kérdezted meg Litván Gyurit, hogy '56 kutatási téma lehet-e…

K. Gy. Nem sokkal azután, hogy odakerült a Történettudományi Intézetbe. Ez még akkor, a hetvenes évek elején volt.

R. M. J. Igen. Sőt, még inkább a hatvanas. Mert először könyvtárosként került oda. Hát szóval 1986-ban ez már nem volt teljesen lehetetlen, és Ránki György akkor azért vett oda

néhány embert a Történettudományi Intézetbe, hogy kiépítse az 1945 utáni korszak kutatását, amit addig teljesen az MSZMP KB Párttörténeti Intézete monopolizált.

K. Gy. Te akkor voltál ott a Történettudományi Intézetben, amikor Ránki volt az igazgató?

R. M. J. Igen.

K. Gy. Mondj majd valamit róla is.

R. M. J. Jó. Ránki akkor ott mindenkivel megbeszélte, hogy mi lesz a témája. Tulajdonképpen elosztotta a feladatokat, nekem pedig azt mondta, hogy te foglalkozzál az 1947–49-es időszakkal, az úgynevezett fordulat évével. Ez egy kicsit letört engem, mert gondoltam, hogy majd 1956 lesz ez a téma. Ránki szintén nagyon liberális ember volt, amikor tehát azt mondtam erre, hogy előbb szeretném befejezni a disszertációmat, azt mondta, persze, fejezd be. Akkor utána az ötvenes évek játékfilmjei foglalkoztattak – jó, foglalkozzál filmekkel. Csak majd a fordulat évére térjünk vissza. Aztán tíz évvel később…

K. Gy. Mellesleg érdekes.

R. M. J. Nagyon érdekes. Tíz évvel később, már az 1956-os Intézetben írtam is egy tanulmányt a fordulat éveiről, s közben végig Ránki Györgyre gondoltam, hogy azért ezzel tulajdonképpen tartoztam neki. Amíg élt (1988 végén halt meg), egy sort nem írtam a fordulat évéről. 1988-ban már nagyon az 1956-ban voltunk benne, többen is: Varga László például. Ránki még 1986-ban ráosztotta 1956-ot, de azt mondta, hogy ezt így nem lehet, csak úgy, hogy 1956 a téma, jobb lesz úgy, hogy például a munkásság '56-ban. Mondjuk beletalált a közepébe, mert 1956 egyik legfontosabb társadalomtörténeti szereplője a magyar nagyipari munkásság volt, talán akkor játszotta legnagyobb és teljesen eredeti törté-

ti szerepét. Ránki nagyon figyelemre méltó egyéniség volt. Nem állt olyan közel hozzám, hogy azt mondjam, hogy szerettem, de nagyon tiszteltem, és a Történettudományi Intézet valahogy egy ilyen liberális sziget volt az akkori időben, ha talán nem is a szabadság, de a fél szabadság szigete. Nagyon jól bírta azt, hogy ott van Litván György, Hanák Péter, Lackó Miklós, Szabó Miklós és tartotta a hátát, mert eléggé rendesen zaklatták miattuk. Úgyhogy nagyon jó hely volt az akkori Történettudományi Intézet.

K. Gy. Szűcs Jenő is ott volt, ugye?

R. M. J. Szűcs Jenő is ott volt, és sok mindenki.

K. Gy. Remek társaság.

R. M. J. Juhász Gyula… tényleg válogatott emberek és kiváló kollégák.

K. Gy. Kosáry nem volt ott?

R. M. J. Kosáry, dehogynem. Kosáry ugyan a bibliográfiával foglalkozott akkor még mindig, legalábbis formailag, de hát közben ott írta meg a nagy monográfiáit a tizennyolcadik századról, úgyhogy ott volt ő is.

K. Gy. Benda az egyetemen volt, vagy a Károly…

R. M. J. Benda is ott volt az intézetben. Tényleg mindenki ott volt, aki számított.

K. Gy. Hát akkor… kihúzhattad magad, amikor oda bekerültél.

R. M. J. Inkább szorongtam, nem is kissé, hogy hogy lesz ez itt, megesznek itt engem.

K. Gy. De barátságosak voltak, nem?

R. M. J. Nagyon barátságosak voltak. Roppant jó társaság volt.

K. Gy. És akkor nyilván ott összejöttek a hírek is ellenzéki mozgalomról, ilyesmiről, szamizdatról.

R. M. J. A szamizdatot ott árulták. Voltak ilyen elosztó emberek, azt hiszem, Pajkossy Gábor volt az egyik, aki Gyáni Gáborral volt egy szobába, meg Lackó Miskával, aki azóta meghalt szegény, de ott volt Kovács Mari, Bence György felesége, akivel én szobatárs is voltam, úgyhogy sokféle helyről lehetett kapni híreket is, újságot is, könyveket is…

K. Gy. Érjünk közel 1989. június 16-hoz. Igazában ezt a listát mikor állítottad össze?

R. M. J. A listát 1985-ben állítottam össze, még a tanulmány mellékletmékeként.

K. Gy. Mennyiben tartottad ezt megbízhatónak?

R. M. J. Semennyire. Nem is volt megbízható. Azt lehetett tenni, hogy a hozzáférhető adatok alapján állítom össze. Tehát aki abban benne volt, azt először is tényleg kivégezték. Csak mert voltak később olyan listák, már sajnos a szabadság körülményei között, ahol minden további nélkül leírtak olyan neveket, akiket nem végeztek ki, még akkor is éltek. Tehát ennyiben mondjuk megbízható volt. De a célkitűzés az volt, hogy olyanok kerüljenek bele, akiket a forradalomban vagy az azt követő ellenállásban való részvétel miatt végeztek ki, és nem mondjuk valami köztörvényes bűn miatt ítéltek el…

K. Gy. Énbennem egy kis lelkifurdalást ébresztett ez a lista, mert amikor engem kérdezgettek, meg írtam is, akkor én úgy 1000 és 2000 közötti kivégzettről beszéltem, de ez a 450 – vagy mennyi volt? 550.

R. M. J. Még annyi sem volt. Fele volt.

K. Gy. Igen.

R. M. J. Én is ezeket a számokat ismertem.

K. Gy. Szóval az teljesen hamis volt?

R. M. J. Az teljesen hamis volt, igen. 1956 utáni öt évben úgy 350 és 400 fő között volt, akiket kivégeztek, de ebből

csak 229 volt, aki 56-os. Nagyon kemény ítélkezés érvényesült akkoriban minden tekintetben.

K. Gy. Gondolom, a többiek…?

R. M. J. A többiek köztörvényesek voltak.

K. Gy. Mondd, például amikor elkezdtem a VII. kerületi gyámhatóságon a munkámat, ott volt egy eset 1959-ben a Százház utcából egy csomó gyereket elvittek, összeszedtek valami hetvenet egy ilyen éjszakai razzia során, és mondták, hogy tizenvalahányat kivégeztek.

R. M. J. Igen, 11-et.

K. Gy. Na most, ezek – a Százház utca az részben cigány lakosságú, és nagyon slumos jellegű volt, de nagyon olyan volt, mint az olasz neorealista filmeknek a jelenetei, viszont azt tudom, hogy az a felkelőcsoport, amelybe ezek a fiúk mentek, az részben valóban harcolt, de november 4-e után hát fosztogattak is, eltartották önmagukat, áruházakba bementek, meg ilyesmi. Na most ezeket az ilyen ambivalens, ilyen kétértelműen látható személyeket, mint '56-os politikai ellenségeket ítélték el, vagy mint köztörvényeseket?

R. M. J. Erről a nyolcvanas évek közepén én nagyon keveset tudtam még, szinte azt lehet mondani, hogy semmit, úgy kellett mozaikkockánként összeállítani ezeket az adatokat, és úgy sem sikerült minden esetben. Azt azért 1989-re, amikor az újratemetésre sor került, ki lehetett zárni, akiket kizárólag köztörvényes alapon ítéltek el. Mert az elítélésben minden szerepel. Tehát mondjuk ezeket a Százház utcai fiúkat…

K. Gy. Te az ítélet szövegét olvastad.

R. M. J. Akkor még nem olvastam az ítélet szövegét, a nyolcvanas évek közepén. 1989-ben, a temetés előtt pár héttel volt egy elég furcsa eset, amikor egyszer csak ott voltam egy szobában az összes ítélettel.

K. Gy. Mondjad.

R. M. J. Megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottsága 1988-ban, és elindult az újratemetési kezdeményezés. És hát ahogy ez haladt előre, az 1989-es év elején mindig történt valami. Többek közt kitűzték a temetés időpontját is, eléggé jó előre, hogy az 1989. június 16-án lesz, és…

K. Gy. Ezt már valamikor februárban vagy márciusban?

R. M. J. Ezt már februárban lehetett tudni, hogy 1989. június 16-án lesz a temetés, csak még azt nem, hogy milyen körülmények között.

K. Gy. És szándékkal, ugye, a kivégzés évfordulója?

R. M. J. Ez nyilvánvaló volt akkor. Ezt a TIB is így akarta, a családtagok is így akarták, és ahogy hátrált az akkori államhatalom…

K. Gy. Nem azok kezdeményezték ezt így.

R. M. J. Nem, ez eszükbe sem jutott. És akkor egy ponton elkezdtünk gondolkozni, hogy hogyan is történjen ez a temetés, amikor az kiderült, hogy nemcsak a temetőben lesz, hanem a Hősök terén lesz vagy a város valamilyen nevezetes pontján, a Kossuth tér is számításba jött, a ravatalozás, akkor ki kellett találni, hogy hogyan is zajlik le ez a dolog. És akkor jött valakinek az ötlete, nem tudom már, kinek, hogy fel kellene olvasni az összes kivégzett névsorát. Azért is, mert már akkor, a „félszabadság" körülményei között elkezdődött egy vita, hogy végül is ez a négy ember, vagy Losonczy Gézával együtt öt ember mind kommunista párttag volt. Tudniillik, Nagy Imre és társai. És hogy ez így nem méltányos.

K. Gy. És akkor lett a hatodik koporsó.

R. M. J. Akkor lett a hatodik koporsó egyfelől, mint látható szimbólum, és a névsor, mint valamennyi kivégzett jelenvalósága vagy… nem is tudom, megidézése.

K. Gy. Nem kommunista, értelmiségi politikus volt a kivégzettek között?

R. M. J. Politikus, hivatásos politikus azt hiszem, hogy nem volt. Nem kommunista értelmiségi volt, például Bruszn yai Árpád a legismertebb. Vagy mondjuk – hát ez mondjuk, kérdéses, mert Szigethy Attila, aki parasztpárti politikus volt, meghalt a vizsgálat során.

K. Gy. Ő volt partizánvezér is.

R. M. J. Tehát voltak ilyenek, de ez nem volt jellemző. Egyébként az egyszerű munkás kivégzett gyerekek között is akadt jó néhány párttag, körülbelül a 10-15 vagy talán a 20%-a is a kivégzetteknek valaha párttag volt. Kommunista párttag, úgy értem. Akadt, ez is igaz, közöttük, kisebb számban, de néhány ember, aki viszont 1944 előtt mondjuk nyilaskeresztes párttag vagy nyilaskeresztes ifjúsági mozgalmi résztvevő volt. Tehát ilyen is volt, ez tagadhatatlan, és volt, akire mind a kettő érvényes volt. Ez így van. Szóval a listát véglegesíteni kellett, én lettem a listafelelős, és azonnal elmondtam, hogy ez a lista nem megbízható. Nem tudtam mindenkit leellenőrizni. Ekkor a Történelmi Igazságtétel Bizottság, vagyis név szerint Hegedüs B. András megkereste az igazságügyi minisztériumot, és rájuk parancsolt – ezt nem tudom másképp mondani –, hogy tegyék lehetővé, hogy minden adatot ellenőrizzünk. Úgyhogy nekem…

K. Gy. És már akkor olyan volt a hangulat, hogy…

R. M. J. Olyan.

K. Gy. …ilyen imperatívan mondhatta ezt?

R. M. J. Igen. Bementem az Igazságügyi Minisztériumba 1989. május végén, mintegy három héttel a temetés előtt, ahol ott volt egy szobában három ember, nem tudom, melyik intézménytől, de közülük az egyik osztályvezető volt.

És azt láttam, hogy félnek. Nem is egészen értettem, hogy tőlem félnek, vagy ettől az egész dologtól, ami itt eljövendő, az egész…

K. Gy. És mi volt az ő szerepük ott?

R. M. J. Az ő szerepük az volt, hogy a rendelkezésemre álljanak, s a szoba – egy jó nagy szoba volt: az íróasztal, a polcok és a padló tele volt aktákkal, ilyen vastag aktákkal, ezek az 1957–58-as bíróság ítéletek voltak.

K. Gy. És ők eligazodtak?

R. M. J. Nehezen igazodtak el, de hát mondtam, hogy menjünk végig a névsoron, és akkor mentünk a-tól z-ig, hogy X. Y. szerintünk 56-os. Mondtam, hogy igen, szerintem is. Akkor ők mondták, hogy Z. szerintük nem. Mondom, de szerintem igen. Jó, akkor nézzük meg az ítéletet. És akkor kikeresték – és ez így ment, egy egész napot ott töltöttem, és a végén ilyen módon állt össze egy javított lista.

K. Gy. És engedték, hogy belenézz az iratokba?

R. M. J. Igen. Megengedték. Arra az egy napra. Akkor láttam először ilyet.

K. Gy. Mondd, ezek az emberek nem lehettek valaha aktívak ebben az ügyben?

R. M. J. Fiatalabb emberek voltak, biztos, hogy nem voltak aktívak, de úgy láttam, hogy őrájuk erősen ránehezedik a múlt terhe. Még ha nem is voltak aktívak. Egyszer aztán, nem olyan nagyon régen, mondjuk négy éve, söröztem egy kocsmában, amikor megkopogtatta a hátamat egy ember, aki erősen ittas benyomást keltett.

K. Gy. Az egyik …?

R. M. J. Igen, és azt mondta, hogy emlékszel? Együtt néztük az iratokat… Mondtam, hogy bocsánat, de nem emlékszem. De azért ezt ő elmondta.

K. Gy. Azért mondtad, mert csakugyan nem emlékeztél, vagy nem akartál vele diskurálni?

R. M. J. Egyáltalán nem emlékeztem, és nem nagyon akartam vele diskurálni, de muszáj volt, mert mint mondtam, kissé már be volt nyomva. A végén megölelt, mondta, látom, hogy nem akarsz velem beszélgetni, pedig hát együtt csináltuk a rendszerváltást. Mondtam, hát ami az elsőt illeti, valóban igazad van, én nem akarok veled mostan beszélgetni. De a másodikban nem értek egyet. Sem azzal, hogy ő csinálta, sem azzal, hogy én.

K. Gy. Mondd csak… és akkor megtörtént ez a nap. Ezután te még maradtál a Történettudományi Intézetben, hogyan lett az 1956-os Intézet?

R. M. J. Az 1956-os Intézet tulajdonképpen azon a napon keletkezett, mert az egyik beszédben, azt hiszem, hogy Király Béla beszédében, szerepelt az, hogy a brüsszeli Nagy Imre Intézet, amelyet Nagy Imréhez közel álló emigránsok alapítottak 1958-ban, az most már hazatérhet, és folytatja a tevékenységét. Tehát először ez Nagy Imre Intézetként alakult, mindjárt másnap…

K. Gy. És akkor Király Béla égisze alatt?

R. M. J. Nem, június 17-én Kenedi Jancsi lakásán összejött egy jó csomó ember, Király Béla is ott volt, sokan az egykori Nagy Imre Intézetből, egy csomóan először voltak itthon 1956 óta, mint Kende Péter, Méray Tibor – mindenki, akinek köze volt a Nagy Imre Intézethez, kivéve Heltai Györgyöt, aki akkor még élt, és aki annak idején az igazgatója volt, de ő olyan beteg volt, hogy nem tudott hazajönni az Egyesült Államokból. És akkor megalakult a Nagy Imre Intézet nemzetközi kuratóriuma, aztán utána eltelt két év, amikor 1991-ben, már más néven, de valóban elkezdődhetett ez a dolog.

K. Gy. És te addig az Akadémián…

R. M. J. Én addig ott maradtam a Történettudományi Intézetben, sőt, még utána is hosszú évekig ott voltam.

K. Gy. Akkortól fogva már főként '56-tal kapcsolatban publikáltál, nem?

R. M. J. Szinte kizárólag, hosszú évekig, amíg be nem fejeztem a Nagy Imre-monográfiát, s ez pontosan tíz évvel később volt, 1999-ben, addig jobbára '56-tal. Hát olykor adódott ez-az, más is, de alapvetően ezzel.

K. Gy. Hányban indult meg a független '56-os Intézet munkája?

R. M. J. 1991-ben.

K. Gy. És akkor Litván Gyuri volt az igazgató?

R. M. J. Akkor Litván György volt a főigazgató, Hegedüs B. András volt az ügyvezető igazgató.

K. Gy. Te mi voltál?

R. M. J. Én tudományos munkatárs voltam. Az egy sokkal későbbi fejlemény, hogy én lettem az igazgató, 1999-ben történt.

Kápéjé Csak mert lassan az időnk lejár, nekem lenne a végére majd egy kérdésem, de mondom, csak a végére.

K. Gy. Akkor én még hadd maradjak ennél, és ahogy annak idején Gyurit megkérdeztem, hogy '56 nem lesz-e témája az intézetnek, mármint az akadémiainak, most téged megkérdezlek, hogy az 1989-hez vezető folyamatok nem témái-e az '56-os Intézetnek, mert végül is ez a két dátum egybecseng. A hídnak a két pillére.

R. M. J. Az 1989-hez vezető út éppen most válik az intézet kutatási témájává, már folynak ilyenfajta kutatások, például a szóbeli emlékezet összegyűjtése és rendszerezése, de itt van közte egy korszak. Ez a Kádár-korszak. És én azt

hiszem, hogy ez egy 1956 utáni korszak, és egy 1989 előtti korszak, de azért elsősorban önmagát kellene szemügyre venni, és ma a mi érdeklődésünk középpontjában már jó néhány éve, a kilencvenes évek vége óta ez áll, a Kádár-korszak. Még nem gondolom e pillanatban, hogy eleget dolgoztunk már rajta. Az 1989-es történet még mindig, azt hiszem, hogy nagyon közel van történészi szempontból, nehéz volna elhatárolni egyszerűen, hogy hol kezdődik egy út 1989 felé, hogy az akkori utak merrefelé kanyarogtak, és jogosult-e megállni…

K. Gy. Hát a különböző ellenzéki mozgalmak indokolnák.

R. M. J. Ez van jelenleg a legközelebb 1989-hez, amivel mi foglalkozunk. Van egy programunk– kutatási program –, az a címe, hogy *A másik Magyarország* és az az alcíme, hogy *Kritikai ellenzéki mozgalmak*.

K. Gy. Ami involválja azt is, hogy az egyik is téma legyen.

R. M. J. Igen. Jelen pillanatban még talán azon van a nagyobb hangsúly.

K. Gy. Az egyiken?

R. M. J. Igen, az egyiken. Ezt nagyon nehéz persze elválasztani, mert valójában nincs egyik és másik Magyarország.

K. Gy. Az Akadémia kompetenciája nem megy el odáig?

R. M. J. Ma minden kutatóintézet, minden egyetemi tanszék és minden kutató ember eléggé szabadon dönti el, hogy hol vet véget a kutatásnak. A magyar átmenetnek óriási irodalma van, született az elmúlt évben egy óriási, 600 oldalas politikatörténeti, tehát történészi monográfia a magyar rendszerváltásról, ezt Ripp Zoltán írta, de ez egy kimeríthetetlen témának tetszik egyelőre. Mondom, miközben a Kádár-korszak és annak millió ága-boga korántsem feltárt. Én most itt nemcsak titkokra gondolok, amikre általában szok-

tak gondolni, bár ilyenek is vannak szép számmal, hanem egy egész rendszer működésére és megértésére.

K. Gy. Ne haragudj, hogy… összefoglalóan fölteszem neked ezt a kérdést, hogy Nagy Imrének nagyon sok stúdiumot szenteltél, és írtál róla egy igen jó könyvet. De vannak-e más személyek is 1956-ban és utána, akiknek ilyen történészi figyelmet tudnál szentelni, mert olyan jelentősnek érzed őket? Vagy olyanok, akik kihívják az intellektuális kíváncsiságodat, akikre gyakran szoktál gondolni? Akikkel nem vagy tisztában, akiket szívesen megkutatnál.

R. M. J. Tulajdonképpen amióta erre az 1956 utáni szakaszra fókuszáltam az érdeklődésemet, kicsit ugyanezt folytatom embereken. Csak ezek semmilyen jelentős szerepet nem játszottak '56-ban. Köznapi emberek voltak akkor, vagy majdnem köznapi emberek, később nagy szerepet játszottak…

K. Gy. Tudnál nevet mondani?

R. M. J. Egészen konkrétan én Antall Józseffel és Antall József édesapjával foglalkoztam az elmúlt években, aztán persze egy csomó emberrel, közöttük, akik sem akkor, sem később nem…

K. Gy. Szóval preferálod a miniszterelnöki pozíciót…

R. M. J. Igen, lehet, hogy ez annak a leágazása, bár igyekszem elszakadni tőle. Nem fogok Antall Józsefről, a miniszterelnökről – megígérem – egy sort sem írni. Ez az egész dolog eredetileg mint társadalomtörténeti probléma érdekelt…

K. Gy. De a kibekkeljük – hogy is mondjam – gesztusára?

R. M. J. Igen, pontosan ez érdekel. Egy magatartás. És ennek a különböző alternatívái. De hát ez még egyelőre nincs…

K. Gy. De hát ehhez hozzátartozik, hogy Antall azt hiszem, csak 40 oldalas szöveget publikált Eötvös József egy rövid életű folyóiratáról (?).

R. M. J. Igen. Ez volt az első történeti tanulmánya.

K. Gy. Más nem nagyon van.

R. M. J. Ilyen hosszúságú nincsen valóban. Kisebb cikkeket írt szép számmal.

K. Gy. Igen. Orvostörténetet.

R. M. J. Igen, például.

K. Gy. Szóval lehet dokumentumokból érzékelni, hogy őneki volt egy ilyen politikai felkészülése?

R. M. J. Ezt egy nagyon érdekes dokumentumcsoporton lehet érzékelni, de ez, mondjuk, még kérdés, hogy mire is lehet jutni velük… Ez az Antallról szóló besúgójelentések garmadája. Ahhoz képest, hogy ez az ember valójában igazán semmit nem tett, ehhez képest meglepő intenzitással figyelték, főleg az 1956 utáni években, a hatvanas évek elejéig gyakorlatilag szinte napi rendszerességgel dokumentálták a beszélgetéseit, ami azért még akkor is elég ritka volt, benyomásom szerint. Ez egy nagyon furcsa jelenség.

K. Gy. Kihallgatások… nem volt…

R. M. J. Nem kihallgatások, besúgói jelentések. Kihallgatták egyszer-kétszer, egy hétre le is csukták, aztán… ezt eléggé könnyen megúszta. Nem volt neki nagyon könnyű mindig, ezt mindenképpen el kell mondani, azért az állásából eltávolították.

K. Gy. A tanári állásból?

R. M. J. A tanári állásból, ami nagyon fontos volt neki, nagyon szerette…

K. Gy. Az Eötvös…

R. M. J. Nem, az Eötvösből még csak áthelyezték a Toldyba, de a Toldyból kirúgták 1959-ben, az tény, hogy nem kellett vagont kiraknia, hanem könyvtáros lehetett, de ezt azért rosszul élte meg. Mint ahogy mindenki rosszul élné meg…

K. Gy. Onnan ment az orvos…

R. M. J. Egy kerületi Szabó Ervin Könyvtárban volt könyvtáros, az Orvostörténeti Múzeumba és Könyvtárba csak néhány évvel később került.

Kápéjé Sajnálom, hogy lassan be kell fejeznünk a beszélgetést, lejárt az időnk, de azért azt hadd kérdezzem meg végül, hogy ugye túl vagyunk az 50. évfordulón. Született rengeteg könyv, filmek készültek, köztük dokumentumfilmek is. Te magad is mondtad idefelé jövet, hogy rengeteg konferencián vettél részt, meghívások külföldön, itthon, vidéki városokban. A kérdés az, hogy a következő ötven évben szerintem nem nagyon lesz lehetőség arra, hogy ilyen intenzitással, ilyen mélységben foglalkozzunk az '56-os forradalommal. Nem azt kérdezném, hogy tudunk-e mindent, mert hát ez nyilván nem lenne jó kérdés, de mennyit tudunk, és mennyit tud az átlagember, és egyáltalán látsz-e esélyt arra, vagy szükséges-e, hogy a következő ötven évben nemcsak folyamatosan, hanem ezzel az intenzitással foglalkozzunk a forradalommal?

R. M. J. Ilyen intenzitással biztos, hogy nem fognak beszélni '56-ról jó néhány évtizeden keresztül, de azért a szorosan vett történeti kutatás intenzitását annyira nem befolyásolják a kerek évfordulók. 1989 óta a huszadik századi magyar történelem eseményei közül kétségkívül 1956 iránt nyilvánul meg a legnagyobb érdeklődés. Ez is hullámzó, persze, ezt én tudom, de azért van egy állandóság is. Tulajdonképpen az egész magyar történelemben egyetlen eseményről írtak még ennyit. Ez 1848. Márpedig ez azért jó régen volt, és még mindig vannak szabályos tényfeltáró alapmunkák 1848-cal kapcsolatban is. Tudom, hogy annak a lefolyása, elő- és utótörténete kronológiai szempontból sokkal hosszabb, 1956 viszont a huszadik

század közepén történt, egy egészen más korszak, másfajta dokumentáció közepette, tehát óriási mennyiségű dokumentummal. '56 történetének fő vonalai nyilvánvalóan ismertek, ez az évforduló most is alkalmat szolgáltat ugyanakkor, hogy egészen elképesztő méretű kutatások, dokumentumkötetek és feldolgozások jelenjenek meg egészen apró részletekről. Tegnap kaptam egy kétkötetes munkát, aminek csak a súlya legalább 5 kiló volt, *Vác, 1956* címmel.

K. Gy. Vác?

R. M. J. Vác. Igen.

K. Gy. Most egy csomó helytörténeti kutatás van.

R. M. J. Igen, igen, tehát az összes Váccal kapcsolatban, Vácott született '56-os dokumentum abban megjelent. Úgyhogy a történeti diskurzus '56-ról biztosan folytatódik, és az intenzitása sem fog csökkenni, például azért, mert az 50. évforduló egyik új jelensége az volt, hogy a művek egy része határozottan revízió alá akart venni '56-tal kapcsolatos álláspontokat. Méghozzá már 1989 után rögzült álláspontokat. Ezek voltak egyébként a legsikeresebb, legnagyobb érdeklődést kiváltó könyvek. Charles Gatié, Kende Péteré, az én számomra ez volt a két legfontosabb ilyenfajta könyv. Ennek biztosan lesz folytatása. Amellett pozitíve tudom, hogy jó néhány munka egyszerűen nem készült el az évfordulóra, ezek is meg fognak jelenni. 1956-nak ezt a kiemelt jelentőségét a kutatás számára az évforduló elmúlta nem veszélyezteti. Paradox módon mind az a rémes dolog, ami ezenközben történt 2006-ban,* csak aláhúzza ezt a jelentőséget. Tehát még inkább fokozza az érdeklődést…

Kápéjé A szakma érdeklődését?

R. M. J. A szakma és az értelmiségi közbeszéd érdeklődését.

K. Gy. Egy kérdésem volna még búcsúzásképpen, amivel egy kicsit ilyen történetfilozófiai röppentyűzést engedj meg magadnak. A kérdés tulajdonképpen az, hogy mi a vonzó, a kihívó a történész számára a forradalomban vagy a forradalmakban? Miért harap rá tulajdonképpen az olvasói kíváncsiság is, meg talán a kutatói is?

R. M. J. Talán azért, mert az unalmasnak tartott hétköznapiságnak, szóval annak, amit úgy gondolunk el, hogy az egy unalmas dolog, annak tökéletes ellentéte. Egy ünnep. Amikor felfordul minden, megváltozik a világ, névtelen emberekből hősök lesznek, neves emberekből semmi vagy épp az élők sorából – azt hiszem, hogy ez. Mindaz, ami egy hétköznapi ember hétköznapi élettörténetében általában nem zajlik le. Talán ez a forradalomhoz való vonzódás oka. Aminek a valóságos forradalomtörténésekhez és -történetekhez nem mindig van köze, mert azok gyakran nagyon is hétköznapi emberek művei és nagyon is a hétköznapi hajlamaiknak, hétköznapi személyiségüknek megfelelően cselekszenek, csak a pillanat ezt felnagyítja, és különös jelentést kölcsönöz neki. Talán emiatt vonzó.

K. Gy. És erről a mámorról vagy eufóriáról, vagy erről a rendkívüli hangulatról, amibe emberek belekeverednek, gondolkoztál? Vagy olvastál róla?

R. M. J. Ezt, szerintem történészi ábrázolással nagyon nehéz megragadni.

K. Gy. Hát, hogy emberek odaállnak, hogy ide lőjjél, kutya. Mert… egyébként nem szokott ilyet mondani az, aki ezt mondja.

R. M. J. Én a magam részéről ezt leginkább egy ember sorsán tanulmányoztam, ezt el kell ismernem. Az összes többit előtanulmánynak tartottam és tartom is ehhez. Ez az ember

– Nagy Imre tudniillik – nagyon megváltozott, és valóban volt olyan pillanata, amikor, ahogyan mondottad, odaállt szinte, hogy ide lőjetek. Bár soha nem használta ezt a szót, ugyanakkor döbbenetesen önmaga maradt az utolsó pillanatig. De hogy ezt történészi eszközökkel ábrázolni lehet-e, azt nem tudom. Ehhez talán inkább írónak kellene lenni.

K. Gy. Hát azért próbáltad a snagovi létét követni…

R. M. J. Igen, sok mindennel próbálkoztam, de nem vagyok benne biztos, hogy sikerült…

K. Gy. …ami érdekes volt, és – többet nem zaklatlak, több kérdéssel, csak – annak idején még Eörsi Pista mondta, őneki, Nagy Imrének, voltak olyan snagovi jegyzetei, amelyeket talán a család nem kíván publikálni. Talán itt elmondhatom, mert már nem tudok ártani Pistának, hogy ő megkérdezte, mit szólnék egy szamizdatkiadáshoz. Ez nekem nagyon tetszett, és vállaltam volna a cinkosságot. Ha jól emlékszem, a nevedet is említette…

Kápéjé Volt is egy ilyen találkozó Pista lakásán.

K. Gy. …hogy neked vannak ilyen példányok.

R. M. J. Igen.

K. Gy. Nos, a kérdés az, hogy ez megjelent valahol?

R. M. J. Igen. Tavaly megjelent. Végre.

K. Gy. Korrekt hitelességgel.

R. M. J. Igen, bár nem vettek be minden szövegváltozatot, de teljesen következetes szerkesztői koncepció alapján…

K. Gy. Neked volt részed benne?

R. M. J. Nem, nem volt részem benne, de elég közelről ismerem ezt a történetet. Nagy Imre megsemmisítette jegyzetei egy részét, de a román titkosszolgálat lefényképezett minden oldalt, úgyhogy ez is így ránk maradt.

K. Gy. Hogy tudták…? Kidobta, vagy…?

R. M. J. Igen, kidobta, nem égette el.

K. Gy. Nem is tépte el.

R. M. J. Hát…

K. Gy. Vagy összerakosgatták?

R. M. J. Folyamatosan fényképezgették a papírjait, így. Mindenesetre lehet, hogy nem minden szövegváltozat maradt meg, de egy jó csomó igen. A szerkesztők viszont azt gondolták, hogy Nagy Imre ezt egy ponton befejezte, és akkor legyen az a szöveg, amit ő akkor véglegesnek érzett. És ezt nagyon következetesen megvalósították, filológiai szempontból le a kalappal, ez rendben van, Pistának az volt a terve, hogy minden szöveget kiadni. Mert nekem egy olyan példányom volt, amiben még én próbáltam összerakosgatni, hogy ennek mi a korábbi változata, meg ilyesmi, olyan nagyon nem jelentős dolog ez. Az volt a lényeg, hogy megjelenjen. És hát valóban ezt a család sokáig akadályozta.

K. Gy. Mi zavarta őket?

R. M. J. Nem tudom, hogy mi zavarta őket, különböző elképzeléseim vannak. Az egyik az, hogy ez egy marxista–leninista elemzés. Mert Nagy Imre az volt.

K. Gy. Hát mi más lett volna?

R. M. J. Igen. A másik, hogy egy nagyon szenvedélyes írás, amiben súlyos személyes elfogultság érezhető, és igaztalan vádak vannak különböző emberekkel szemben, elsősorban Kádár Jánossal, másodsorban Rákosival, Révaival, Gerővel és még jó néhánnyal szemben.

K. Gy. Ezeket szabad nem szeretni is.

R. M. J. Persze, hogy szabad. És talán a harmadik, hogy Nagy Imre, amikor Rákosiék bűnlajstromát vette ott számba ezekben a zaklatott napokban, akkor többek közt azt is felrótta nekik, hogy a magyar nép már csak ezért sem sze-

rette őket, mert zsidók voltak, származásukat magyar nacionalizmussal kompenzálni próbáló zsidó kispolgárok. Ezek elég rosszízű megjegyzések, ezeket nem is elemzésként írta le, hanem hogy jól bemosson nekik. Nagy Erzsébettel én erről nem beszéltem, mint annyi más dologról sem sikerült, csak gondolom, hogy ezt ő aggályosnak tartotta. A lényeg az, hogy ez először román nyelven jelent meg, mert ugye ott is maradt egy példány, le is fordították még annak idején románra…

K. Gy. És ott kinek a jóvoltából?

R. M. J. Egy Ileana Ioanid nevű hölgy, filozófus egyébként sajtó alá rendezte, és egy román kiadó megjelentette, tudományos kiadványként jegyzetekkel, bevezetővel. Így már nagyon nehezen lehetett megmagyarázni, hogy hogy van ez: megjelenik egy [idegen] nyelven, Magyarországon meg nem jelenik meg. És ezért 2006 nyarán…

K. Gy. Tehát akkor Nagy Imre lányának hozzájárulásával.

R. M. J. Igen, végül is hozzájárult nagy nehezen, úgy tudom.

K. Gy. Volt ennek valami visszhangja?

R. M. J. Nem nagyon emlékszem rá, hogy valami nagyobb kritikai vagy elemző méltatás született volna, de lehet, hogy ehhez idő kell.

K. Gy. Köszönöm szépen, János.

R. M. J. Én köszönöm.

(2007. január 10.)

* A beszélgetésben szereplő 1956-os Intézet Közalapítványt az Orbán-kormány 2011-ben felszámolta. Az intézet csökkentett létszámmal az Országos Széchényi Könyvtár egy

osztályaként dolgozott 2019 júniusáig. Akkor – alapításának 30. évfordulóján – egy újabb kormányrendelet a VERITAS Történetkutató Intézetbe helyezte át. Munkatársai ekkor lemondtak állásukról, és szétszéledtek. Az 1956-os Intézet Alapítvány azóta is minden évben kiadja az intézet Évkönyvét, az egykori munkatársak közreműködésével.

ISTENT AZ EMBER NEM TUD VÁLASZTANI

Konrád György vendége Eörsi István (1931–2005) író, drámaíró, műfordító, publicista

Könyvhéten könyvet árul, mellette Papp Sára, 2008-ban
Kőrössi P. József felvétele

Eörsi Istvánnal, Pistával, Konrád György 2005 szeptemberében beszélgetett az Alexandra pódiumán, nem sokkal Eörsi halála előtt Konrád György irodalmi klubja című közös sorozatunkban. A beszélgetés moderátora és az alább közölt szöveg gondozója voltam. Akkor már tudtuk, tudta ő is, hogy rövidesen meg fog halni; nagyobbik fiát, Jánost már eltemette. (Kápéjé)

Kőrössi P. József Két olyan magyar író ül most itt önökkel szemben, akik hosszú évek óta nagyon jól ismerik egymást. Bárhol Európa országaiban kiejtik a nevüket, a művelt közönség tudja, kikről van szó.

Konrád György A nagyon művelt, hát a rettenetesen művelt közönség.

Kápéjé Viszont Magyarországon ők ketten így, egymás mellett még nem töltöttek el egy órát azzal a szándékkal, hogy beszélgetni fognak egymással.

K. Gy. Nyilvánosan nem! Pistám, köszöntelek a klubban, ebben is most először látjuk egymást. Több évtized van mögöttünk, amelynek számos alakja már nem lehet itt, és őket már nemigen lehet megcsipkedni, mert nem élnek, és te sem akarnád csipkedni, mert szeretted őket. Beszéljünk róluk veled, a nagy csipkedővel. Én eldicsekedhetem azzal, hogy engem is rendesen megcsipkedtél.

Eörsi István Nem elég rendesen, de próbálkoztam!

K. Gy. Igyekeztél! Most csapdába csallak, és olyan emberekről kérdezlek, akiket szerettél. Én téged huszon-egynéhány éves korodban ismertelek meg. Más volt a múltunk. A gyerekkorodról keveset tudok, az is két ironikus megállapítás olyanoktól, akikkel nem biztos, hogy olyan nagyon jóban vagy még mindig. Az egyik Heller Ági, aki szerint a korcsolyapályán te olyan veszedelmesen rohantál, hogy ő mindig ki kellett hogy térjen, mert attól tartott, hogy felborítod. A másik gyerekkori emlék Erdély Miklóstól származik, aki azt mondta, hogy ha volt egy faág, amelyre valamelyik gyerek a cserkészcsapatból felmászott, és az letört, noha a gyerek nem volt nagyon súlyos, akkor az tealattad tört le. Ez a két kedves kép volt emlékezetes számomra, de hát nem róluk van szó, hanem édesanyádról, akit futólagosan ismer-

tem, inkább csak a bemutatkozás és pár barátságos szó erejéig. Ha jól emlékszem, a Gogol utca környékén volt az az utca, ahol laktatok. Téged személyesen Pártos Vera, az első feleséged révén ismertelek meg. Ő táncolt a színpadon, és te nézted, és az nekem nagyon tetszett. Amikor börtönbe kerültél, Vera néha eljött hozzánk, és átéreztem azt, hogy közel vagytok egymáshoz. A Markó utcához is elég közel laktatok a… Melyik utcában is?

E. I. Szemere.

K. Gy. A Szemere utcában, igen, de hát mégis köztetek volt a fal. Aztán volt egy barátod neked is, nekem is, Krassó Gyuri, akit mind a ketten csodáltunk. Különös ember volt, az öccsét is többen csodálták érdeme szerint itt Budapesten. Gyuri hozzám közelebb állt, és valóban csodálatos embernek tartottam, úgy rémlik, hogy te is. Volt még két barátod, akikkel inkább a forradalmi és börtönidők kötnek össze az emlékezetemben: Gáli Jóska, aki dramaturg volt és színműíró, színdarabíró, évfolyamtárs. És Angyal István, akit, azt hiszem, a te tárgyalásodon láttam először. Még kit is említhetnék, akihez úgy rémlik, erős érzések fűztek téged? Ginsberg! Ennyi elég is most. Ja! Kihagytam a legnagyobbat, Lukácsot Én Lukács György-szemináriumba jártam kamaszkoromban, mondhatni mindent elolvastam tőle, ami rendelkezésre állott. A diákszövetségből ki is zártak, mert egy magyarórán Révai Józseffel szemben Lukács György védelmére keltem. Igazán nem kerültem közel hozzá, egyszer-kétszer voltam nála, és talán a legmeghatóbb látogatás is a te társaságodban történt, Pista. Te vittél el hozzá. Arra emlékszem, hogy te itt ültél, Lukács ott ült, a házvezetőnő behozta a katonákat, és Lukács ujja tévetegen kereste a tányéron a kis kenyérdarabocskákat, amelyekre volt valami téve. Te pedig vicceket me-

séltél Lukácsnak. Ezek között jó borsos viccek is voltak, és ő pompásan kacagott rajtuk. Nagyon élvezte a vicceidet, úgy rémlett, hogy tőled kapja a legtöbb örömöt. Voltak ezenkívül még közös ismerőseink, olyanok, akikkel te börtönben együtt lehettél, beszélj addig róluk, amíg nem vagy fáradt.

E. I. Túl könnyű feladat ez most számomra, mert bekerültem abba a szettbe, ahol rendkívül jó kis sakkpartikat játszom a halállal. Egyelőre függőben állnak a partik, valamennyi, de a szó, hogy halál, amely a te szádon most könnyen jött ki, az én fülemben másképp hangzik.

K. Gy. Nem mondtam ki.

E. I. Az első mondatodban, azt hiszem, kimondtad, de ha nem, akkor magára a fogalomra mondom. Az lehet, hogy tévedtem, akkor, Gyuri, bocsánatot kérek, de a témakör azért mégis ez: csupa halott. A legutolsó halottamról nem beszélek, mert azonnal sírni kezdek. Az egész témába bele kell erőltetnem magam. Először is, ebben a tavaly november óta eltelt időben, amióta elkezdtem teljesen reménytelen birkózásomat Leukémia kisasszonnyal, azóta nekem a halál szó is meg a halál szó értelme is tökéletesen más lett. Hát nézzük! Kapásból kiválasztok egyet, noha nem ő volt életem legmeghatározóbb személyisége, Angyal István. Az egyetlen volt, akire felnéztem. Rejtelmes volt. Marhának is tartottam. De hát a nagy marhákra is fel lehet nézni, ha következetesek és önfeláldozóak. Ő nem volt nagy marha, csak volt… Ezt el szabad mondani, mindjárt elmondom. Tehát a halottak közt volt olyan, mint Angyal István, akinek általam ismert életében igazából egyetlen cselekedete sem volt, amelyet a saját kedvéért tett volna, talán az egyetlen Ágnes meghódításán kívül, a feleségén kívül, aki aztán elvált tőle, és a „karcsú" Abody Bélához ment feleségül. Szóval ilyen ember volt, ezt

megírta Gáli Jóska, a másik halott, az *Elmondom az életed állatokban* című gyerekmesekötetében. Kifaggattam Gálit, ez így volt. Gálit Auschwitzban, mint mindenkit, elvitték a fürdőbe, és ott a lengyel zsidók felfedezték, hogy Gálinak hiányzik az a jel a testén, amely az istennel való szerződést ugyebár szemlélteti. Gáli papája még a Gáli születése előtt öt évvel katolizált, Apor Vilmos püspök adta föl neki a keresztséget. Észrevették ezek a lengyel zsidócskák, hogy „egy áruló van köztünk". Lerántották a földre, kőbe verték a fejét, az egész arca csupa vér lett. A szemüvege, amely már akkor háromdioptriás vagy két és feles volt, eltört, az egész arca vérben úszott. Aztán egyszer csak felharsant: Vigyázz! A Gáli által alig ismert vagy egyáltalán nem ismert Angyal István üvöltötte el magát, hogy azt higgyék, bejöttek a németek. Angyal volt tizenhét éves, Gáli tizenhat. Elkezdte verni, ütni a megjelenteket, egyedül a nyolcat vagy tízet, és eközben tényleg bejöttek a németek. Gáli Jóska életben maradt, miközben papája egy lócán lóbálta a nemi szervét, és azt kiabálta: „Hát zsidó vagyok, ez a fiam!" Ilyeneket kiabált, de minthogy katolikus volt a szerencsétlen, az erőszakot elvből ellenezte. Tehát inkább megvárta volna, amíg agyonverik a fiát. Angyal nem várta meg, és Gáli így maradt életben. Amikor kijött Auschwitzból, kilenc dioptria vagy nyolc kellett neki, a szíve és az élete tönkrement. Attól fogva mindennap ajándék volt neki, és a világ csodája. De most nem Gáliról mesélek elsősorban, hanem Angyalról, akinek spontán ösztöne volt… Ők mind a ketten kommunistaként jöttek haza. A kommunisták, az oroszok fölszabadították Auschwitzot, és megverték a nácikat. Hazajöttek, de Angyalnak ez a kommunizmus, ahol Rákosi remekelt, nem tetszett. Fogta magát, és a vécében fejjel lefelé felakasztotta Sztálin képét. Aki akkor élt, vagy hal-

lott valamit arról a korról, annak tudnia kell, hogy ez maga a merő életveszély. Elég egy feljelentés, megnézik, és akkor az Angyal nem marad életben, agyonverik. Gáli illegálisan valahogy beosont, és megsemmisítette a képet. Nem akarok most Angyal István forradalmi szerepéről és harcairól beszélni. De arról azért igen, ha már személyes élményt mondok el, és úgy érzem, őt kell előre venni – holott voltak olyan barátaim, akiknek az elvesztése egész életemre mélyebben kihatott –, arról mégis beszélnék, hogy Angyal az életével hatott rám, nem a halálával, nem azzal, hogy fölakasztották, hanem az életével. A Péterfy Sándor utcai kórházban, lent a pincében ez az Angyal csinálja a röplapokat, aláírja, hogy Fegyveres Forradalmi Ifjúság. Mondom neki, Pista, ne írd, hogy fegyveres, mert nincs fegyverünk. Azt mondta, akkor is fegyveres, mert mihelyt lehet, lesz fegyverünk. Ez nagy érv volt, és a fegyveres maradt. Egyszer ültünk egymás mellett a padon, és hallgattuk a tömeggyilkos Kádár beszédét. Éppen azt mondta, hogy aki most leteszi a fegyvert, amnesztiában részesül, semmi baja nem lesz. Ez hazudik, mondom én. Hogy ez mennyire hazudik, mondja Angyal, engem például fel fognak akasztani! Nem akarom ilyen részletesen folytatni, mindenesetre megbizonyosodtam róla, hogy tényleg figyelik. Elküldött papírért a papájához, amire a szórólapok miatt volt szükségünk. Láttam, hogy a házát figyelik, a kórházat, ahol a röplapok készültek, figyelik, körülállják az ávósok. Mondtam neki éjszaka, neki meg a parancsnoktársának, Csongovainak aki olasz szakos volt, hogy Pistikém, azonnal menjetek, lógjatok ki még ma éjjel, mert lefognak benneteket, megölnek. Csongovai szót fogadott, még aznap éjjel kisipircelt, aztán visszajött a feleségéért, és még egyszer kisipircelt. Észvesztően bátor fickó volt. Angyal viszont azt mondta

Verának: én nem akarom végigcsinálni veletek ezeket a vacak kis kompromisszumokat, amelyek rátok várnak. Én ezt nem csinálom veletek. Nem mondom, hogy a vallomásai során mindvégig pontosan így vagy ilyen eltökéltséggel akart meghalni. De szavamra mondom, hogy a Kádár-korszakban semmi nem jutott annyiszor eszembe, mint ez: „Nem csinálom végig veletek ezeket a szaros kis kompromisszumokat." És ez az, amiért mindig egy kicsit kevésbé szaros kompromisszumokat csináltam, mint a legtöbb barátom és kortársam. Kicsit kevesebbet azért, hogy Angyal egy kicsit megbocsásson. Teljesen nem fog, mert élek, és az ő megítélése szerint, aki él, az elfogadta ezt a rendszert, amelyik gyilkolt. Nem akarom elemezni, de most szívesen mondtam el a náci történetet a kommunista történettel együtt, azt, hogy volt itt egy ember, aki képtelen volt a lelkiismerete ellen cselekedni. Nemhogy élni, cselekedni. Ő oltott be engem ennek az igényével. Nem, nem tudott beoltani egészen, mert ha sikerült volna, akkor már én sem élnék, de beoltott annak az igényével, hogy ne álljak be a sorba, a legkiválóbb magyar emberek sorába. Hát ez volt az Angyal. Gáliról nagyon nehezen beszélek, nagyon jó barátom volt, nagyon komikus ember a maga tíz vagy kilenc dioptriájával. A szívbaja ellenére szerelmes volt, és ha írt, minden mondat után felhívott. Fölolvasta mondatonként, hogy ez most jó-e. Önbizalomhiánya volt. Én meg hát persze, rossz természetű vagyok, ugrattam, és gyakran halálra kínoztam. Az egész Kádár-korszakban az írók közt nagyon kevés ilyen ember volt, ha egyáltalán volt még egy, aki ennyire nem volt hajlandó eleget tenni a minimális követelményeknek. Amikor 1976-ban aláírtuk az első szolidaritási nyilatkozatot, a Chartát, úgy döntöttünk, hogy Gálinak nem szólunk, mert akkor már előkészítették

a szívműtétét Hamburgban. Ha ő ezt aláírja, megvonják tőle az útlevelét. Igen ám, de ez az őrült Gáli meghallgatta este a Szabad Európát, meghallotta a 36 nevet, és az övé nem volt köztük. Elrohant Vezér Erzsébethez. Rossz volt a lift, a halálbeteg szívével felment három emeletet, és lihegve, hörögve kikövetelte, hogy aláírhassa. Nem tudom, honnan tudta meg, hogy Erzsihez kell menni. Lehet, hogy ostobaság, mégis azt mondom, hogy a lelki egészségéhez kellett ez: hogy életben maradok-e azon az operálóasztalon, az bizonytalan, de a históriát jól csináltam. Valami ilyesmit érzek ebben. Tudnék rengeteget beszélni a Gáliról, mert van rengeteg anekdota róla, főleg a szerelmeiről, de ezt most inkább hagyom. Vezér Erzsébetről is beszélhetnék ugyanilyen joggal az én kedvenc halottaim között. Őket, Angyalt és Gálit azért emeltem ki, mert kortársaim voltak, és mert példát adtak. Van, akiről nagyon nehezen beszélnék, és nem is nagyon akarok beszélni.

K. Gy. Tudnál valakiről beszélni, aki nem volt hősies?

E. I. Egy egész sereg ember nem volt hősies.

K. Gy. Csak szeretted.

E. I. Csak szerettem, volt ilyen, mert a hősiesség definíciója is nagyon bonyodalmas.

K. Gy. Ha nem a halállal mérjük.

E. I. Igen. Hát nem tudom, hogy Ginsberg hősies volt-e, vagy Lukács. Lukácsban volt hősiesség, mert amikor azt mondták neki, hogy jöjjön vissza Magyarországra, és vegye át az illegális párt vezetését, kitaszított volt a szerencsétlen, statárium volt. Ha elkapják, megölik, mégis habozás nélkül jött. Németországban Hitler hatalomátvétele után fél évig ott maradt az ő világraszóló zsidó orrával, hogy újraszervezze a német kommunista pártot, amely a mai napig él. 1919-ben Kun Béla őt hagyta hátra, hogy szervezze újra a magyar

Kommunista Pártot is, amíg ő vissza nem jön. Lukács később azt mondta: „Nézetem szerint Kun Béla úgy gondolta, én kitűnően megfelelnék mártírnak." Itt maradt, tehát bátor volt. Másrészt viszont a legkisebb pártkritikától is félt, nem az életét féltette, hanem a vallásos kötöttségét, amely azután, hogy a kommunista eszme lezüllött, leromlott, és kimutatta tökéletes embertelenségét, őt arra késztette, hogy mindenre megtalálja a maga magyarázatát, és végső soron igazolja. Egyszer, a sztálini perek idején, azt mondta: *Right or wrong, my party* – Ha jó, ha rossz, ez az én pártom. Ezt filozófusnak nem volna szabad kimondania, ezt legfeljebb egy dalnoknak szabad mondani, esetleg: ha jó, ha rossz, az én istenem. Hát ugye istent az ember nem tud választani, pláne nem, ha egy van belőle. Egy filozófus nem mondhatja, hogy mivel az én pártom rossz, hát akkor választok egy jót. Ilyen értelemben ő bizony kompromisszumot kötött, és ezzel a valóban egyedülálló, fantasztikus tehetségét is lerontotta. Elkövette a legnagyobb bűnt, amit egy értelmiségi önmagával tehet, mert ezt tartom a legnagyobb bűnnek, akár filozófus, akár színházi rendező valaki, hogy egyszer csak elkezd önmagánál roszszabb lenni. Hogy jön ő ahhoz? Ha nem sikerül is mindig folyton jobbnak lenni, nem kell rosszabbnak lenni, nem szabad tűrni. Lukácsnál ez a rossz is ideológiailag alá volt bástyázva, és ha én ottan belepofáztam neki, akkor mindig… Ezt a poént már ellőttem, most még egyszer ellövöm… Mindig órákig vitatkoztunk. Ő azt mondta, a Szovjetunió egy deformált, nem klasszikus és sok szempontból már valóban elnyomorított szocializmus. Mondom: deformált, nem klasszikus, elnyomorított, ez igaz, de nem szocializmus. Ezen vitatkoztunk két-három órát. Ez a hatvanas évek végén történt. Minden vitánk döntetlenül ért véget, ő okosabb

volt nálam, nekem viszont igazam volt, és a kettő így valahogyan kiegyenlítődött. Lukácsnak volt egy olyan tulajdonsága, amelyet igazából csak nála láttam, másnál ilyesmit nem láttam még. Tudniillik Lukács a gondolkodás megszállottja volt. Amikor nagyon beteg lett, nem tudott írni, át akarta még nézni az *Ontológiát*, de nem tudta. Már megírta 20 oldalas önéletrajzi vázlatát, de nem tudta folytatni, és akkor Vezér Erzsébet és én jelentkeztünk, hogy mi majd kérdezzük őt, ő meg válaszol. Megrendítő volt, ahogy hétről hétre gyöngült a beszédképessége, de nem a gondolkodóképessége. Nem tudta artikulálni, amit mondani akart. Így zajlott le ez a három hónap, életem legdrámaibb három hónapja. Az volt a döbbenetes, hogy ereje megfeszítésével próbált harcolni a szavakért. A legutolsó beszélgetést már nem lehetett lejegyezni. Csak hangokat dadogott, és én addig találgattam, amíg el nem találtam, mire gondol. Akkor ő bólintott, és megint dadogott valamit, én azt is megpróbáltam kitalálni, és létrejött egy beszélgetés ezen a módon. Észrevettem, hihetetlenül fontos neki, hogy a gondolatmenet végére érjünk. Ugyanis azt mondta: új tapasztalat, igen… Közöny… Nem elsőre találtam ki… Most mondom elsőre.

K. Gy. Te mondtad ki helyette a szavakat.

E. I. Én mondtam ki előtte a szavakat: Közöny! Hát mondom, ha új tapasztalat, akkor élvezhető. És akkor mondott egy majdnem érthető szót, ezt: Élvezhetetlen.

K. Gy. Először volt közönyös?

E. I. Először volt közönyös, először volt neki mindegy.

K. Gy. De nem élvezte ezt.

E. I. Nem élvezte, mert mindig szeretett hinni valamiben, és mert szeretett valamit pártolni. Eljutottunk ezzel a beszélgetéssel egészen a haláláig. Azt mondja: Nemsokára… Kér-

dezem: Megy a kórházba? Viszik? Egy halott nem tud menni. Bólintott. Ezt Lukács elvtárs nem hallotta. Azt mondja: fiziológiailag nem, intellektuálisan igen. Ezt majdnem érthetően mondta. És így eljutottunk a végére ennek a beszélgetésnek. Mondom neki, Lukács elvtárs, hát hogy lenne maga halott, végére értünk egy gondolatmenetnek. Ez volt életem legnagyobb szellemi teljesítménye, komolyan mondom. És csakugyan igaz, hogy Lukács számára abban az időben én jelentettem a legtöbbet. Mert ezt csak én tudtam vele végigcsinálni. Mert Heller Ágnes, akit nem kergettem meg eléggé a jégen, sokkal jobban meg kellett volna kergetnem, és talán át is kellett volna néhányszor korcsolyáznom rajta, szóval ez a csodálatos erényű Heller Ágnes azt mondta, hogy annyira szereti a Lukácsot, hogy ő nem tudja nézni ebben az állapotban. Nagyon tetszik ez a mondat.

De nagyon-nagyon sok nevet említettél. Veráról, a feleségemről nem tudok és nem is szeretnék most beszélni. Az ilyen kapcsolatok, mint a mienk olyan… Tele vannak nem csak intimitással.

K. Gy. Ha gyötör ez a lecke, akkor csináljunk valami mást.

E. I. Hát látod, így tudok csak beszélni. Csak Veráról nehezen beszélnék.

Kápéjé Ginsbergről ne feledkezzünk meg, tudom, hogy Pista szívesen, szeretettel beszél róla.

K. Gy. Az talán nem fáj.

E. I. Ginsberg és Krassó nem fáj. De hát a Krassóról iszonyatosan sokat írtam, és kicsit mindig szégyellem, ha ismétlem magamat.

K. Gy. Ne szégyelld magad! Szóban más.

KáPéJé Ez egy másik műfaj, szerintem is nyugodtan belevághatsz.

E. I. Szóval Ginsberg… Most megint bántani fogok, de máshogy nem lehet. Szabadulásom után az Országgyűlési Könyvtárban elhatároztam, hogy mindent behozok, amit a négy év börtön alatt elmulasztottam. Sajnos nem csak a könyvek terén akartam én a szép és mindenféle kapcsolatokat. Szóval borzalmas voltam. De ezen a téren is megpróbáltam rendesen behozni mindent, ami lehetséges. Kezembe került egy antológia, amerikai költők antológiája, és ebben Ginsberg *Kaddis* című verse, azaz a fele. A fele is nagyon hosszú. Elolvastam, megértettem. Aztán szótárral még egyszer, aztán még egyszer. Azt vettem észre, hogy csodálom és undorodom tőle. Kikérem magamnak a magyar költészet nevében! Hát József Attilának vagy előtte Adynak is eszébe jutott az anyának épp arról a szervéről értekezni költőileg, ami anyává teszi. De eszébe nem jutott volna a vaginát leírni. Hosszú szakáll alatt. Ezt egy József Attila vagy Ady nem írja le, az egész magyar költészet nem írja le. Ginsberg leírta. És nemcsak ezt írja le, hanem mellette más, rettenetes dolgokat: műtéteket, hányásokat, iszonyatos vérzéseket. Elhatároztam, hogy én ennek a dolognak utánajárok, de csak úgy tudok utánajárni, ha lefordítom. Óriási szótárak mögé temetkeztem, és a szótárak mögül leskelődtem. Ott volt egy női fej, később nagy szerepet játszott az életemben. Néha lenéztem a szótárnak erre az oldalára is, erről nem beszélek… Így fordítottam le a verset. Mire a végére értem, úgy gondoltam, hogy ez a pasas a kor legnagyobb költője. Minden szava a költészetben, amit szenvedély szül, merő odaadás, gyász, kétségbeesés, szeretet. Nála a szenvedély, gyász, odaadás, kétségbeesés és szeretet a legordenárébbnak tűnő sorokból is áradt, sütött. És Naomi, az édesanya arca, ahogy az utolsó levelét írja: „A kulcs az ablakban van fiam, a kulcs az ablakban van."

Milyen kulcs? A mai napig nem tudom, milyen kulcs, pedig lefordítottam a verset. Valószínűleg ez az a kulcs, amellyel Allen, ha meghal, el tud majd jutni Naomihoz. Valószínűleg egy ilyesfajta kulcs lehetett, de ha másfajta kulcs, akkor is a kettőjük titka. Hihetetlen szeretet fogott el, és a nagyság iránti vágy. Elkezdtem őt fordítani, de nem ismertem. Hogy ismerhettem volna, akkor szabadultam, ez 1961 februárjában volt. Igen ám, de '69-ben vagy '70-ben, körülbelül ebben az időben meghívták Pestre, és ő azt kérte, hogy a fordítóival megismerkedhessen. A repülőgépen szótárazott, megnézte, hogy mit jelentenek magyarul a disznó szavak, amiket ő használt, megnézte, hogy a magyar fordításokban benne vannak-e. Körülbelül tudta, hogy melyik fordító ezt hogyan oldja meg más nyelveken. Így érkezett meg, föl volt készülve. Ezek után találkoztunk az Astoria halljában, ahol elkövettem életem legjellemzőbb hibáját. Amikor elbúcsúztunk egymástól, szájon akart puszilni, de nem rámenősen, én pedig ösztönösen elkaptam az arcom. Iszonyúan szégyelltem magam emiatt. Meg kell mondanom, hogy amíg ismertem őt, a 25 év alatt ezt a továbbiakban soha többet meg se kísérelte, inkább arcon puszilt vagy kezet fogott. Na szóval itt volt Ginsberg, és el akart menni Debrecenbe. Én meg beültem mellé az autóba.

K. Gy. Ez hányban volt?

E. I. '71 azt hiszem, vagy '70. Hülye vagyok, dehogyis, tíz évet tévedtem, persze, '79-ben volt. Mellettem ült Ginsberg, mögöttem Peter Orlowsky, aki akkor 20-30 éves lehetett, Ginsberg nagy szerelme. Orlovsky ugyan főként a nőkért rajongott, de annyira szerette Ginsberget, hogy apróságokat nem tagadott meg tőle. És akkor azt mondja nekem, elnézést, őszintén mondom, lehet, hogy nem volna szabad, de ez

nagyon fontos, mert jelzi az egész helyzetemet. Nagyon sokra tartom Orbán Ottót, az Ottót, nem a Viktort, nagyon sokra tartom, és nagyon szeretem, a késői költészetét különösen nagyon nagyra tartom, és a műfordításainak a nagy részét is. Ginsberg a kocsiban Debrecen felé megkérdezi: milyen ember ez az Orbán? Mondom, miért kérdezed. Tegnap bejött hozzám, és egész délután azt magyarázta, hogy ne bántsam a magyar kormányt, mert akkor bejönnek az oroszok, mondja. Mondom Ginsbergnek: bár bejönnének! Hogyhogy?, kérdi. Hát, mondom, ahhoz, hogy bejöjjenek, előbb ki kell menniük. Ekkor Ginsberg rám csapott, nem mutatom meg, hogy mekkorát. Meg volt alapozva a barátságunk egészen a haláláig. Tökéletesen felfogta, milyen alak vagyok. Bizonyos szempontból sok hasonlóság is volt köztünk. Nem akarok Ginsberg költői nagyságáról beszélni, mert azt mondhatnám, arról, hogy valaki ilyen tehetséges, nem tehet. És nem is akarok mentségeket keresni ellene. Ellenben tévedhetetlen erkölcsű ember volt. Boulderben, egy sziklás-hegységbeli kis egyetemi városban, ahol ő a buddhista egyetemen politikát tanított, egy nyáron át hallgattam az előadásait. És ott, Boulderben egyszer azt mondja nekem: a díszköltő már nem is én vagyok, hanem Gregory Corso. Ő messze a legjobb. Amikor megismerkedtünk, mondta, épp aznap szabadult a fiatalkorúak börtönéből. Megmutattuk egymásnak a verseinket. Láttam, hogy milyen tehetséges, és rögtön vittem is Ferlinghettihez, aki akkor könyvkiadó volt. Ferlinghettivel csak az a baj, hogy folyton meglop, mondta Ginsberg, állandóan meglop. Mondom neki, akkor hogy tudsz vele barátkozni? Megáll előttem, szembefordul velem, kigúvad a szeme, és azt mondja: Miket beszélsz?! Kiszámítottam, 30 ezer dollárt lopott 30 év alatt. Évi ezer dollár olyan sok pénz egy ilyen jó

barátságért? Elkezdtem gondolkodni. Ugye, ha Ginsberget megkergeti egy rendőr, mert megint leült a sínre, mert nem akarja, hogy a vonat az atomrakománnyal végigmenjen a sínen, akkor ez a Ginsberg menekül, berohan Gregoryhoz. Gregory nem kérdezi, miért futsz, hanem bebújtatja az ágy alá. Gregory Ginsbergnek 30 évig nem hazudott. Na most a mi kodifikált törvényeink a hazugságot nem büntetik, azt se büntetik, ha a barátunkon nem segítünk, csak azt büntetik, ha valaki ellop 1000 dollárt. De hát ezt nekünk, ha morális szempontból nézzük, nem szabad komolyan vennünk, mert a hazugság sokkal nagyobb bűn, tönkretesz emberi kapcsolatokat, tönkretesz mindent. De nem ez az érdekes, hanem az, hogy rögtön ott megvilágosodásként éltem át, hogy amin én erőlködöm, amit meg akarok érteni, amire törekszem, hogy erkölcsös ember legyek, ezek mind az ösztöneiben vannak ennek az embernek.

K. Gy. Pistám, az előbb szó volt arról, hogy ötven felé járhattál, amikor fordítottad Ginsberget…

E. I. Az első fordítást harmincegy éves koromban, a szabadulásom után csináltam.

K. Gy. De hát egy nála jobb angol nyelvű költőt is fordítottál, még fiatalabban.

E. I. Fordítottam.

K. Gy. Úgy hívják, hogy Shakespeare. Hány éves voltál, amikor őt fordítottad?

E. I. Húsz.

K. Gy. Az előbb mutattál egy verset, most találtad meg, egy nagy füzethalomban volt benne. Negyvenöt ilyen nagy spirálfüzet, és benne nehéz fiatalkori írások.

E. I. Gyerekkorom óta vezetem ezeket a füzeteket. Mindenféle apró részletek, szerelmes ömlengések, rossz versek,

még rosszabb versek, aztán később kicsit jobb versek vannak bennük. És köztük műfordítások is találhatók, körülbelül harminc műfordítás, na persze nem mind ilyen korai. Nem jelentek meg soha, mert megfeledkeztem róluk, de a füzetben benne vannak. És nem akárkiktől: Goethétől, Shelleytől nagyon jó fordítások. Ami a legjobban meglepett, hogy az 1949–50-es füzetben megtaláltam Shakespeare egyik szonettjét, megtaláltam, és tökéletesen elfejtettem, hogy lefordítottam. Nos, ebben az időben írtam a legroszszabb sztálinista és rákosista szörnyűségeket ugye. Hát annyi baj legyen, hogy tartalmilag szörnyűek, de hát a rímek is rosszak voltak, a ritmus is. „Hazánk" meg „apánk", ilyen rímek voltak. Az „apánk" ráadásul Rákosi volt. Hát ez borzasztó dolog volt. Ez az önmagamról való gondolkodásomat teljesen megingatta. Írtam egy könyvet, amelynek az a címe, hogy *Versdokumentumok magyarázatokkal*, amelyben elemeztem ezeket a sztálinista verseimet. Egyébként az egész béketáborból egyedül én csináltam ezt meg. És nagyon sok kemény és igaz megállapítást fűztem a saját öncsaló természetemhez. De a formai különbség, hangsúlyozom, hogy nem tudtam rímelni Rákosira, de tudtam rímelni Shakespeare-re, azt jelenti, hogy valójában Shakespeare-t jobban szerettem, mint Rákosit.

KáPéJé Ez már az utólagos belemagyarázás.

E. I. Nem. Nem. Ezek a formai megoldások már akkor is a rendelkezésemre álltak, és az egész rákosista korszakomban, amely két és fél évig tartott, mégsem szerepel egyetlen ilyen formai megoldás sem a verseimben, mint a Shakespeare-fordításomban.

K. Gy. Hadd kérdezzek valamit. Ebben a korszakban vagy már utána volt az a bizonyos írószövetségi fellépésed Déry

mellett, amikor azt hiszem, vérig szidták Déryt, az egész írószövetség nekiesett…

E. I. Ez nem az írószövetségben kezdődött.

KáPéJé A *Felelet*-vita volt, ha jól tudom.

K. Gy. Igen a *Felelet* című regényében nem a párt elvárásainak megfelelően ábrázolt egy pártfigurát, és az egyetlen ellentmondó Pista volt.

E. I. Hát az úgy van, hogy elhittem, hogy a munkások olyan jól élnek, mint sehol soha senki, és ugyanezt elhittem a parasztokról is. Na azt, hogy Lukács György a legrosszabb kommunista filozófus, illetve hogy Déry a legrosszabb kommunista vagy szocialista regényíró, azt nem hittem el, mert ehhez értettem egy kicsit. Az írószövetségi vita előtt a pártközpont épületében szegény Gimes Miklós tartott egy olyan beszédet, amely még a Révai összes mocskát is túlhaladóan mocskos volt, és igazából életveszélyes. Az írószövetségi vitában pedig Révai is beszélt. A felszólalások sorában egyszer csak látom, hogy fenn van a kezem. Az első mondatom az volt, hogy nem értek egyet Révai elvtárssal. Hát ezt még sohasem mondták ki.

K. Gy. Te voltál az egyetlen.

E. I. Persze, az egyetlen voltam.

K. Gy.: Hány éves voltál akkor?

E. I. Negyedéves voltam, tehát huszonkettő. De szerencsémre előző nap elmondtam Lukácsnak, hogy én ezt a beszédet meg akarom tartani. Lukács meg úgy gondolkodott, hogy ha ő engem lebeszél, akkor elveszi a hitemet abban, hogy a kommunizmusban szabadon lehet beszélni. Tehát nem beszélt le, hanem elhozta a vitára az összes hülye sztálinista versemet. A szünetben látom ám, hogy futólépésben rohan a *Csillag*okkal, meg *Új Hang*okkal, rohan oda egy ek-

kora stóccal Révaihoz, át is adja neki, és beszél vele. Nyilvánvalóan az volt a meggyőződése, hogy különben nem biztos, hogy hazaérek. Ez nem vicc, ez komolyan nem vicc. Ezután az egész bölcsészkar pártszervezete velem foglalkozott. Ugye ott álltam a szünetben, be volt lilulva a két szemem. Két ember jött hozzám, senki más nem mert odajönni, csak Déry meg Lukács. Az mondja Déry: Mi van a szemeddel? Fociztam, mondom, tegnap a bölcsész válogatottal, és felrepedt a szemhéjam. Azt mondja, jó, akkor ne focizz. Odajön Lukács: Mi van a szemével? Fociztam tegnap a bölcsészekkel. És mi volt az eredmény? Lukács kérdésén jót nevettem. Még egy dolgot elmesélek, mert ebből tudják megérteni ennek a kor-

Könyvhéten, 2005-ben a már beteg Eörsivel
Faragó Ágnes felvétele

nak a lényegét. Király István egyetemi tanár, a *Csillag* című folyóirat főszerkesztője felszólalásában elkezd egy mondatot: „Nézetem szerint Hajnal Annának ez és ez a verse jó…" Erre bekiabál Révai: „Elég baj az." Király nem zavartatta magát, folytatta. „…volna, ha nem árulná el minden szavával a munkásokat." Én meg néztem. Senki nem mert fölnézni, mindenki a padra bámult, mert ez már ezeknek a szörnyen megdolgozott embereknek is sok volt. Mindenki a padot bámulta, fantasztikus volt. Ebből írta Déry Tibor aztán a *Talpsimogató* című darabját. Na jó, hát ennyit erről. Szóval az ember jelleme és a politikai vagy ideológiai, gondolati felkészültsége nem mindig jár együtt. Én már akkor is a korszellemmel ellenkező módon pofáztam, ha valamit helytelennek tartottam. Viszont írtam olyan verseket, mint a *Vezess apánk*. Szóval szörnyűségeket Sztálinról. Bámulom, hogy ilyet kitaláltam, de jobb lett volna, ha nem találom ki. Csak mondom, hogy ez a kettő megfér egymás mellett. Viszont, ha valaki azt mondta volna, hogy Ady rosszabb költő, mint a Szakijevics, azt fenékbe rúgom. Azt nem hittem volna el.

KŐRÖSSI P. JÓZSEF

Grand Cafe. Budapest, 2003. április

Csaplár Vilmosnak barátsággal

Vilmos találkozni akart Gábor tartótisztjével. Megkérdezte Gábor özvegyét, V.- t, nem akar-e ő is jelen lenni. Nem akart. De nem is jött létre a találkozó. Addig se voltak túlontúl jó viszonyban, de ekkortól az addiginál is rosszabb lett. Vilmos szerint Gábor azért lett öngyilkos, mert miután 1981 elején megszűnt a kapcsolata a rendőrséggel, papír is van róla, azt hitte, hogy ezzel vége, nem keresik többet. Németországban (NDK) mégis megkereste a Stasi. Vilmos feltételezése szerint megzsarolhatták. Volt mivel, hiszen ott volt a besúgó múltja Magyarországon, ott volt a kábítószer, és sok minden más. Berlinben rendszeresen látták egy homoszexuális, fiatal, szőke filmes pasival, akiről köztudott volt, hogy fegyvert visel. Ha nemet mond, kiszivárogtatják a múltját, sohasem kap pénzt filmre a nyugati államoktól, alapítványoktól. Vilmos filmet készül írni egy kelet-európai filmrendezőről, aki nagy karriert fut be Nyugaton, mindenféle alternatív dolgokat művel, nagy művész, akiről kiderül, hogy kettős életet él. Ezért kellene még néhány hónapot Berlinben kutatnia, de a most leadott pályázatot rossz helyre, rosszul dimenzionálva adta le. Túl jónak találták stb.

Gyuri azt mondja, hogy ő látta a saját berlini papírjait is. Láttam a papírjaimat Berlinben. Nem mindent, de sokat. Egy csomó érdektelen szöveg. Az itthoniakat is átlapoztam, mindenkit azonosítottam, kivéve Főkövit, akire az jellemző, hogy Hernádival nagyon gyakran találkoztak. Vilmos sze-

rint az Seggesd lehetett. És azért találkoztak gyakran, mert közel laktak egymáshoz. Gyuri megkereste Hernádit, aki úgyszintén mindenkit azonosított, kivéve ezt a palit. Tudtatok beszélgetni? – kérdezi Vilmos. Tudtunk, mondja Gyuri. Nem politizáltunk. Akkor mégis miről tudtatok? Hát például erről, nőkről meg a régi dolgokról.

Gyuri sem zárja ki most már Seggesdet. Olyanokat jelentett ez a Főkövi, hogy Gyuri javíthatatlan, de Hernádit meg kell menteni. Seggesdi lehetett, mondja Vilmos. Csak ő lehetett olyan pozícióban, hogy tanácsokat is osztogasson, ne csak spicliskedjen. Egy egyszerű besúgó, csak elmesélte, amit tudott, vagy nem tudott, de tanácsokat nem osztogathatott arra vonatkozóan, hogy kit kell megmenteni. Ezzel nem azt akarom mondani, mondja Vilmos, hogy bizonyos vagyok abban, hogy Seggesd volt rátok állítva, de egészen biztosan valaki legalább az ő szintjéről. Olyan valaki, akivel nagyon sokat találkozgattunk, mert nagyon sokat írt és gyakran, mondja Gyuri.

A Gellértben találkoztunk Hernádival. Aprókat lépeget, mondja Gyuri. Régebben is tötyögött, mondja Vilmos. De nem ennyire. Régebben volt lendülete a járásának, mondja Tajti. Lendülete volt, mondja Gyuri, igen. Kijött a pincér, és azt kérdezte, mit hozhatok, művész úr? – mondja Gyuri. Hernádi föl se néz, apró testéből úgy szólal meg: „Irgalmat". A pincér kicsit még várt, aztán otthagyott minket, meséli Gyuri. A másikra jobban ráijesztettem, mondja Hernádi, meséli Gyuri. Mert amikor megkérdezte, hogy mit kér Hernádi úr, azt mondtam: Emeljen föl. Az is itt hagyott néhány perc múlva.

Miért nem beszélünk róla? – kérdezi Vilmos. Mert nem író, mondja Gyuri, azért. Hogyhogy nem író? Könyvei van-

nak. Forgatókönyvei, mondja Vilmos. Inkább már csak forgatókönyveket írt, mondja Gyuri. Jókor mondod, mondja Vilmos, mostanság én is. Kinek? – kérdezi Gyuri. Mészárosnak, aki kisfilmjével Cannes-ban díjat nyert, mondja Vilmos. Hm, mondja Gyuri.

Mégis, térjünk vissza, miért nem beszélnek ma Hernádiról az íróról? – kérdezi Tajti. Közülünk ő volt a legradikálisabb, mondja Gyuri. Aczél Hernádit nyírta a legjobban. Mikor? A hatvanas évek elején. Egyszer egy írószövetségi gyűlésen név szerint megtámadta, mire Hernádi, amikor már többször hallotta a nevét a baszogatottak között, fogta magát, és kiment. Elhagyta a termet. Azt akkoriban más nem nagyon merte megcsinálni. Nem engedték, hogy a neve szerepeljen Jancsó filmjein. Melyiken? Például azon, amelyikben a Sánta Ilona, az a szép nagy mellű színésznő… Kicsoda? Sánta Ilona, az a szép nagy mellű, szőke színésznő egy repülőgép alatt szalad meztelenül egy fehér kendőt lobogtatva. Az *Így jöttem*ben? Azt hiszem, abban. De a többi filmen sem lehetett rajta a neve. Jancsót már hívták Olaszországba, forgatott, tanított is, de Hernádit nem vihette magával, és a filmjein, hiába írták együtt, Hernádi neve egy ideig nem szerepelhetett. Engedték, hogy dolgozzon, de nem engedték szerepelni, mondja Vilmos. Igen, mondja Gyuri. Dehogynem, mondja Tajti, most is ott van a neve. Akkor nem volt, mondja Gyuri

Pénze mindig volt, mondja Gyuri. Neki volt a legtöbb. A Váci utcában varrata a ruháit, bőrkabátja volt, és mindig két adag resztelt májat rendelt a Belvárosiban. Azt mondtad nekem egyszer, mondja Vilmos, hogy miután a hadifogságból hazajött, megfogadta, hogy mindent megtesz azért, hogy jól éljen. Én mondtam ilyet? Én ilyet nem mondtam, mondja Gyuri. Nem én találtam ki, te mondhattad, mondja

Vilmos. Mindig jól élt, mondja Gyuri, mindig jobban, mint mi. A VÁTI-ban jól keresett. Lehet, hogy azt mondtam, hogy mindig éhesnek érezte magát, miután hazajött, és megfogadta, hogy nem fog többet éhezni. De mindig éhezett, hiába evett egyfolytában, mindig éhezett. Egyszer a VÁTI-ban Novák osztályvezető megkérdezte, hogy Hernádi megírta-e az anyagot, amit szét kellett küldeni. Megírta. Mennyit írt? Huszonnégyet. Ennyit kellett? Ennyit, mind megírta. Nem kell kiküldeni, mondta Novák osztályvezető. Már kiküldtük. Vissza kell hozatni. Már nem lehet. Novák osztályvezetőnek vérvörös lett a feje, és visszament az irodájába. Másnap egy kicsit késve mentem be, mondja Gyuri. Látom, mindenki lógatja az orrát. Közlik velem, hogy Novák osztályvezető elvtárs az éjjel meghalt, infarktust kapott. Hernáditól? – kérdezi Vilmos. Volt már neki azelőtt egy, de akkor is biztosan nagyon felhúzta magát. Gyilkos is, mondja Vilmos. Közvetve az, mondja Gyuri, és nevet cinkosan (kedvesen?), mint aki komolyan veszi, és mutatja, dehogy is az. És nem politizáltatok, kérdezi Vilmos. Az hogy lehet? Úgy, hogy amikor leültünk, azt mondta, hogy az elmúlt évekről ne essék szó, és nem esett. Pedig meggyanúsított, hogy elvetted tőle az egyik regénycímét, mondja Vilmos. Igen. Erről sem beszéltünk, mondja Gyuri. Az apja főjegyző volt Pannonhalmán. Ott tanult?, kérdezi Vilmos. Nem. Ott született, ott lakott a család. Onnan is hozhatta ezt a jóléti modort. Tudta, hogy mihez mi illik. Ő volt az egyetlen, aki ezt tartotta is. Három év hadifogság, mondja Vilmos. Annyi, mondja Gyuri. Nem kis idő. Rózsaszirmokat kellett gyűjtögetnie. Egy zsákkal naponta. Nagyon nehezen jött össze mindennap. Ezt is ő mesélte. Mégiscsak jobb, mert sóbányában nem lehetett virágszirmokat gyűjtögetni. Nem, mondja Gyuri. Rózsaleveleket,

nem virágszirmokat. A rózsa virágjának a leveleit, rózsaszirmokat.

Hűséges típus. Mai napig megvan fiatalkori szeretője, az Olga, aki akkor ápolónő volt, úgy lett a szeretője. Most meg már csak ápolónője, mondja Vilmos. Azt nem tudom, mondja Gyuri, és nevet. Hány éves, kérdezi Vilmos. Nálam hat évvel több, mondja Gyuri. Hetvenhat. Akkor Olga már csak ápolónő, mondja Vilmos. Lehet, hogy már csak az, mondja Gyuri.

Ha írt, szállodába költözött, akkor jött ki, amikor elkészült. Mint a régiek. Mikor? – kérdezi Vilmos, a hatvanas évek elején? Mondjuk akkor, mondja Gyuri. Mindent, amit csinált, nagyon akarta csinálni, mondja Vilmos. Ezért nem lett belőle semmi. Filmforgatókönyvek, mondja Tajti. Az semmi, mondja Vilmos. Te is azokat csinálsz, mondja Tajti. Hernádi mindent kiagyalt. Én úgy szeretek írni, hogy sohasem tudom, mi a következő mondatom, mondja Vilmos. Akkor szeretek írni, amikor nem tudom, mi a következő mondatom. Ha tudom előre, hogy mit akarok, akkor nem is kezdek hozzá. Hernádi előre mindent kitalált, kiagyalt, aztán leült és megírta. Én úgy szeretek írni, ha hagyom, hogy írassa magát a szöveg. Az nagyon más. Van két jó elbeszéléskötete, mondja Tajti, arra felfigyeltem. A kezdetekben, mondja Gyuri. *Az ég bútorai*. Németre miért nem fordítottak le tőle semmit? – kérdezi Vilmos. Valamit lefordítottak, mondja Gyuri. Talán franciára, mondja Tajti. Lehet, hogy franciára is, mondja Gyuri. Nem kezdett ő számolgatni '90 után? – kérdezi Tajti. De igen, mondja Gyuri. Most mondtam, hogy mindent kiszámított, mondja Vilmos. Akkor mégsem volt olyan nagyon hűséges, mondja Tajti. Hűséges volt az ápolónőjéhez, aki a szeretője volt, de nem volt hűséges a radikalizmusához.

Gyurkó rontotta el. Gyurkó, aki Antallnak osztálytársa volt, és közel lakott Hernádihoz, mondja Gyuri. Minden hülyeséggel telerakta a fejét. Mert Hernádi a rendszerváltás után két dolgot nem tudott elviselni. Az egyik az SZDSZ. Mi a másik? A másik, a másik.

Hajnalban járt haza a szeretőitől, mondja Gyuri. Taxival, mondja Vilmos. Taxival, mondja Gyuri. A felesége mindig kulcsra zárta az ajtót. Hernádinak fel kellett csengetnie, és akkor az asszony beengedte. Sohasem aludt a szeretőinél. Mindig hazament, és a felesége mindig beengedte.

Lesz háború?, kérdezi Vilmos. Nem lesz. Nem lesz, mert már keresik Oroszországban a dácsát neki, mondja Gyuri. Huszeinnek, mondja Vilmos. Meg a családjának, mondja Gyuri. Csak a fia nem akar menni. Pedig lenne mivel fizetniük, és ha nem készül leltár, még az oroszoknak is jut belőle. Nem kell az araboknak, mondja Vilmos. A szaúdi király az egyik főtárgyaló, mondja Gyuri. Úgy jár, mint Ceauşescu, mondja Vilmos. Nehogy úgy járjon, mondja Gyuri. Hogy? Hogy már nem kell senkinek. Akkor lelövik, mondja Vilmos. Le.

Nem sokáig lesz ez így, mondja Vilmos. Pár év és megoldódik az energia problémája. Azt mondják azok, akik ezzel foglalkoznak, hogy a fúzióenergia bevezetése már csak évek kérdése. Akkor mindenből lehet energiát.

Azt mondta nekem Los Angelesben egy tudós, Demeter László, ezelőtt harminc évvel, mondja Gyuri… Mikor? – kérdezi Vilmos. Harminc évvel ezelőtt. Ő ezzel foglalkozott már akkor is. Azt mondta nekem, hogy ne aggódjon, jön a fúzióenergia, már csak évek kérdése, hogy jön, ami mindent megold. Most találkoztam vele, harminc év után… És mit mondott most? – kérdezi Vilmos. Hááát, mondja Gyuri

(és elhúzza a száját). Ezt mondta. És megint elhúzta. Nem old meg mindent? – kérdezi Vilmos. – Biztos ezt mondta? Ha nem lesz gond az energiával, nem lesz miért háborúzni, mondja Vilmos. Ott lesz a víz meg ott lesz a… mondja Gyuri. Lesz víz a tengerekből. Tengervizet fog inni az emberiség – mondja Vilmos.

Azért nem akármit viszünk mi be az Unióba, mondja Vilmos. Mit? – kérdezi Tajti. Vizet. Sok tiszta vizet, amiből nincs Európának. Itt van alattunk a teknő feneke.

Hány nagyhatalom van? – kérdezi Gyuri. Négy, mondja Gyuri. Amerika a katonai nagyhatalom. Ki a gazdasági?, kérdezi Gyuri. Az Unió. A népesség nagyhatalma Kína. Egymilliárd-kétszázmillió lakos. Az Unióban is van ötszázmillió, mondja Gyuri. Négyszázötven, mondja Tajti. Volt háromszázhúsz. A negyedik a vallási. Az iszlamizmust meg kell osztani. Erre gondolsz? – kérdezi Vilmos. Az emberiség, mondja Gyuri, már megtanulta, hogy nem lehet az emberiségnek az izmusok mentén haladni. A kommunizmus ezt is megmutatta. Az arabok nagy része is kereskedni akar, jól élni, venni, eladni. Most voltam Törökországban. Tudjátok, hogy Kemal Atatürk hogy vezette a törököket a leépült ottomán birodalomból a demokráciába? Egy európai útja után összehívta a parlamentjüket. Volt parlamentjük? – kérdezi Vilmos. Nem volt. Amijük volt, azt összehívta, mondja Gyuri. A bölcs ottománok tanácsát, mondja Vilmos. Akkor azt, mondja Gyuri. Nem néztem utána, mondja Vilmos. Nem is kell, mondja Gyuri. Felvetette előttük ezt a kérdést. Megkérdezte, ki támogatja az európai típusú, a nyugati demokráciák bevezetését, és elmondta az érveit, meg azt, hogy ha nem akarnak leszakadni, egyedül maradni, megsemmisülni, nincs más út, mint Európa. Mindenki

elmondta a véleményét. Voltak úgy tízen, akik ellenezték. Éppen elegen, hogy ne lehessen megszavazni. Ezt látva, Kemal Atatürk javasolta, hogy most még ne szavazzanak. Várjanak holnapig. Mindenki gondolja meg, hogyan szavaz holnap. Másnap reggel jöttek a képviselők… A bölcsek, mondja Vilmos…. Jönnek a bölcsek a Parlamentbe… a Nagygyűlésbe, mondja Vilmos… a Nagygyűlésbe, és látják ám, mondja Gyuri, hogy az odavezető út fáira fel vannak akasztva azok, akik tegnap még akadékoskodtak. A törökök akasztottak is? – kérdezi Tajti. Miért ne akasztottak volna?! Nem volt jellemző, mondja Tajti. Ezzel kezdődött nekik Európa, mondja Vilmos. Huszeinről meg azt mondják, hogy amikor legutóbb felmerült a miniszterek tanácsában, hogy a világon egyre több ország követeli Huszein lemondatását, a vezér őszintén felvetette, hogy akkor ezt a helyzetet most vitassák meg, az egészségügyi miniszter kisebb hezitálás után azt mondta, hogy tényleg meg kellene gondolni, mi a teendő ebben a helyzetben. Nem sokkal ezután telefonhoz hívták, majd mikor vége lett a miniszterek ülésének, a szomszéd szobában a távozó miniszterek megtalálták a holttestét. Meg volt lőve. Fejbe lőtték a szomszéd szobában, és kiterítették, hogy amikor ezek kifelé mennek, legyenek egy tapasztalattal gazdagabbak.

Most voltam Törökországba, már mondtam, mondja Gyuri. Mondtad, igen, mondja Vilmos. Találkoztam a törökök PEN-klub nénijével, a vezetővel. Megyünk az irodája felé, ami egy nagy téren van Isztambulban, egy könyvtár mellett. A tér, mint egy vízcsepp. Könnycsepp? – kérdezi Vilmos. Nem. Vízcsepp, mondja Gyuri, nagyon szép. Vízcsepp alakúra tervezték. A könyvtárból jönnek velünk szembe fiatal lányok és fiúk. A lányokon csandra, nem egészen behúz-

va, jól látszik a szép arcuk. Azt mondja nekem a nénike, hogy ezek a lányok egy hete még csupasz arccal jártak ugyanitt, rövid szoknyában. Döntött az Unió, egyelőre nem kellenek a törökök. Most nem tudják, mi a jó nekik, és mire várjanak. Valóban igaza lesz Giscard d'Estaingnek, hogy ha felveszik Törökországot, az az Unió halálát jelenti. Figyeljétek meg, ti még megéritek. Ha nem ti, akkor a ti gyermekeitek. Húsz év múlva Kína lesz a legnagyobb gazdasági hatalom. Nem sok év múlva kreol lesz a világ. Európa lakossága rohamosan csökken. Kellenek a nem európai nők. Ahol a civilizáció megerősödik, csökken a népesség. Az európai nő harmincéves kora előtt nem akar szülni, mert addig karriert épít. Harmincéves kora után derül ki, hogy alkalmas vagy nem alkalmas. Ha alkalmas is, többnyire egyet szül. Jönnek majd a török lányok, mondja Gyuri. Jönnek majd a kínai lányok, mondja Tajti. Az lenne a legjobb, ha a kínai lányok jönnének. Arab lányok ne jöjjenek, mondja Vilmos. Arabok nem jönnek, mondja Gyuri. Bárhol van a világon terrortámadás, akármilyen kicsi is, azt ma már biztos, hogy arab követi el. Ha Párizsban, akkor egy marokkói, ha Amerikában, akkor egy jemeni. Az arabok magukat rekesztik ki. Figyeljétek meg a térképeket. Mondja Gyuri.

Olvasom Heribert Illig elméletét, mondja Vilmos. Felületes szociológus, mondja Gyuri. Történész, mondja Vilmos. Azt állítja, hogy van háromszáz év a történelemben, ami nem is volt. Sok igazsága van, mondja Vilmos. Ami az iszlámot illeti, még az is lehet, mondja Gyuri.

Valamit egész este meg akartam kérdezni tőled, mondja Vilmos. És nézd meg, most nem jut eszembe. Vajon mit akartam. Na, várjatok, kimegyek, és majd visszajövök. Ott biztosan eszedbe jut, mondja Tajti. Ha nem jut eszembe,

mondja Vilmos, akkor, amikor visszajövök, majd azt mondom: a faszom se tudja, mit akartam kérdezni tőled, Gyuri.

És mit szóltok, kérdezi Vilmos, hogy a pápa ragaszkodik ahhoz, hogy az Európai Unió alkotmányába vegyék be a katolikus egyházat, a szimbólumai közé pedig a keresztet, hiszen Európa története során mégiscsak sokat tett az unióért, az unió eszméjéért az egyház. Ezt akartad kérdezni? – kérdezi Gyuri. Nem ezt, mondja Vilmos. Mások meg azt mondják, hogy a Vatikán egyrészt nagyon apró, mondja Vilmos, nem tag, és nem is hatalom. Nem ezt akartam kérdezni, mondja Vilmos. De miért éppen a keresztet akarja a pápa? Miért egy kínzóeszközt? Akkor már jöhetnének a franciák, hogy a kereszt helyett legyen inkább a guillotine. Ők is sokat tettek az unióért. A franciák? – kérdezi Gyuri. A franciák, mondja Vilmos, meg a guillotine.

NÉVMUTATÓ

Abbász, I. Sah 216
Abbot, Andy 52
Abody Béla 272
Aczél György 34, 69, 102, 105, 114, 290
Adameşteanu, Gabriela 189
Albert Flórián 169
Andreescu, Gabriel 189
Angyal István 271–276
Antall József 107, 188, 194, 260, 261, 293
Antohi, Sorin 189
Apor Vilmos 273
Arany János 30, 118, 119, 179

Babits Mihály 118, 119, 124
Bächer Iván 238
Bacsó Péter 132, 134
Bak Imre 33, 97, 98
Balázs Béla 131, 135, 136
Bălcescu, Nicolae 185
Bálint András 17, 114, 123, 307
Bálint Zoltán 115, 122
Balogh István 128
Balogh Sándor 238, 239, 243
Bárdi Nándor 195, 196
Barna Imre 14, 156, 158
Bartis Attila 29
Bassani, Giorgio 149, 150
Batthyány Lajos 224
Béla, IV. 220
Bence György 252
Benda Kálmán 251
Berend T. Iván 209
Berlin, Isaiah 73
Bernáth István 206
Bessenyei Ferenc 119
Bibó István 124, 166, 199
Bíró Béla 184, 193, 203
Blumenthal, Michael 142
Bocheński, Józef Maria 29
Bodor Ádám 40
Bojtár Endre 37
Borsi-Kálmán Béla 18, 166, 167, 172, 184, 307
Brandys, Kazimierz 29
Branikovits László 169
Brătianu testvérek 185
Brătianu, Ionel C. 185
Brauch 129
Broniszláv, Nosek 196
Brusznyai Árpád 255
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 77
Buruma, Ian 211, 213

Camus, Albert 73, 76, 82, 84
Capriolo, Paola 149
Carter, Jimmy 142
Ceaușescu, Nicolae 293
Celac, Mariana 189
Corso, Gregory 282
Cuza, Alexandru Ioan 185

Csalog Zsolt 9
Csaplár Vilmos 7, 15, 16, 288
Cserey Vilmos 198
Cseterki Lajos 178
Csillag Tamás 38
Csokonai Vitéz Mihály 80
Csomós Mari 121
Csongovai Per Olaf 274
Csoóri Sándor 17, 18
Csortos Gyula 126
Csou En-laj 142
Csurka István 169, 170

D'Arzo, Silvio 149
d'Estaing, Giscard 296
Dán Róbert 206
Dávid Antal 207, 208
Deák Ferenc 185
Delacroix, Eugène 214
Demeter László 293
Déry Tibor 78, 82, 83, 242, 284–287
Dinescu, Maşa 190
Dinescu, Mircea 190
Diósi László 21
Dobrovits Aladár 207, 208
Donáth Ferenc 246
Dósai István 137, 138, 139
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 190
Dőry Virág 17
Dragomán György 29, 44, 179
Dunken, Peter 65
Dunstan 64, 66

E. Fehér Pál 38
Eörsi István 17, 21, 36, 82, 83, 94–96, 265, 269, 270, 286, 307
Erdélyi Lajos, „Laló" 202
Erdélyi Miklós 100, 101
Erdész Sándor 178
Erdősi Sylvester János 171
Esterházy Péter 13, 20, 27, 95, 168–170, 173
Ezékiel 223, 227–229

Fábri Zoltán 134
Farah, Nuruddin 28
Farkasházy Tivadar 18
Fehér Imre 134
Fejtő Ferenc 77, 88
Fekete Sándor 247
Fényes Elek 171, 245, 247
Fényi Tibor 210
Ferencz Győző 122
Ferlinghetti, Lawrence 282
Filep Tamás Gusztáv 194

Földényi László 18, 95
Füst Milán 60

Gadda, Carlo Emilio 149
Gaitskell, Hugh 83
Gáli József 82, 83, 271, 273–276
García Márquez, Gabriel 8
Gati, Charles 263
Gennep, Rob van 7
Gerő András 210, 266
Gertler Viktor 134
Géza fejedelem 219
Gide, André 78
Gimes Miklós 285
Ginsberg, Allen 271, 276, 279–283
Ginzburg, Carlo 144–146
Giurescu, Constantin 191
Giurescu, Dinu 191
Glükk Marika 131
Goethe, Johann Wolfgang 23, 29, 30, 284
Goga, Octavian 185
Gózon Gyula 127
Gömöri György 18
Grass, Günter 26
Grecsó Krisztián 44
Gurion, Ben 79, 221

Gyáni Gábor 201, 240, 241, 252
Gyurcsány Ferenc 65
Gyurkó László 293

Hagen, Rachel van 142
Hahn István 208, 238
Hajdu Péter 209
Hanák Péter 251
Hangkovszki Zoltán 128
Hankiss Elemér 68
Hatvany Lajos 124
Háy Gyula 14, 242
Hegedüs B. András 255, 258
Hegyi Barnabás 132, 133
Heine, Heinrich 142
Heller Ágnes 270, 279
Heltai György 257
Hencze Tamás 33
Herczeg Ferenc 196
Hernádi Gyula 288–293
Hildebrand István 134
Hiller István 90
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 83
Huszein, Szaddám 293, 295
Huxley, Aldous 84

Icsey Rudolf 130
Ignotus Hugó 124
Illés György 131, 133
Illig, Heribert 296
Ingres, Jean Auguste Dominique 214
Ioanid, Ileana 267

Jaakob, Ábrahám ben 219
Jakúb, Ibráhim ibn 219
Jámbor Lajos 122

Jancsó Miklós 134, 210, 290
Jefferies, Cynthia 84, 85
Jeremiás 226–228, 230
Jeszenszky Géza 183, 184, 188
Jordán Tamás 117
Jovánovics György 17, 32, 91, 92, 98, 101, 103–105, 169, 307
Joyce, James 73
József Attila 117, 118, 280
József, II. 142, 144
Juhász Gyula 251

Kabos Gyula 126, 127
Kádár János 69, 96, 98, 101, 105, 266, 274
Kaiser Ottó 18, 21
Karády Katalin 126, 127
Karafiáth Orsolya 44
Kardos G. György 115
Kardos György 33, 115
Karinthy Frigyes 124
Károlyi Judit 75
Károlyi Mihály 75, 224
Katus László 179
Kelevéz Ágnes 119
Kemal Atatürk, Mustafa 294, 295
Kende Péter 246, 248, 257, 263
Kenedi János 257
Kerényi Imre 117
Kertész Imre 19, 27
Keserű Ilona 33
Király Béla 257
Király István 287
Kis János 117, 246
Kiš, Danilo 8
Kiss Gy. Csaba 182
Klaniczay Gábor 18
Klapka György 189, 200
Koestler, Arthur 72–74, 76–79, 82, 84, 85, 87–90
Kohl, Helmuth 107, 108
Kohn Sámuel 87
Komoróczy Géza 13, 17, 177, 204, 205, 307
Konrád György 7, 8, 17, 21, 23, 24, 33, 34, 40, 45, 53, 72, 73, 91, 98, 102, 114, 115, 125, 136, 137, 141, 150, 157, 158, 164, 166, 182, 203–205, 231, 269, 270, 307
Kónya Lajos 242
Korda Sándor 80
Kosáry Domokos 251
Kosztolányi Dezső 30, 40, 118, 119
Kovács Albert 190
Kovács András 134
Kovács István 182
Kovács János 246
Kovács Mari 252
Kölcsey Ferenc 203
Kőrösi Csoma Sándor 214
Kőrössi P. József 5, 22, 23, 72, 100, 125, 141, 163, 166, 167, 205, 211, 231, 269, 270, 288
Krassó György 271, 279

Kuczka Péter 242, 243
Kukorelly Endre 238
Kulin Ferenc 242
Kun Miklós 77
Kuron, Jacek 32
Kű Lajos 169

Lackó Miklós 251, 252
Lajos, I. (Nagy) 174
Lajos, II. 220
Lakner Judit 14, 16, 204
Lakner László 32, 33, 96, 98
Lángh Júlia 35, 112, 210
Lázár Ervin 13
Levi, Primo 149, 150
Lewis, Bernard 213
Liiceanu, Gabriel 189
Lindner Béla 196
Lipset, Seymour Martin 64
Litván György 231, 246, 249, 251, 258
Lowry, Malcolm 73
Lukács György 271, 272, 276–279, 285, 286
Lukács Margit 119
Lukács Ödön 198

Magnusson 42
Magris, Claudio 155, 156, 160, 161
Magyarósi Gizella 163
Makk Kálmán 127
Makk Károly 17, 125, 126, 128, 136, 137, 210, 307
Malraux, André 76
Maniu, Iuliu 185
Mann, Thomas 30, 73, 206
Márai Sándor 118, 119, 122, 131, 163, 164
Margalit, Avishai 213
Margócsy István 119
Máriássy Félix 131
Marton Éva 154
Marton László 117
Márton László, Montpellier 18, 72, 73, 307
Marx Károly 59, 142, 143, 146
Mátyás király 144
Matyi Dezső 15
Maurer Dóra 33
Melis György 154
Mensáros László 119
Méray Tibor 257
Mészöly Miklós 13, 28, 103, 210
Mezei András 170
Michnick, Adam 32
Misztótfalusi Kis Miklós 172
Moldova György 168–170
Morante, Elsa, Morante 150
Mrożek, Sławomir 29

Nabokov, Vladimir 158
Nádas Péter 27, 95, 98, 99, 123
Nádasdy Kálmán 153

Nagy Imre 77, 105, 232, 233, 254, 257, 258, 260, 265–267
Németh Andor 77
Néró 30
Neumann János 80
Niamessny Mihály, ifj. 194, 196
Niamessnyné Manaszy Margit 196

O'sváth György 194, 195
Olbracht, Ivan 225
Orbán Júlia 210
Orbán Ottó 282
Orlowsky, Peter 281
Ormos Mária 195
Orwell, George 84

Örkény István 31, 33–35, 137

Páger Antal 126, 135
Pais Dezső 49
Pajkossy Gábor 252
Pál József 158
Pályi András 14, 18, 37
Pap Károly 124
Parti Nagy Lajos 40
Pártos Géza 117
Pártos Vera 271
Pasolini, Pier Paolo 155
Péter I. Zoltán 115
Petőfi Sándor 30, 117, 118
Petri György 117, 118
Pincehelyi Sándor 33
Platón 160, 162
Pleşu, Andrei 191
Pressburger, Giorgio 17, 141–144, 156, 157, 163, 307
Putyin, Vlagyimir 186

Radics Viktória 8
Radnóti Miklós 114, 118, 121, 122, 124
Radnóti Miklósné 115
Radnóti Zsuzsa 35
Radványi Géza 131, 132, 134, 135
Raffay Ernő 195
Rainer M. János 18, 231, 232, 234, 307
Rajk László 17, 77, 210, 244
Rákos Sándor 206
Rákosi Jenő 122
Rákosi Mátyás 207, 266, 273, 284
Ránki György 241, 249–251
Rebreanu, Liviu 181
Révai József 266, 271, 285–287
Révész György 134
Réz Pál 115, 119
Ripp Zoltán 259
Romsics Ignác 195
Rónai György 38
Rossellini, Roberto 134
Rosso, Renzo 154

Saba, Umberto 148–150
Said, Edward 211–213
Sanders Iván 116

Sánta Ágnes
Sánta Ilona 290
Sartre, Jean-Paul 73, 76
Sasa, Leonardo 155
Scammell, Michael 89
Scheiber Sándor 144, 206
Schiller, Friedrich 89
Schulhof Izsák 220
Schwajda György 117
Shakespeare, William 30, 283, 284
Sica, Vittorio de 149
Sigurdson 42
Staniszkis, Jadwiga 68
Stork, Coen 191
Surányi Ibolya 117
Sükösd Mihály 37, 38

Szabad György 182
Szabó Dezső 80
Szabó Miklós 247, 251
Szabó T. Anna 44
Szabó Zoltán 74, 75
Szalai Sándor 71
Szász Zoltán 195
Szávai János 30, 183
Szeleczky Zita 126
Szelényi Iván 17, 43, 45, 46, 112, 115, 203, 307
Szelényi Szonja 71
Szép Ernő 118, 124
Szerencsés Imre (Fortunatus) 144
Szigethy Attila 255
Szilasi László 126
Szolzsenyicin, Alekszandr Iszajevics 63, 65, 89
Sztálin, Joszif Visszarionovics 49, 77, 273, 287
Szulejmán 220
Szűcs Jenő 251

Taksony 219
Tarnói Judit 204
Tasnády Fekete Mária 132
Teller Ede 48, 49
Tímár György 73
Tito, Josip Broz 156
Titus 218
Tolnay Klári 126
Tóth János 137
Toynbee, Arnold 173
Törőcsik Mari 137–139
Twersky, Isadore 209

Uhrik Dóra 115
Unger Mátyás 238

Vaida Voievod, Alexandru (Vajda Sándor) 198
Várady Szabolcs 117
Varga László 250
Vaszary Piri 127
Végh Antal 170
Vezér Erzsébet 89, 276, 278
Vitányi Iván 37, 210

Vizinczey István 86
Vörösmarty Mihály 30, 80, 122, 153

Watts, Alan 88
Zeke Gyula 183, 238
Zilahy Lajos 130

Zsámbéki Gábor 117
Zsolt Béla 124
Zsótér Sándor 121

SUMMARY

In spring 2005, we launched the György Konrád Literary Club series. The guests and interlocutors were chosen together. Some of the texts authorised by him in his lifetime are included in this book.

Each time, I admired how prepared he was. Of course, he sometimes had an easy job, interviewing old friends. I have known few people more curious than him! Next to his curiosity, perhaps only his humility and wisdom, and his humour and mischievousness, were more authentic.

György Konrád's interlocutors were András Bálint, Béla Borsi-Kálmán, István Eörsi, György Jovánovics, Géza Komoróczy, Károly Makk, László Márton, Giorgio Pressburger, János M. Rainer, Iván Szelényi.

TARTALOM

Tisztelettel köszöntöm önöket! (*Kőrössi P. József*) 7

Szabadidőt és kalandozásokat
Kőrössi P. József kérdezi Konrád Györgyöt 23

Kaptál egy cédulát
Konrád György irodalmi klubjának vendége
Szelényi Iván (1938) szociológus, egyetemi tanár. 45

Az utolsó reneszánsz szerző
Konrád György irodalmi klubjának vendége
Márton László (Párizs/Montpellier, 1934), író,
diplomata, a Magyar Műhely volt szerkesztője. 72

Az én gulágom – Párizs volt
Konrád György irodalmi klubjának vendége
Jovánovics György (1939) szobrászművész. 91

Merjél lassú lenni
Konrád György irodalmi klubjának vendége Bálint András
(1943) színész, versmondó, színházigazgató. 114

Budapest diszpolgárai
Konrád György irodalmi klubjának vendége
Makk Károly (1925–2017), filmrendező 125

La leggerezza
Konrád György vendége Giorgio Pressburger
(1937–2017) író, színházi rendező, a Budapesti Olasz
Kulturális Intézet igazgatója. 141

Fölmásztam az uborkafa tetejére
Konrád György vendége Borsi-Kálmán Béla (1948), történész, műfordító diplomata. 166

Országutakat járó zsidók, városlakó zsidók
Konrád György vendége Komoróczy Géza (1937) hebraista, asszириológus, író, történész. 204

A történész és a történés. Amikor az újratemetésre sor került
Konrád György vendége Rainer M. János (1957) történész, levéltáros, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1999-től az 1956-os Intézet főigazgatója. 231

Istent az ember nem tud választani
Konrád György vendége Eörsi István (1931–2005) író, drámaíró, műfordító, publicista 269

Kőrössi P. József
Grand Cafe. Budapest, 2003. április. 288

Névmutató 299

Summary. 307

Eörsi István

VÉGJÁTÉK

•

Kőrössi P. József

NAPLÓROMOK

GONDOLAT